

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

BAHÇESARAY (1650-1675)

DOKTORA TEZİ

Fırat YAŞA

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK

HAZİRAN – 2017

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

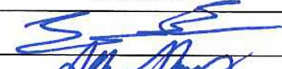
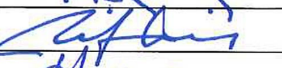
BAHÇESARAY (1650-1675)

DOKTORA TEZİ

Fırat YAŞA

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

“Bu tez 05/06/2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ	İMZA
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK	Başarılı	
Prof. Dr. Fehmi YILMAZ	Başarılı	
Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK	Başarılı	
Doç. Dr. Ümit EKİN	Başarılı	
Doç. Dr. Hacer TOPAKTAŞ	Başarılı	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU BEYAN BELGESİ

Tez Başlığı: Bahçesaray (1650-1675)

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın toplam 228 sayfalık kısmına ilişkin *Sakarya Üniversitesi Lisansüstü Yönetmeliği Madde 28* uyarınca aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve 23/05/2017 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından şahsıma iletilen *Turnitin* intihal tespit programı raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 9 ‘tır.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1) Kaynakça hariç
- 2) Alıntılar dahil
- 3) 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bu bilgiler doğrultusunda tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Öğrenci

Fırat YAŞA

23/05/2017

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı – Soyadı
Öğrenci Numarası
Ana Bilim Dalı
Programı
Statüsü

: Fırat YAŞA

: 1360D12101

: Tarih

: Tarih

: ☐ Y. Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora

Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK

23/05/2017

ÖNSÖZ

Uzun soluklu bir çalışma üretmek, başı ve sonu belli olmayan bir yolculuğa çıkmak gibidir. Hiç farkında olmadan araştırmacı ele aldığı konuyla bütünleşir ve zihnini ele geçiren sorunsallara cevap aramaya çalışır. Doktora tezi olarak Bahçesaray şehrinin toplumsal tarihini yazma fikri Kırım Tatarlarına uzun bir süre başkentlik yapan bir şehrin neden ele alınmadığını sorgulamamla başladı. Konuyu danışman hocam Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK'e açtığımda kendisi de büyük bir heyecanla karşıladı ve artık yıllarımı meşgul eden yeni uğraşımınla bütünleşmeye başladım. Söz konusu süreçte ofisini, kütüphanesini ve en önemlisi de düşüncelerini benimle paylaşarak çalışmamın nihai şeklini almasını sağladı. Kendisine müteşekkirim.

2012-2013'de yüksek lisans eğitim sürecinde başladığım İtalya serüvenim, doktorada da devam etti. 2015'te İtalya'nın Venedik şehrine gitmemi sağlayan, arşiv deneyimlerini benimle paylaşan, İtalyanca öğrenmeye teşvik eden Prof. Dr. Maria Pia PEDANI'ye teşekkür etmek boynumun borcudur. Doktora tez savunma komitemde yer alan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK, Prof. Dr. Fehmi YILMAZ, Doç. Dr. Ümit EKİN ve Doç. Dr. Hacer TOPAKTAŞ'a eleştirileri ve katkılarından dolayı ayrıca teşekkür ederim. Yerel isimler konusunda sürekli rahatsız ettiğim kendisi de bir Bahçesaraylı olan Doç. Dr. Hakan KIRIMLI'ya, çalışma sürecinde çeşitli aşamalarda yardımlarını esirgemeyen Dr. Natalia KRÓLIKOWSKA, Dr. Nicole KANÇAL FERRARI'ye, Arş. Gör. Buket KALAYCI, Irene BICKFORD ve Marco SARCOGNATO'ya şükranlarımı sunarım.

Ayrıca Türk Tarih Kurumu'na, Avrupa ve Balkan Araştırmaları sahasında bu tezi desteklediklerinden dolayı teşekkür ederim.

Fırat YAŞA

05/06/2017

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
TABLO LİSTESİ	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: BAHÇESARAY’DA KURUMLAR, MEKÂNLAR VE İDARE	11
1.1 Bahçesaray Şehrinin Kuruluşu	12
1.2 Şehri Oluşturan Yapılar	17
1.2.1 Hansaray	17
1.2.2 Mahkeme	21
1.2.3 Ticari Mekanlar	23
1.2.4 Mahalleler	25
1.2.5 Köyler	36
1.3 Dini ve Sosyal Yapılar	37
1.3.1 İbadethaneler	38
1.3.2 Vakıflar	39
1.3.3 Medreseler	42
1.3.4 Hamamlar	44
1.3.5 Mezarlıklar	47
1.3.6 Kahvehaneler	48
1.3.7 Bozahaneler	49
1.3.8 Meyhaneler	52
2.4 Şehrin İdari Aktörleri	53
2.4.1 Han	53
2.4.2 Kadiasker ve Kadı.....	55
2.4.3 Subaşı	58
2.4.4 Muhtesib	59
2.4.5 Diğer Görevliler	61

BÖLÜM 2: BAHÇESARAY’DA BİREY, TOPLUM VE HUKUK	63
2.1 Toplumsal Hiyerarşi ve Zümreler	63
2.2 Bahçesaray Mahkemesi ve Sosyal Ağlar	77
2.3 Aile Bağları	82
2.3.1 Nişan, Evlilik ve Mehir	82
2.3.2 Boşanma, Nafaka ve Velayet	87
2.3.3 Vârisler, Murisler ve Servet Yapıları	93
2.4 Bahçesaraylı Ev Sahipleri ve Evler	94
2.5 Bahçesaray Mutfağından Farklı Lezzetler Farklı Tatlar	99
2.5.1 Tathılar, Tuzlular ve Ekşiler	100
2.5.2 Kebaplar, Balıklar ve Pişirme Araçları	101
2.6 Ceza, Şiddet ve Mahkeme	103
2.6.1 Katiller, Hırsızlar ve Küfürbazlar	104
2.6.2 Darp, Tecavüz ve Zina	109
 BÖLÜM 3: BAHÇESARAY’DA ÜRETİM, TÜKETİM VE İAŞE	 116
3.1 Tarım	116
3.2 Hayvancılık	119
3.2.1 Atlar, Eşekler ve Camışlar	119
3.2.2 Öküzler, İnekler ve Koyunlar	124
3.3 Esnaf Örgütü, Loncalar ve Zanaatlar	126
3.4 Satışı Yapılan Mallar ve Fiyatlar	136
3.5 Değişen Enflasyon ve Ekmek	139
3.6 Devalüasyon, Darphane ve Paralar	143
3.7 Ölçüler, Tartılar ve Kullanım Alanları	147
 BÖLÜM 4: BAHÇESARAY’DA TİCARET VE KÖLELİK	 152
4.1 Ticaret, Mallar ve Tüccarlar	152
4.2 Osmanlı Devleti ile Ticari Bağlar	155
4.3 Kölelik ve Yaklaşımlar	160
4.4 Değişen Statüler, Farklılaşan Hayatlar	162
4.5 Köle Akınları ve Esaret	165
4.6 Köle Pazarı ve Ticaret	169
4.7 Bahçesaraylı Köle Sahipleri ve Köleler	177

4.8 Kaçanlar, Yakalananlar ve Hukuk Mücadeleleri	182
4.9 Hürriyete Götüren Yollar ve Yöntemler	186
SONUÇ	192
KAYNAKÇA	197
EKLER	220
ÖZGEÇMİŞ	228

KISALTMALAR

A.DVN	: Bâbîâlî Sadaret Divân Kalemi Evrakı
ASM	: Archivio di Stato di Modena
ASVe	: Archivio di Stato di Venezia
B.	: Busta
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BOB	: Biblioteca Universitaria di Bologna
BNM	: Biblioteca Nazionale Marciana
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
F.	: Filze
haz.	: Hazırlayan
İE. ML.	: İbnülemin Maliye
KŞS	: Kırım Şer‘iyye Sicilleri
Nr.	: Numara
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TALİD	: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
TSMA	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
vr.	: Varak
Yay.	: Yayınları

TABLO LİSTESİ

Tablo 1 : İncelenen Kırım Şer‘iyye Sicilleri	8
Tablo 2 : İsmi İbadethanelerden Alan Mahalleler	27
Tablo 3 : İsmi Bölgenin İleri Gelenlerinden Alan Mahalleler	33
Tablo 4 : Farklı Etnik Grupların Yaşadıkları Mahalleler	33
Tablo 5 : Diğer Mahalleler	34
Tablo 6 : Bahçesaray’ın Köyleri (1650-1675)	37
Tablo 7 : Bahçesaray’ın İbadethaneleri (1650-1675)	38
Tablo 8 : Bahçesaray Kadıları (1650-1675)	57
Tablo 9 : Bahçesaraylı Ailelerin Muhallefatları	93
Tablo 10 : 1673 Yılında Bahçesaray’ın Bakkalları	131
Tablo 11 : 1650-1675 Tarihleri Arasında Tespit Edilen Zanaatlar	132
Tablo 12 : Hanlık Hizmetinde Çalışan Görevliler	135
Tablo 13 : Yıllara Göre Ürünler ve Fiyatları	136
Tablo 14 : Un Fiyatlarında Mevsimsel Değişiklikler	140
Tablo 15 : 1668 Yılında Un, Ekmek ve Değişen Fiyatlar	141
Tablo 16 : Sicillerde Tespit Edilen Ekmek Gramajları	142
Tablo 17 : Yıllara Göre Altın ile Kuruş Arasındaki Değer	147
Tablo 18 : Köle Fiyatları	174
Tablo 19 : Gayrimüslim Efendiler ve Köleleri	179
Tablo 20 : Firari Köleler	185
Tablo 21 : Yıllara Göre Köle Azatları	190
Görsel 1 : Cami-i Kebir Mahallesi	28
Görsel 2 : Koba Cami Mahallesi	31
Görsel 3 : Bahçesaray Mahkemesi ve Sosyal Ağlar	80
Görsel 4 : XVI. Yüzyıla Ait Bir Kırım Haritası	153

Tezin Başlığı: Bahçesaray (1650-1675)**Tezin Yazarı:** Fırat YAŞA**Danışman:** Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK**Kabul Tarihi:** 05/06/2017**Sayfa Sayısı:** (ön kısım)vii+ (tez) 218+(ek) 10**Anabilim Dalı:** Tarih

Şehir tarihi çalışmaları, toplumu oluşturan unsurları, sosyo-ekonomik yapıyı, dini hayatı ve kültürü anlamak adına büyük bir öneme sahiptir. Bu tez, Kırım Hanlığı'nın başkenti olan Bahçesaray'ı 1650-1675 tarihleri arasında mekânsal, yönetsel, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan incelemektedir. Bahçesaray üzerine ne Türkiye'de ne de başka ülkelerde yapılmış kapsamlı bir çalışmanın bulunmaması söz konusu konunun ele alınmasını gerekli kılmıştır. Amaç, Bahçesaray şehrinin belli bir dönemi üzerinden mikro tarihini yazarak, XVII. yüzyılda şehirli insanların hayatlarına, düşünce yapılarına, hukuk karşısındaki tutumlarına, beklentilerine, sosyal ve ekonomik hayattaki rollerine ışık tutmaktır.

Bu bağlamda tezin birinci bölümünde şehri meydana getiren yapılar üzerinden mekânsal analizler yapılmaya çalışılmıştır. Öncelikle şehrin nasıl kurulduğu, adının nereden geldiği sorgulanmış, ardından şehri oluşturan yapılar üzerinden Türk-Osmanlı şehrinin karakteristik özelliklerini Bahçesaray'ın ne derece bünyesinde barındırdığı ele alınmıştır. Edraw-Max isimli program aracılığıyla şehrin iki mahallesinin görseli oluşturularak kimin kime komşu olduğu, yapıların düzenli bir şekilde mi yoksa gelişigüzel şekilde mi imar edilip konumlandığı üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

İkinci bölümde şehrin sakinleri mercek altına alınarak Bahçesaraylıların yaşantılarından kesitler sunulmuştur. Şehir nüfusunu oluşturan etnik zümreler, yerel ileri gelenler, onların oturdukları evler, sofralarında yenilen yemekler ve içilen meşrubatlar irdelenmiştir. Nasıl evlendikleri, neden boşandıkları, ne tür sorunlar yaşadıklarında mahkemeye başvurdıkları ve işledikleri suçlar ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde şehrin esnaf kolları, üretim, tüketim, tarım, hayvancılık, ürünler, kullanılan paralar, ölçüler değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümde ise önce yerli tüccar ve yabancı tüccarların ticarî faaliyetleri ve Osmanlı Devleti ile ticarî bağlar ele alınmış; ardından da kölelik, köle kaynakları, köle pazarı, efendi-köle ilişkisi, firar, kölelerin hukuk mücadelesi ve azat edilme yöntemleri sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, Bahçesaray, Yönetim, Hukuk, Toplum, Şehir, Köle.

Title of the Thesis: Bakhchysarai (1650-1675)**Author:** Fırat YAŞA**Supervisor:** Professor Yücel ÖZTÜRK**Date:** 05/06/2017**Nu. of pages:**(pre text) vii+ (text)218+(appendices) 10**Department:** History

Urban history studies should be considered as important base for the elements that form society, its socio-economic structure, religious life and culture. This dissertation examines Bakhchysarai, the capital city of Crimean Khanate, from spatial, administrative, social, economic and cultural aspects between the years 1650 and 1675. The lack of an extensive study on Bakhchysarai neither in Turkey nor in other countries has made it necessary to address this issue. The purpose here is to shed light on the lives, ideas and expectations of urban people, their attitudes towards law and their roles in the social and economic life in the 17th century by writing the micro history of Bakhchysarai over a certain period.

In this context, the first part of the thesis attempts to make spatial analysis of the structures that form the city. The extent to which Bakhchysarai displays the characteristics of a Turkish-Ottoman city is evaluated through the structure forming the city after enquiring how the city was founded and where its name came from, using the program called Edraw-Max, the visuals of the two neighbourhoods of the city were created to make judgements as to who the neighbours were and whether the buildings were constructed and laid out in a regular or random manner.

The second part of tells about the residents of the city and explains some aspects of their life. The ethnic groups that formed the urban population, local elders, the houses they lived in, the things they ate and drunk are all studied. How they got married, why they got divorced, what kind of problems led to go to court and the crimes they committed are also examined.

The third part reviews the artisans, production, consumption, agriculture, husbandry, goods and the money and measures they used. In the fourth part the activities of domestic and foreign traders and commercial relationship with the Ottoman Empire are explained and then slavery, slave sources, slave market, the master-slave relationship, desertion and legal struggles of the slaves as well as the methods of emancipation are studied.

Key Words: Crimean Khanate, Bakhchysarai, Administration, Law, Society, City, Slave

GİRİŞ

Günümüzün modern insanının kendi çağının düşünce yapısı ile geçmiş olaylar arasında kurmaya çalıştığı bağ, tahmin edilebileceği üzere kişinin zihninde oluşan sorunsallara cevap arama serüveni ile başlar. Bu serüven araştırmacıyı olgular denizine sürükler. Kendini olguların arasında kaybolmuşçasına dolaşırken bulan tarihçi, izini sürdüğü materyallerle “algıladığı kadarıyla” bir ilişki içine girer ve onlarla konuşmaya çalışır. Edward Hallet Carr bu ilişkinin, yani olguların tarihçinin zihninde yeniden oluşması olduğunu vurgulayarak elde edilmiş ham verilerin arka arkaya sıralanmasından ibaret olmadığını ifade etmektedir¹. Gerçekten de önemli olan ham sayılabilecek olguları işlemek, başka bir deyişle; onlara çeşitli sorular yönelterek farklı açılardan yorumlayabilmek ve tekrardan bir inşa sürecine sokmaktır.

Osmanlı tarih araştırmalarında “şehir çalışmaları” toplumu oluşturan unsurları, sosyal ve ekonomik yapıyı, dini hayatı, kültürü anlamak adına büyük öneme sahiptir. Yerleşik hayata geçişle tarih sahnesinde yerini alan şehirler, insanların ihtiyaçlarına göre değiştirilmiş ve geliştirilmiştir. Bazıları asırlar boyunca farklı kavimlere ev sahipliği yapmış, bazıları da doğal oluşum içinde ihtiyaçlara cevap arama gayesiyle yörenin sakinleri tarafından kurulmuştur. Mercek altına aldığımız Bahçesaray şehrinin çok eski tarihlere kadar giden bir geçmişi yoktur. Yerleşime açık olmayan bir sahanın mesken olarak benimsenmesi ve zamanla gelişmesiyle şehir görünümü almıştır.

Biz bu çalışmada XVII. yüzyıl Kırım’ına² ait bir şehrin mekânsal analizinden idari fonksiyonlarına, kamu hizmetlerinden sosyal tesislerine kadar pek çok konu hakkında çeşitli olgular üzerinden kesitler sunarak şehri ve şehrin sakinlerini ele alacağız. İncelenen konuyu daha iyi anlamlandırmak için tümevarım yöntemi ile “genelde” şehrin konumlandığı coğrafya, coğrafyanın insan yaşamı üzerindeki etkisi ve toplulukların yaşam biçimini nasıl etkilediği üzerinde duracak, ardından da tarihi süreç içerisinde bölgede oluşan siyasî yapılanmalar, hanlığın aristokratik yapısı ve

¹ Edward Hallet Carr, **Tarih Nedir?**, Misket Gizem Gürtürk (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 26

² Kırım Hanlığı hakkında genel bilgi için bkz. Halil İnalcık, “Kırım Hanlığı”, **DİA**, C. 25, 2002, s. 450-458; Ayrıca hanlık tarihiyle ilgili daha detaylı bir çalışma için bkz. Bkz. Yücel Öztürk, “Kırım Hanlığı”, **Türkler**, C. 8, 2002, s. 480-513.

kabile aristokrasisinin dayandığı temellere kısaca değindikten sonra “özelde” Bahçesaray şehri mercek altına alınmıştır.

Bahçesaray şehri XVI. yüzyılda tarih sahnesinde yerini almış ve XVII. yüzyılda bir şehrin bünyesinde barındırması gereken tüm yapıları içerir hale gelmiştir. Bu şehri diğer Kırım şehirlerinden ayıran özellik hanlığın merkezi olmasıdır. Şehirler, idari, ticari ve üretim fonksiyonları ile bir ayırtırmaya tabii tutulduğunda Bahçesaray’ın payına düşen yönetsel örgütlenmenin ağırlığını hissettirdiği bir portredir. Han ve hanın hizmetinde çalışan görevlilerin çoğunluğu şehrin sakinleridir. Bu yüzden de şehirli halkın büyük bir kısmı üst düzey görevliler ve yerel ileri gelenlerden oluşur. Şehri çeşitli açılardan ele alan bu tez, dört bölümdür ve her bölümde farklı kurum ve yapılar incelenmiştir.

Birinci bölüm, şehrin nasıl kurulduğu, adını nereden aldığı, imar faaliyetleri, kurumsal yapısı ve örgütlenmesinde izlenen yöntemleri sorgulayarak, tipik Türk-Osmanlı şehri ile hangi açılardan benzerlik ve farklılık içerdiği üzerinde durmuştur. Öncelikli olarak şehri oluşturan kurumsal yapılardan saray, mahkeme binası, ticari mekânlar (kervansaray, hanlar, çarşılar, dükkanlar), mahalleler ve köyler tespit edilmiştir. Edraw-Max isimli mimarlık programı kullanılarak şehrin en işlek iki mahallesi üzerinden mahalleyi meydana getiren yapıların neler olduğu, şehrin hangi kesimlerinde bulunduğu ve Osmanlı mahallesi ile ne derece benzer karakterler bünyesinde barındırdığı ele alınmıştır.

Dini ve sosyal yapıların şehrin gelişimine olan katkıları, temizlik kültürü, eğitim kurumları, ölüm, cenaze ve defin, sosyal hayatın bir parçası olan kahvehaneler, bozahaneler ve meyhaneler, mekânsal yapılar üzerinden irdelenmiştir. Şehrin yönetim hiyerarşisinde yer alan görevlilerin kimler olduğu ve şehre ne tür katkılar sundukları ayrıca değerlendirilmiştir.

İkinci bölüm, Bahçesaray toplumunu çeşitli yönlerden değerlendirmekte ve Bahçesaraylıların hukuk ile olan bağlarına ışık tutmaktadır. Şehri oluşturan Müslüman ve gayrimüslim zümrelerin kimlerden oluştuğu sorgulanmıştır. Şehrin yerel ileri gelenlerinin kimler oldukları, sahip oldukları unvanlar üzerinden değerlendirme yoluna gidilmiştir. Bu bağlamda UCINET ve NETDRAW isimli

programlara bir yıllık mahkemenin şühûdü'l-hâl kısmında yer alan isimler işlenmiş ve oluşan görsel üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Böylelikle “Şehrin ileri gelenleri kimlerden oluşur? Söz konusu kişilerin sahip oldukları unvanlar sosyal ilişkilerini ve güçlerini nasıl belirler/etkiler?” gibi sorulara cevaplar aranmıştır. Şehir sakinlerinin aile yapısı, nişan, evlenme ve boşanma ile doğan hukuki süreç incelenmiştir. Kimin kiminle evlenebileceği konusundan, mehrin miktarına, boşanma sebeplerinden hukuk mücadelelerine kadar 25 yıllık süreçten kesitler verilerek değerlendirmeler yapılmıştır. Kocaları tarafından terk edilen kadınların boşanmak için mahkemeyi nasıl kullandıkları, sonradan ortaya çıkan kocaların eşiyle tekrardan evliliğe devam etmek için verdiği hukuk mücadeleleri XVII. yüzyıl Bahçesaray sakinlerinin zihin dünyası üzerinden ele alınmıştır.

Bahçesaraylıların oturdukları evler, gayrimenkul fiyatları ve hangi mahallelerde zenginlerin yaşadıkları, mutfaklarında neler pişirdikleri, hangi yemeklerin meşhur oldukları tespit edilmek istenmiştir. Zengin, orta halli ve fakir ailelerin mutfaklarına giren ürünlerin neler olduğu, hangi yiyecekleri daha çok tükettikleri bu kısımda değerlendirilmiştir. Son olarak, şehirde işlenen çeşitli suçlar ele alınarak mahkemenin suçluları ne tür yaptırımlara tabii tuttuğu sorgulanmıştır. Cinayet, darp, hırsızlık, zina, tecavüz ve küfür gibi suçlar üzerinden hukuk sistemi irdelenerek toplum bu bağlamda irdelenmiştir.

Üçüncü bölümde şehirde üretim ve tüketim ekseninde çeşitli konular incelenmiştir. Tarım başlığında Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nin tahıl ambarı olduğu şeklindeki kanısının doğru olup olmadığı ele alınmıştır.

Şehir hayatının olmazsa olmazları arasında esnaf örgütü ve çeşitli zanaatlar gelmektedir. Bahçesaray şehrinde de Anadolu şehirlerinde görülen esnaf örgütlenmesinin bir benzerinin mevcut olup olmadığı incelenmiştir. Narh verilen ürünler üzerinden bir ailenin günlük, aylık ve yıllık harcamaları hesaplanmaya çalışılmıştır. Böylelikle orta halli bir ailenin ya da fakir bir ailenin evine girebilecek ürünlerin neler olabileceği hesaplamalar göz önüne alınarak tahminlerde bulunulmuştur.

İncelenen 25 yıllık süreçte bazı yıllar ülkede ürünlerin ya miktarında ya da fiyatlarında değişiklikler meydana gelmiştir. 1668 yılında on altı defa ekmeğin gramajı ile oynanmasının altında yatan etmenlerin neler olduğu sorgulanmıştır. 1668 yılında komşu ülkelerde yaşanan siyasi gelişmelerin hanlığı ve Bahçesaray'ı etkileyip etkilemediği de ayrıca tespit edilmeye çalışılmıştır.

Son bölümde Kırım Yarımadası'nın coğrafyaya sunduğu iki önemli fenomen üzerinde durulmuştur. Bunlardan ilki ticaret, ikincisi ise köleliktir. Ticaret ve köleliğin hanlık için ne kadar önemlidir sorusu irdelenmiştir. Bir geçiş güzergahı olan Kırım Yarımadası'ndan Avrupa, Anadolu ve Ortadoğu'ya ihraç edilen ürünler ve ithal edilen mamul maddeler ele alınmıştır. Ardından da Osmanlı Devleti ile ticari bağlar irdelenerek Anadolu'dan Kırım'a ve özellikle de Bahçesaray'a gelen tüccar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bahçesaray'da ticaretle uğraşan kesimlerin kimlikleri üzerinde durulmuş ve çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır.

Ticaret dışında Kırım Tatarlarının geçim kaynakları arasında önemli bir yere sahip olan kölelerin durumları son bölümde ağırlıklı olarak üzerinde durulan konu olmuştur. Kölelerin nasıl tedarik edildiği, yağma akınları çerçevesinde ele alınmıştır. Kırım Tatarlarının kölelere tabi tuttukları sınıflandırmalar sorgulanmıştır. Köleliğin bir zenginlik göstergesi olup olmadığı, bölge sakinlerinin sahip olduğu köleler üzerinden değerlendirilmiştir. Kölelerin toplum yaşantısı, hangi işlerde istihdam edildiği, neden firar ettikleri, firarda başarılı olup olmadıkları ve hukuk mücadeleleri irdelenmiştir. Son olarak 25 yıllık süreçte kaç kölenin azat olduğu, azat etme de tercih edilen yöntemler ve efendi köle arasındaki azatlık sözleşmeleri değerlendirilmiştir.

Çalışmanın Amacı

Bu tez, Kırım Hanlığı'nın başkenti olan Bahçesaray'ı 1650-1675 tarihleri arasında mekânsal, yönetsel, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan incelemektedir. Amaç, Bahçesaray şehrinin belli bir periyodu üzerinden (1650-1675) mikro tarihini yazarak, XVII. yüzyılda şehirli insanların hayatlarına, düşünce yapılarına, hukuk karşısındaki tutumlarına, beklentilerine, sosyal ve ekonomik hayattaki rollerine ışık tutmaktır.

Çalışmanın Önemi

Kırım Hanlığı'nın sosyo-ekonomik yapısına, toplumsal tarihine, kurumsal yapısına ve kültür tarihine yönelik çalışmalar oldukça azdır. Mevcut çalışmalar hanlığın siyasi tarihi, Osmanlı Devleti ile olan bağları ve Karadeniz ticareti üzerine odaklanmış ve Kırım şehirleri, gündelik hayat, hukuk ve toplum kısmen göz ardı edilmiştir. Oysa toplumu anlamabilme ve geniş bir perspektiften bakabilmenin yolu öncelikle küçük parçaları bir araya getirmekten geçmektedir. Kırım Hanlığı açısından düşünüldüğünde küçük parçaların belki de en mühimi Bahçesaray şehridir. Hanlığın merkezi olmasından dolayı üstlendiği misyon diğer şehirlerden oldukça farklıdır. Kefe, Gözleve, Karasu gibi şehirler ticaretle ön plana çıkarken Bahçesaray hem idari, siyasi hem de ticarî ve hukukî bir şehir olarak belirlemektedir. Bu bağlamda ele alınan çalışma, Bahçesaray'ı farklı açılardan göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Çalışmada İzlenilen Yöntem

Temel kaynak olarak Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri, yazma eserler ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki ilgili vesikalar incelenmiştir. Bunlara ek olarak, Avrupalı diplomatlar, tüccarlar, misyonerler ve seyyahların tuttıkları kayıtların bulunduğu Venedik, Bologna, Modena arşivleri taranmıştır. Kırım'ın Bahçesaray şehrine ait kayıtlar tespit edildikten sonra belli bir yöntem kullanılarak işlenebilir malzeme haline getirilmiştir. Tezde UNICET, NETDRAW gibi veri tabanları kullanılarak sosyal ağ analiz görselleri oluşturulup, onlar üzerinden değerlendirmeler yapılmış, E-DRAW-MAX isimli mimarlık programına kadı sicillerinden edinilen veriler işlenerek değerlendirme yoluna gidilmiştir. Önce tümevarım yöntemi ile bölgenin tarihi genel hatlarıyla değerlendirilmiş, ardından da 1650 ile 1675 tarihleri arasında şehrin fonksiyonlarını inceleyerek Weber'in şehir teorisine karşı oluşturulmuş İslâmî şehre (Türk-Osmanlı şehri) ne derece uyduğu ele alınmıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Şehir tarihi çerçevesinde Bahçesaray'ı ele alan bir çalışma ortaya koymak, çeşitli kaynakları incelemeyi gerektirmektedir. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti ile bağlarının takip edilebileceği en önemli arşiv Osmanlı Arşivi'dir. Bu arşivde 1650-1675 tarihleri arasında Kırım Hanlığı tarihini ilgilendiren çeşitli dosya fonları vardır.

Bu fonlar arasında “genelde” Kırım Hanlığı, “özelde” ise Bahçesaray şehri ile ilgili uzun süreli taramalar yapılmıştır.

Öncelikle 1650-1675 tarihlerini içeren Bâbiâlî Sadaret Divân Kalemi Evrakı (A.DVN) dosyalarının bulunduğu, henüz taramayı kolaylaştıracak özetlerin yapılmadığı, dijital taramanın mümkün olmadığı ayrı ayrı 46 dosya incelenmiştir. Bu kayıtların içeriklerinde Özi, Kili, Akkirman ve Kefe ile ilgili kayıtlara çok sık olmamakla birlikte rastlanıldığını belirtmemiz gerekiyor. Ancak, tez konumuzu içeren tarihlerde şehri doğrudan veya dolaylı yollarla ilgilendiren belgeler bulunmamaktadır.

Kırım Hanlığı hakkında veri bulanabileceğini umduğumuz bir diğer kaynak türü ise Mühimme Defterleri’dir. 1650-1675 tarihlerini içeren mühimme defterlerinin 90, 91, 92, 93, 94 ve 95 numaralı defterler oldukları anlaşılmıştır. 90 numaralı mühimme defteri Nezihi Aykut tarafından neşredilmiştir. 1646-1647 tarihlerini içeren ancak işimize yarayacağını düşündüğümüz söz konusu defterde Kırım Hanlığı’na dair herhangi bir kayda rastlanılmamıştır³. 91 numaralı defter de Osmanlı Arşivi tarafından yayına hazırlanmış olup aynı şekilde o defterin içeriğinde de Bahçesaray şehrine katkıda bulunacak bir verinin olmadığı görülmüştür. Sırasıyla 92 numaralı 1657-1658⁴, 93 numaralı 1658-1660⁵, 94 numaralı 1662-1665⁶ ve son olarak 95 numaralı 1664-1666⁷ tarihlerini içeren defterler yüksek lisans tezleri olarak daha önceden çalışılmıştır. Bu defterlerde Kırım Hanlığı ile ilgili verilere rastlanmadığı gibi Osmanlı hakimiyetinin sürdüğü Kefe şehrine ait verilerin de çok az olduğu görülmüştür. 1664-1665 tarihinden sonrasına ait elimizdeki 96 numaralı defterin 1678-1679 tarihlerini içerdiğini, tezin içerdiği tarihin dışında kaldığını belirtmemiz gerekmektedir.

³ Nezihi Aykut, **90 Numaralı Mühimme Defteri**, İstanbul 1993.

⁴ Murat Yıldız, **92 Numaralı ve 1657-1658 Tarihli Mühimme Defteri (Değerlendirme-Transkripsiyon-Dizin)**, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

⁵ Azize Gelir Çelebi, **93 Numaralı Mühimme Defteri (1069-1071/1658-1660) (Tahlil-Transkripsiyon ve Özet)**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

⁶ Müjge Karaca, **94 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1662-1665)**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

⁷ Ercan Alan, **95 Numaralı Mühimme Defteri 1664-1666 (Tahlil, Transkripsiyonu ve Özeti)**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

A.DVN ve Mühimme defterlerinin dışında D.BŞM olarak bilinen Baş Muhasebe kayıtlarında ise Osmanlı Devleti topraklarında rehin tutulan hanzadelere ait belgeler bulunmakta, Bahçesaray şehrini ilgilendiren verilere rastlanılmamaktadır. Maliyeden Müdevver kayıtları ve Ahkam defterleri de ayrıca incelenmesine rağmen konuya dair verilerin az olduğu anlaşılmıştır. Arşivde bulunan belgeler 1700'lü yıllardan sonra yoğunlaşmakta, tezin tarihini içeren dönem hakkında yeteri kadar veri bulunamamıştır. Tüm bu fonlar içinden Bahçesaray şehrine katkı sağlayacak tespit edilen kayıtlar kullanılmıştır.

Bahçesaray'ın şehir tarihini ortaya koyabilmek için başvurulacak en temel kaynaklar bölgenin yerel kayıtlardır. Kırım şehirlerinde tımar uygulanmadığından, tahrir kayıtları yoktur. Yerele indirgemek açısından elimizdeki tek kaynak grubu kadı sicilleridir. Hakan Kırımlı'nın bildirmesi ve 1994 yılında Halil İnalcık'ın girişimleri ile Kırım Hanlığı kadı sicillerinin bir kısmı Türkiye'ye getirilmiştir. İnalcık, *Belleten Dergisi*'nde "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu" başlıklı yazısıyla defterlerin bulunuş hikayesinden sayısına kadar çeşitli bilgiler vererek ilim dünyasına tanıtmıştır⁸. 121 defterden oluşan kadı sicilleri koleksiyonu Rusya'da St. Petersburg Kütüphanesi'nde Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsionalnoy Bibliotek (ORRNB)'de, 917 numaralı fonda yer almaktadır⁹. Türkiye'ye getirilenler Kırım-Simferopol'de İsmail Gaspıralı Kütüphanesi'nde bulunan 61 ciltlik mikrofilm koleksiyonunun fotokopisidir. Bu fotokopi nüshanın biri Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi, bir diğeri ise İSAM'da araştırmacıların hizmetine açılmıştır. Nuri Kavak¹⁰, Zeynep Özdem¹¹, Natalia Krolikowska¹², Ömer Bıyık¹³ gibi araştırmacılar Kırım kadı sicillerini kullanarak çeşitli çalışmalar ele almışlardır. Defterlerin transkripsiyon ve değerlendirmesine dayanan çalışmaların literatürde yerini almasıyla da alana olan ilgi

⁸ Halil İnalcık, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu", *Belleten*, C. LX, S. 227, 1996, s. 165-191.

⁹ Ahmet Cihan, Fehmi Yılmaz, "Kırım Kadı Sicilleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 2004, s. 131; Kırım kadı sicillerini tanıtan bir diğer çalışma için bkz. Ahmet Nezihi Turan, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 9, 2003, s. 1-16.

¹⁰ Nuri Kavak, *Karasu Kazası (1683-1744) Kırım Hanlığı'nda Bir Yerleşme Örneği*, Bursa: On-Mat Öner Matbaacılık, 2013.

¹¹ Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat 17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.

¹² Natalia Królikowska, *Law and Division of Power in the Crimean Khanate: A Study on the Reign of Murad Giray (1678-1683)*, Warsaw: University of Warsaw Institute of History, 2010.

¹³ Ömer Bıyık, *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.

artmış ve Kırım Tatarlarının sosyo-ekonomik tarihine odaklanan çalışmalar üretilmeye başlamıştır.

1650-1675 tarihlerini içeren tez konumuza dair mevcut kadı sicilleri 15 tanedir. Bu defterlerden 3a ve 3b numaralı olanlar tek bir defter olarak kabul edilmiştir. 1650 tarihine dair kayıtların bulunduğu defterden başlanarak 1676 tarihine kadar bulunan tüm defterler teker teker incelenmiştir. Bunlar:

Tablo 1
İncelenen Kırım Şer'iyye Sicilleri

Hicri Tarih	Miladi Tarih	Defter Numarası
1057-1061	1647-1650	3a-3b Numaralı Kırım Şer'iyye Sicilleri
1061-1063	1650-1653	4 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili
1070-1074	1659-1664	8 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili
1075-1076	1666-1666	9 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili
1077-1079	1666-1667	10 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili
1077-1078	1667-1668	11 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili
1078-1079	1668-1669	13 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili
1079-1082	1669-1672	14 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili
1083-1087	1672-1677	15 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili
1082-1083	1671-1673	16 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili
1084-1085	1673-1675	17 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili
1083-1084	1672-1673	18 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili
1082-1083	1672-1673	19 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili
1084-1086	1673-1676	20 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili
1086-1087	1675-1677	21 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili

Genel olarak incelenen defterlerdeki kayıtların büyük çoğunluğu Bahçesaray şehrini ilgilendiren kayıtlardır. 19 numaralı Hicri 1082-1083, Miladi 1672-1673 tarihini içeren sicil kayıtlarının Dip Tarhan Kazası ile ilgili belgelerden oluştuğu söylenebilir. Diğer defterlerin ise Bahçesaray şehri üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Ancak defterlerin hangi şehre ait olduğu üzerinde yapılan tespitler araştırmacıların belge yoğunluğuna göre vardığı kanaate dayanmakta, defterlerde böyle bir ayrıma rastlanılmamaktadır. Fond 917'de yer alan bu defterlere atıfta bulunurken Kırım Şer'iyye Sicili demeyi, KŞS şeklinde kısaltmayı uygun gördük. Temel başvuru kaynaklarımızın başında kadı sicilleri gelmekle birlikte çeşitli İtalyan Arşiv belgelerinden de yararlanılmıştır. Venedik, Bologna ve Modena şehirleri arşivlerinde bulunan misyoner kayıtları, elçi raporları ve mektuplar kullanılan yabancı ülke arşiv belgeleridir.

Yayınlanmış Mühimme defterleri, relazioni, misyoner kayıtları ve seyahatnameler tezde sık başvuru alan kaynaklar arasındadır. 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) ve 83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628) başvuru alan önemli kaynaklardandır. Özellikle Kırım atlılarının Lehistan ve civar memleketlere yaptığı yağma akınları ve getirdikleri ganimetlerle ilgili bilgilerin yanında Osmanlı Devleti'nin müdahalesine dair ilginç bilgiler bulunmaktadır.

Tez boyunca başvuru alan bir diğer önemli kaynak Evliya Çelebi Seyahatnamesi'dir. Yapı Kredi Yayınları tarafından neşredilen tıpkı-basım orijinal seyahatname transkripsiyonları kullanılmıştır. 10 ciltten oluşan seyahatnamenin özellikle 7. cildi Kırım Hanlığı ile ilgili en detaylı verinin bulunduğu nüshadır. Evliya Çelebi, 1660'lı yıllarda Kırım'da ve özellikle de Bahçesaray'da bulunduğu için verdiği bilgiler ile yerel kayıtlarda tespit edilenlerin karşılaştırılması yapılan çalışmanın birçok açıdan zenginleşmesine katkı sağlamıştır. Tezin bölümlerinde zaman zaman Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler ile yerel kayıtlar arasındaki paralellikler ve farklılıklar ele alınacaktır.

Toplum tarihini ve hukuku ele almak teori ve uygulamaları da karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Bu bağlamda Şeyhülislâm fetvaları ile mahkeme kararları arasındaki bağ Şeyhülislâm Ebussuud Efendi, Çatalcalı Ali Efendi, Feyzullah Efendi ve Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetva mecmualarından yararlanılmıştır. Amaç, nominal kuralları koyan ve denetleyen din görevlilerinin verdikleri hükümlerin uygulanıp uygulanmadığını tespit etmektir. Çünkü bu kişiler her ne kadar kesin hatlarla belirlenmiş normlar ile toplumun işleyişini biçimlendirseler de kimi zaman bir arada yaşamının getirdiği kaidelere ters düşen olayların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu tarz durumlar hukuk, toplum açısından irdelenecek ve kadı sicillerinde sonuçları belli olmayan bazı davalarda fetvaların öngördüğü cezalar üzerinden değerlendirmeler yapılacaktır. Aynı sorunlar ekseninde kanunnâme metinleri de başvuru alan kaynaklar arasındadır.

Relazioni di Ambasciatori Veneti al Senato Costantinopoli Relazioni Inedite (1512-1789), I libri Commemoriali della Repubblica di Venezia Regesti ve I viaggi in Persia degli ambasciatori veneti Barbaro e Contarini gibi yayınlanmış arşiv kaynakları da kazakların faaliyetleri, köle akınları, esir edilen kölelerin durumuna dair başvuru alan

mühim bir kaynak grubudur. Emidio Portelli d'Ascoli adındaki bir Dominikan misyonerinin 1634 tarihinde kaleme aldığı *Descrittione del Mar Negro et della Tartaria* adlı eseri Bahçesaray şehri ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Karadeniz limanlarına gelen mallar, satılan ürünler, fiyatlar açısından başvurulacak mühim bir kaynaktır. Ayrıca, köleler, Kırım Karayları, hanlığın kabile aristokrasisi ve Kırım Tatarlarının gündelik hayatlarına da ışık tutmaktadır.

Bir diğer mühim eser ise V. Véliaminof-Zernof tarafından yayınlanan *Matériaux Pour Servir A L'histoire du Kaanat de Crimée*'dir. Söz konusu eser Kırım Hanlığı ile Rusya arasındaki yazışmaları ihtiva etmektedir. Bu açıdan oldukça mühim bir kaynaktır.

Son olarak Kırım Hanlığı tarihini konu alan çeşitli kronikler de çalışma boyunca faydalanılan kaynaklar arasında yerini almıştır. Kaysunî-zade Nidaî Remmal Hoca'nın Tarih-i Sahib Giray¹⁴ Han'ı, Halim Giray'ın Gülbün-ü Hânân'ı, Abdülgaflar Kırımî'nin Umdet'ül-Ahbar'ı ve birçok vakanüvisin eseri bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Literatür Kaynakları

Literatür kaynakları bakımından en sık başvurulmuş eserler Halil İnalıcık'ın Karadeniz ve Kırım Hanlığı üzerine yapmış olduğu çalışmalarıdır. Kırım ile ilgili yapmış olduğu çalışmalar ve analitik değerlendirmeleri adeta birinci el kaynaklar kadar mühimdir. *1487-1490 tarihli Keçe Gümrük Defteri, Kırım Kabile Aristokrasisi ve Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi* bu kaynaklar arasında konu itibariyle eşsiz bir yere sahiptir. İnalıcık dışında Yücel Öztürk, Hakan Kırımlı, Nuri Kavak, Fehmi Yılmaz, Natalia Krolikowska, Dariusz Kołodziejczyk, Nicole Kaçal-Ferrari gibi her biri Kırım sahası uzmanı olan bahsi geçen kişilerin muhtelif çalışmalarından istifade edilmiştir. Ayrıca, sosyo-ekonomik hayat ve hukukî meseleler gibi konularda başvurulmuş birçok kitap ve makaleden de istifade edilmiştir.

¹⁴ Giray şeklinde kullanılan kelimenin “geray” versiyonu da bulunmaktadır. Bu çalışmada giray kullanımı tercih edilmiştir.

BÖLÜM 1: BAHÇESARAY'DA KURUMLAR, MEKÂNLAR VE İDARE

Kırım Hanlığı kurulduğunda yerleşilen ilk merkez Bahçesaray değildi. Hatta Bahçesaray diye bir şehir henüz tarih sahnesinde yerini almamıştı. Hanlığın merkezi ilk olarak *Solhat*¹⁵ denilen mevki idi. Hanlık, Solhat'tan Kırkyer'e taşındıktan sonra bu yere *Eski Yurt*, *Eski Kırım* denilmiştir. Yurt kelimesi bilindiği üzere yaşanılan yeri, bölgeyi ifade etmektedir. Bu şehir, XIV. ve XV. yüzyıllarda gelişmiş, muhtemelen de Altın Orda döneminde bir şehir merkezi haline gelmiştir¹⁶. Sonrasında merkez *Kırkyer*'e taşınmıştır. Bir mağara şehri olan ve adeta bir sığınak vazifesi gören Kırkyer, XV. yüzyılın ortalarına doğru hanlığın merkezi haline gelmiştir¹⁷. Kırkyer, kuruluşundan Çufutkale adını aldığı zamana kadar birçok isimle anılmıştır. Bunlar: “Kerkri, Karkeri, Kirkel, Kiriel, Kerkiard, Cherkiarde, Kerker, Chercher, Kırk-yeri, Kirker, Xerxiard, Kırkor, Kirkor, Kir'kor, Kirkir”dır¹⁸. Çufutkale ismini Kırkyer'e Kırım hanlığı vermiştir. Dar bir yamaçtan geçilerek varılabilen Kırkyer'in korunaklı olması, bulunan kalenin de düşmanlar tarafından zabtedilmesi güç olması Kırım Hanlığı'nın buraya taşınmasında muhtemelen etkili olmuştur¹⁹. Kırkyer'in merkez olarak tercih edilmesinde üç tarafının uçurum, bir tarafının sık orman olmasının etkili olduğu da düşünülmektedir²⁰.

Kırkyer'de tomruk ve balçıktan yapılmış bir iç kale ve hanın hazinesi vardır. Bu kale Kırım hanları tarafından zindan olarak kullanılmıştır. Nitekim 1493'te Litvanya elçisi ve daha sonra Menglişek adında bir hanzade burada hapsedilmiştir²¹. Ayrıca, Kırım

¹⁵ Solhat'ın ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmemekte ve yerel mezarlıktaki en eski mezar taşında 1361 tarihi yazmaktadır. Oleksa Haiworonski, “An Overview of the Mediaeval Crimean Tatar Settlement of Eskiuyurt”, *EJOS*, S. 8, 2005, s. 1; Bu konuda en detaylı araştırmayı yapan Nicole Kançal-Ferrari, Solhat'ın Altın Orda Devleti zamanında yazlık yurt olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Kırım Hanlığı burayı bir müddet merkez olarak kullanmış, hanlığın merkezinin buradan taşınmasıyla da Solhat bir mezarlık görünümü almıştır. Bkz. Nicole Kançal-Ferrari, **Kırım'dan Kalan Miras Hansaray**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005, s. 43.

¹⁶ Haiworonski, s. 2.

¹⁷ Kançal-Ferrari, s. 44.

¹⁸ V. D. Smirnov, **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2016, s. 86.

¹⁹ Smirnov, s. 85.

²⁰ Erdoğan Altunkaynak, “Kırım Karayları Hakkında Kullanılan Bazı Kavram ve Anlam Yanlışlıkları Üzerine”, **Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)**, Mehmed Alpargu-Yücel Öztürk-M. Bilal Çelik (ed.), 2011, s. 98.

²¹ V. E. Sroekovsky, **Muhammed Geray Han ve Vassalları**, Kemal Ortaylı (çev.), İstanbul: Su Yayınları, 1979, s. 13.

Hanlığı'nın Moskova ile ilişkilerine dair belgelerde de burada zindan olduğu ve dış ülke elçilerinin kimi zaman hapsedildiği bilinmektedir²². Hapishane dışında Kırım kadı mahkemesi kayıtlarından edinilen bilgilere göre hanlığın darphanesinin de Kırkyer'de olduğu, sonrasında ise Gözleve'ye taşındığı anlaşılmaktadır²³.

Bahçesaray kurulmadan önce hanlığın yerleştiği son yer ise Salaçık'tır. Bu şehrin Kırım hanlarından I. Hacı Giray tarafından kurulduğu düşünülmektedir. Şehrin buraya kurulmasında, hanlığın ilk saraylarından birinin burada yaptırılması etkili olmuştur²⁴. Han'ın buraya taşınması, bölge halkının da etrafına yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Evliya Çelebi, Salaçık'ı anlatırken etrafının bağ ve bahçelerle çevrili olduğunu ve mağaraların altındaki kayalarda 100'e yakın hücrenin bulunduğunu ifade eder. Hanların Salaçık'a yerleşmesiyle bölge imara açılmış, burada cami, medrese ve hamamlar yaptırılmıştır²⁵.

1.1 Bahçesaray Şehrinin Kuruluşu

Kırım Hanlığı'nın merkezi olan Bahçesaray, Kırım dağlarının kuzey ve orta eteklerinde Çürük Su Nehri'nin vadisinde ormanlarla çevrili bir sahadır. Tam olarak Akmesit ile Sivastopol yolu üzerinde 32 km'lik bir uzaklık mesafede yer alır²⁶.

Şehrin ne zaman kurulduğuna dair araştırmacılar arasında fikir birliği yoktur. Kimi araştırmacılar şehrin esas yapısını teşkil eden sarayı göz önüne alarak Bahçesaray'ın eski bir şehir olduğunu ve orada bulunan sarayın Küçük Mehmed Han (1427–1445) tarafından tamir edilip yerleşildiğini iddia ederken kimi de Hacı Giray Han'ın (1427–1443, 1449–1466) Eski Kırım'dan sonra başkenti buraya taşıdığı yönündedir²⁷. Milner, Kırım Hanlığı'nın eski başkentinin yerleşmek için pek güvenli olmadığını, bu

²² V. Véliaminof-Zernof, **Matériaux Pour Servir A L'histoire du Kaanat de Crimée**, Saint-Pétersbourg, 1864, s. 404.

²³ Dilek Çelik, **67 A 90 Nolu ve 1017-1022 (1608-1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri (Tahlil ve Transkripsiyon)**, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), 2011, s. 95.

²⁴ Kañçal-Ferrari, *Kırım'dan Kalan Miras Hansaray*, s. 46.

²⁵ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini**, R. Dankoff, S. Kahraman, Y. Dağlı (haz.), 7. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 220.

²⁶ W. Barthold, "Bahçesaray", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 2, 1993, s. 225; Ayrıca bkz. Zafer Karatay, "Bahçesaray", **DİA**, C. 4, 1991, s. 482.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Nurettin Ağat, "Kırım Şehirleri IV: Bahçesaray", **Emel Dergisi**, S. 47, 1968, s. 20.

yüzden de Bahçesaray'a taşınıldığını yazmıştır²⁸. Şehrin hanlığa merkez olmadan önce de var olduğunu ortaya koyan araştırmacılar da vardır. İleri sürdükleri bilgilere göre bölgeyi mesken edinen ilk topluluk Karaylardır. Arap tarihçiler Kale'de Alan (As)'ların oturduğundan bahsederek Kırkyer'in bir kale olduğunu, Bahçesaray'ın ise açık bir şehir olduğunu öne sürmüşlerdir²⁹. Kırım coğrafyasının ilk sakinlerinin bahsi geçen topluluklar olduğu bilinmektedir. Ancak o tarihlerde Bahçesaray şehrinden bahsetmek oldukça güçtür. Kırkyer ile Eski yurt arasında Çürük-Su Nehri'nin geçtiği dar bir vadinin yamacında kurulan³⁰ ve Orta Asya Türk şehir tipine göre iç ka'la, şehristan ve rabat'tan oluşan şehir³¹ hakkında D. V. Smirnov, Kırkyer'in başkent olduğunu, Bahçesaray'ı ise hanların yazlık olarak kullandığından bahsetmektedir³².

Bahçesaray isminin nasıl türediği hakkında da kaynaklarda kesin bir bilgi olmamakla birlikte hanın sarayına binaen çeşitli isimler türetilmiştir. Hanlığın Moskova ile bağlantıya geçtiği ilk evrelerin yarlıklarda Bahçesaray için “devlet sarayı, mutluluk veren saray”, XVI. yüzyılın başlarından itibaren ise “mutlu saray, mutlu şehir, mutlu kermen, sebze sarayı, üzüm sarayı” gibi isimler kullanılmıştır³³. Şehrin çok çeşitli isimlerle adlandırılması burasının yeni kurulduğunun da göstergesidir. Ancak, mevcut isminin kendisine verilmesinde yemyeşil bir vadi içinde bulunan sayısız bağ ve bahçeler etkili olmuştur.

Şehirler çok eski bir tarihi geçmişe sahip olsun ya da olmasın değişmeyen birçok ortak özellikleri vardır. Bunlardan birisi de her şehrin kuruluşuna dair insanlar arasında kulaktan kulağa dolaşan efsanelerdir. Tez konusu olarak ele aldığımız Bahçesaray şehrinin de nasıl kurulduğundan, adını nereden aldığına kadar birbirinden farklı efsaneler var olagelmıştır. Bu efsanelerden ilki çift başlı bir ejderhaya

²⁸ Thos. Milner, **The Crimea, Its Ancient and Modern History; The Khans, The Sultans And The Czars**, London: World Public Library Edition, 1855, s. 243.

²⁹ Mehmet Kaplan, “Bahçesaray Çeşmesi”, **Emel Dergisi**, S. 129, 1982, s. 3.

³⁰ Ağat, “Kırım Şehirleri IV: Bahçesaray”, s. 20.

³¹ İç Ka'la, saray ve yönetim yapılarının bulunduğu yer, şehristan aristokratların, sanatkarların yaşadığı kesim, rabat ise şehrin dış kısmını yani varoşlarını içine alan sahadır. Bkz. Özer Ergenç, **Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 87.

³² Smirnov, Bahçesaray'ın Eski yurt ile Kırkyer arasında, Salaçık vadisinde yer aldığını, buraya yerleşilmeden önce Eski yurt'un hanlığın merkezi olduğuna dikkat çeker. Bkz. Smirnov, s. 92.

³³ Sroekovsky, s. 14; Ayrıca farklı ülkelerin kaynaklarında Bahçesaray şehri için kullanılan isimlerde de hanın sarayına atıflar olduğu bilinmektedir. Tatarların kendileri buraya “Devletsaray” (Palace of Prosperity) ya da “Devletkermen” demişlerdir. Moskova kaynaklarında “Şçastliviy dvorets”, “Şçastliviy gorod” hatta “Vesyolny gorod” olarak geçmişlerdir. Rutenya kaynaklarında “Horod Veselj” (the Merry Town), İtalyan kaynaklarında ise “Dovlat Sarai” olarak geçmiştir. Dariusz Kołodziejczyk, **The Crimean Khanate and Poland-Lithuania**, Leiden-Boston: Brill, 2011, s. 418-419.

dayandırılmaktadır. Rivayete göre Kırım Tatarları kendi devletlerini kurduklarında göçebe kültürün etkisiyle hayvan sürüleri için su kaynaklarının bol olduğu kesimlere yerleşmeyi tercih etmişler ve ilk olarak Eski yurt'u ikametgâh yapmışlardı. Eski yurt'un hemen yakınında büyük bir orman yer alıyordu. Ormanın bulunduğu bölge kuş sesleriyle cıvı cıvı, havası güzel, ayrıca su kaynakları açısından da zengindi. Ancak insanların ormana yerleşmesine izin vermeyen yüzyıllardır burada yaşayan çift başlı bir ejderha vardı. Kırım hanı, Eski yurt ve Salaçık'taki saraydan cennet gibi gözüken bu ormana girilememesine dayanamayarak günün birinde cesaretini toplayıp ormana gitti. Amacı ormandan çift başlı ejderhayı çıkarmak, oraya saray inşa ettirmektir. Han, ormanda ağaçları kestirirken birden bire bir derviş ortaya çıktı. Dervişin okuduğu dua ile ejderha ortalıktan kayboldu. Bunun üzerine han, buraya sarayını yaptırdı ve zamanla hanlığa tabi olan zümrelerin de sarayın etrafına yerleşmesiyle bölge şehir görünümünü almaya başladı³⁴.

Diğer efsanede ise çift başlı ejderha yerine birbiriyle kıyasıya mücadele eden iki yılan motifi vardır;

“Mengli Giray Han'ın oğlu günün birinde Eski yurt'ta bulunan Kırım hanlarının ikametgâhından ava çıktı. Kaleden aşağıya vadiye indi. Kale duvarlarının etrafı ormanla kaplıydı. Orman ise avlanacak hayvanlarla doluydu. Av için çok uygun bir gündü. Hanzade ve adamları av köpekleriyle, tazılar, bir sürü tilki ve tavşanı kovalayıp yakalamışlar, üç yaban keçisini de avlamışlardı. Av eğlencesi sonrasında hanzade ormanda tek başına kalmak istedi. Avcılarını, avladıkları hayvanlarla Eski yurt'a gönderdi. Kendisi ise kara orman derinliğine daldı, atından inip Çürük-Su Nehri'nin kıyısına bir ağaç kütüğüne çömeldi. Batan güneşin ışıklarıyla ağaçların tepelerindeki altın yaprakların parıltısı suya yansıyor. Taşlara vuran su akıntısının sesi etrafa yayılıyor.

Çürük-Su Nehri'nin karşı kıyısından aniden bir hışırtı sesi geldi. Çalı dibinden hışırtıyla bir yılan çıkmış, arkasından da ikinci bir yılan sürüklenerek onu takip etmişti. Yılanların arasında ölümüne bir mücadele başladı. Birbirini sıkı sıkıya sarmalayıp tenlerine zehirli iğnelerini batırıp etlerini paramparça yırtıyorlardı. Boğuşmaları uzun uzun devam etti. Kan revan içinde olan yılanlardan biri artık mecali düşerek karşı koyamaz oldu. Başını çaresiz yere koydu. Yenen yılan sürüklendi. Hanzade yenilen yılanı takip ediyordu. Yılan ise zor durumuna rağmen suya doğru hareket etti. Suyu girip çıkmasıyla yılan yeniden canlandı. Kıyıya çıkarak tekrar suya döndü ve yüzerek Çürük-Su Nehri'nin öte yanına

³⁴ Seyit Celil, “Bağçasaray”, *Emel Dergisi*, S. 112, 1979, s. 31-32.

geçti. Yılan, hayretler içinde kalan Hanzade'den uzaklaşıp çalılardan arasına gitti.

Hanzade ise atına binerek hemen Eski yurt'a gitti. Nehrin kıyısında gördüklerini babasına anlattı. Han, dikkatli bir şekilde oğlunu dinledikten sonra, Çürük-Su Nehri'nin suyunun şifa verici olduğunu düşünüp nehrin kıyısında saray inşa ettirdi. Kısa bir zaman sonra sarayın etrafına hanın efradı da yerleşti. Böylelikle Bahçesaray'ın temeli kurulmuş oldu. Şimdi de sarayın kapılarında çeşitli bezekler görünmektedir, ayrıca birbirlerini tişleyen (şişleyen) iki yılan resmi de vardır³⁵.

Yukarıda bahsi geçen iki efsane³⁶ bize şehre ilk yerleşimle ilgili ilginç hikâyeler sunar. Efsanelerde iki başlı ejderha, iki yılanın mücadelesi, suyun iyileştirme özelliği ve derviş gibi motifler vurgulanmaktadır. Söz konusu figürler herhangi bir yerin kutsallaştırılmasında önem atfedilen simgeler olarak efsanenin aktörleri haline gelmişlerdir. Genel olarak yeni bir alana yerleşmek, yaratıcı adına istila etmek veya hedeflenen bölgeyi fethetmek mücadele gerektirir. Mücadelede *yenilmez olanı yenmek* iktidarın karizmatik gücünün artırılması açısından önemlidir.

Efsane açısından bakıldığında bu mücadelede tasavvur edilen düşman gerçekte olmayan olağanüstü bir yaratıktır. Nitekim her iki efsanede de kurt ya da ayı gibi hayvanlar değil de *ejderha* ya da *yılan*³⁷ gibi olağanüstülük atfedilen yaratıklarla mücadele söz konusudur. Bu iki öge yöneticilere atfedilen dirayet ve gücün simgeleri olarak da algılanmalıdır. Yine bir yerin yerleşim olarak benimsenmesinde en önemli etkenlerin başında su kaynaklarının bolluğu gelmektedir. Aynı yerde birden fazla su kaynağı olması halinde yerleşilecek bölgedeki su kaynağına anlam yüklemek gerekmektedir. Bu da genellikle kutsallığı ya da şifalı olmasına bağlanmaktadır. Yara bere içinde olan yılanın suya dalıp çıkmasıyla iyileşmesi bununla ilişkilidir. Üzerinde durulması gereken diğer bir motif ise dervıştır. Derviş imgesi tahmin edileceği gibi bir yerin kutsallığını, meşruluğunu artıracak, vurgulayacak bir figür olarak efsaneye

³⁵ Bu efsane Doç. Dr. Ferhad Turanlı yardımıyla Rusça'dan Türkçe'ye çevrilmiştir. Arkadiy Konçevskiy, **Skazki, legendi i predaniya Krıma**, Fizkultura i sport, 1930, s. 49-51.

³⁶ İçinde olağanüstü kişilerin bulunduğu ve hadiselerin anlatıldığı efsane aslında yeni bir kozmik durumu ve bir olayın ortaya çıkışını duyurmaktadır. Bu da genellikle yaratılış anlatısı şeklinde zuhur etmektedir. Mircea Eliade, **Kutsal ve Dindışı**, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), Ankara: Gece Yayınları, 1991, s. 75.

³⁷ Mircea Eliade, ejderha ve yılan imgelerinin neredeyse tüm toplumlarda bölgenin sahipleri ile istila ya da fethetmek için gelenler arasındaki mücadelede kullanılan efsanevi figürler olduklarını ifade etmektedir. Bkz. Mircea Eliade, **Edebi Dönüş Mitosu**, Ümit Altuğ (çev.), Ankara: İmge Kitapevi, 1994, s. 163; İmgesel açıdan ejderha, "ölümü, hayali olanı", yılan ise kaosu, şekilsizi, tezahür etmemişi" simgelemektedir. Eliade, **Kutsal ve Dindışı**, s. 29-35.

girmiştir. Mircea Eliade, *Edebi Dönüş Mitosu* adlı çalışmasında bu durumu yaratılış motiflerini kapsayan bir ritüel yani ibadet olarak değerlendirmekte; ejderha ya da yılan ile yapılan mücadelenin ise tarihin ilk çağlarından itibaren hükümdarın kahramanlaştırılmasında kullanıldığını vurgulamaktadır³⁸.

Nitekim yukarıdaki efsaneler yeni bir bölgeye yerleşmeyi betimlemektedir. Bahsedilen sahaya yerleşilmesinde Çürük-Su adıyla bilinen nehrin Bahçesaray topraklarına hayat vermesi bölgeyi cazip hale getirmektedir. Çünkü su yaşam için vazgeçilmez olmanın yanı sıra medeniyetlerin oluşmasının da temelini oluşturmaktadır. Dünya tarihine bakıldığında su kaynaklarının olduğu bölgelerde medeniyetlerin oluştuğu görülecektir.

Şehrin kuruluş tarihinden çok uzun zaman geçmeden önce Kırım Hanlığı topraklarına çeşitli görevlerle veya seyahat amaçlı gelen kişilerin tuttukları kayıtlar şehre ait en önemli kaynaklardır. Konu itibari ile farklı zamanlarda Kırım'a ve özellikle de hanlığın merkezine seyahat eden seyyahların anlatılarında Bahçesaray çokça ele alınmıştır. Kırım Hanlığı ile siyasi ilişkiler kuran devletler hanlığa elçi gönderiyorlardı. Bu elçiler Kırım'a geldiklerinde Han'ın kendilerine tahsis ettiği yerde kalırken gördüklerini kayda geçirmeyi ihmal etmemişlerdir. Bunlardan birisi de 1578'de Kırım'a iki kere elçi olarak gönderilen orada dokuz ay kalan Lehistanlı asilzade Martin Bronevskiy [Marcin Broniewski]'dir³⁹. Bronevskiy, Kırım hanlarının mesken edindiği yerin Tavrida (Kırım) Yarımadası'nda yer aldığını, bölgede taştan yapılmış tek evin (saray) bulunduğunu ve o evde de hanın yaşadığını eserine aktarmıştır. Yarımadanın ortasında iki dağın arasında bulunan şehre yüksek bir dağdan bakıldığında, şehrin ormanlarla kaplı olduğunu ve çok sayıda şatonun manzaraya eşlik ettiğini gözlemleyerek han soyundan gelen kişiler ve hanın eşlerinin bu şatolarda yaşadığının bilgisi Bronevskiy'in üzerinde durduğu bir başka husustur⁴⁰. Bronevskiy'in şato diye tarif ettiği yerlerin Bahçesaray'ın merkez olmadan önceki Eski Kırım, Kırkyer, Salaçık, Alma Nehri'nin üzerinde bulunan hanlığın eski sarayları oldukları düşünülmektedir. Şehirde su kaynaklarının bol olması nedeniyle 43 yerde

³⁸ Eliade, *Edebi Dönüş Mitosu*, s. 1-189.

³⁹ Martin Bronevskiy, **Kırım**, Kemal Ortaylı (çev.), Ankara: Ege Matbaası, 1970, s. 5.

⁴⁰ Bronevskiy, s. 24.

taştan ya da ağaçtan yapılmış köprü vardır⁴¹. Şehir, bağlar, bahçeler arasında yükselen hanın sarayının etrafında çevrelenmiştir.

1.2 Şehri Oluşturan Yapılar

Bir yerleşim biriminin şehir olabilmesi kurumsal yapıların, idari hiyerarşinin, içinde yaşayan insanların ihtiyaçlarının karşılandığı sosyal ve ekonomik kurumların varlığı ile mümkün olabilmektedir. Birbiriyle iç içe geçmiş tüm bu kurumların işleyişi şehir yaşantısını oluşturmakta ve böylelikle kendine özgü bir yapı ortaya çıkmaktadır. Yunanlıların cité, Arapların medine, Türklerin ise şehir dedikleri yaşamsal alanlar içinde barındırdığı halka hizmet sunacak yapılardan ayrı düşünülmezler⁴². Ormanlık bir saha iken zamanla şehir görünümü alan Bahçesaray'ın kurulmasına dair ilk girişim, Han'ın sarayının inşa edilmesiyle gerçekleşmiştir. Sonrasında sarayın çevresinde yerleşimin yoğunlaşması ile imar faaliyetleri artmış, ihtiyaçlar doğrultusunda mahalleler, çarşılar, pazarlar, dini ve sosyal yapıların çoğalması ve gelişmesiyle XVII. yüzyılda kurumsal olarak şehrin tüm fonksiyonlarını bünyesinde barındırır hale gelmiştir.

Tipik Türk-Osmanlı şehirlerini meydana getiren temel yapılar Bahçesaray şehrinde bulunan mekânlardan farklılık arz etmemektedir. Söz konusu yapılar saray, pazar yeri, kervansaray, han, cuma camisi ve mescit, hamam, çeşme, mezarlık, türbe gibi mekânlardır⁴³. Tüm bu yapılar topluluğu imaret sisteminin bir neticesinde oluşur ve söz konusu sistem çok eski tarihlerden itibaren yerleşimin şehir addedilmesinde temel etkindir. İmaret ile kastedilen yapılar ise tam olarak cami, medrese, aşevi, tabhane, kervansaray, mektep, kütüphane, türbe, arasta, çarşı, han, su tesisatı, hamam, çeşme, kahvehane, bayram ve pazar yerleridir⁴⁴. Bu başlık altında şehri oluşturan yapılar ele alınacaktır.

1.2.1 Hansaray

Şehrin kurulduğu tarih, hanın sarayının inşa edildiği tarih ile ilişkilendirildiğinden mühim olan sarayın ne zaman yapıldığını tespit etmektir. Ancak araştırmacılar

⁴¹ Ağat, “Kırım Şehirleri IV: Bahçesaray”, s. 22.

⁴² Osman Ergin, **Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi**, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939, s. 18.

⁴³ Mustafa Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1977, s.

⁴⁴ Türk şehirlerindeki imaret sistemi ve yapılar topluluğu için bkz. Ergin, s. 19-58.

arasında sarayın ne zaman inşa edildiği konusunda fikir birliği yoktur. Sroekovsky [Siroeçkovskiy], 1502 yılında Bahçesaray'ın ikametgâh veya dağınık bir pazar yeri şeklinde betimlendiğini vurgulayarak 1503 tarihine ait bir belgede “sarayda yazıldı” ibaresine dayanarak ilgili tarihte sarayın çoktan yapıldığını öne sürmektedir⁴⁵. Zafer Karatay da 1503 yılında “Hansaray” adıyla bilinen sarayın yaptırılarak şehrin temelini atıldığını, fakat şehrin XVI. yüzyılın sonlarına doğru mamur hale geldiğini iddia etmektedir⁴⁶. Elmira Kurtseyidova, şehri 1519 yılında Mengli Giray Han'ın inşa ettirdiğini⁴⁷, Oleksa Haiworonski ise 1532'de şehrin henüz kurulmadığını ileri sürmektedirler⁴⁸. Nurettin Ağat'ın, Rus Tarihçi N. E. Varnavovna'dan edindiği bilgiye göre eski payitaht Kırkyer'in hanlığın ordu ve teşkilatını yerleştirmeye elverişli olmadığından Sahip Giray Han'ın bol su kaynağı bulunan Çürük-Su vadisini merkez olarak seçtiğini, 1533 yılında Hansaray'ın inşasına başlandığını ve 18 yıl inşasının sürdüğüne değinerek sarayın inşa sürecinin 1551 yılında bittiği öne sürmektedir⁴⁹. Dariusz Kołodziejczyk, Bahçesaray'a atıfta bulunan en erken tarihli belgenin 1503 yılı değil de 1552 tarihinde Devlet Giray zamanında olduğuna dikkat çekmektedir⁵⁰. Hansaray hakkında şimdiye kadar ki en kapsamlı çalışmayı yapan Nicole Kançal-Ferrari ise sarayın inşa edildiği tarihe ilişkin kesin bir ifadede bulunmaktan kaçınmıştır. Ancak delillerin Mengli Giray Han üzerinde yoğunlaşması yüzünden 1503 yılını benimseyerek şehrin bahsi geçen tarihten sonra gelişmeye başladığını ifade eder⁵¹.

İktidarın gücünü ve ihtişamını gösteren fiziki mekânların başında saraylar gelmektedir. Sarayın konumlanacağı zeminin sağlamlığı ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı korunaklı olması yer seçiminde göz önüne alınan kriterlerin başındadır. Bu sebeple Kırım hanlarının da yarımada'nın sahip olduğu liman şehirleri değil de tarıma elverişli, su kaynakları bol ve dış tehlikelere karşı daha korunaklı olduğu düşünülen iç kesimlere sarayı yaptırdıkları görülmektedir.

⁴⁵ Sroekovsky, s. 14.

⁴⁶ Karatay, s. 482.

⁴⁷ Elmira Kurtseyidova, “Hansaray’a Ne Yaptılar”, Hakan Kırımlı (çev.), **Emel Dergisi**, S. 218, 1997, s. 4.

⁴⁸ Haiworonski, s. 1.

⁴⁹ Ağat, “Kırım Şehirleri IV: Bahçesaray”, s. 21.

⁵⁰ Kołodziejczyk, s. 419.

⁵¹ Kançal-Ferrari, *Kırım'dan Kalan Miras Hansaray*, s. 61; Nicole Kançal-Ferrari, “Han Sarayı”, **DİA**, C. 15, 1997, s. 521.

Tüm bu değerlendirmeleri göz önüne alarak Bahçesaray şehrinin XVI. yüzyılın başlarına kadar mevcut olmadığını, sık ormanlarla kaplı, bol su kaynakları olan verimli bir saha olduğu söylenebilir. Söz konusu özelliklerin buranın yerleşim yeri olarak benimsenmesinde etkili olduğu aşikârdır. Sarayın varlığına işaret eden en erken tarihli belgenin 1503 tarihini taşıması, şehrin ortaya çıkışında bu tarihin kabul edilmesinde etkili olmuştur. Gerçekten de hem efsaneler hem de diğer değerlendirmeler birbirini desteklemekte olup şehrin kurulmasında sarayı ön plana çıkartmaktadırlar. Ancak başlangıç olarak kabul edilen tarihte şehrin de tüm fonksiyonlarıyla kurulmuş olduğunu söylemek oldukça güçtür. Büyük ihtimalle Bahçesaray XVI. yüzyılın ortaları ve hatta sonlarına doğru şehri oluşturan unsurlara sahip olmuş, XVII. yüzyılda ise etnik yapıya göre mahalle ve sokakları ayrışıp çoğalmış, şehir hiyerarşisinin tam olarak fonksiyonlarını sürdürdüğü bir yapıya bürünmüş olmalıdır.

Hansaray, Kırım'a gelen elçiler, seyyahlar ve misyonerlerin tuttıkları kayıtlarda istisnasız üzerinde durulan bir mekândır. Ancak bunların içinde 1666 yılında Kırım'a seyahat eden Evliya Çelebi'nin Hansaray'ın mimarisi hakkında en detaylı bilgiyi verdiği ve sarayı karış karış ölçüp incelediği anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, sarayın kale gibi dört köşesinin kârgir taş duvarlarla kaplı olduğuna dikkat çekmiştir. Sarayın etrafını bizzat kendisi ölçerek büyüklüğünün 5.060 adım olduğunu hesaplamıştır. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgi bunlarla da sınırlı değildir. Hansaray'ın dört tane, büyük demirden yapılmış sağlam kapısı olduğunun bilgisini vererek bu kapıların açıldıkları yönlerde bulunan odalardan da bahsetmektedir. Sarayın kuzeye doğru açılan kapısının Darphane Kapısı olduğunu, darphane kapısının hemen yanında ise Keykâvûs mutfağı⁵², kiler-i amire, çaşnigirler ve kilerci odaları bulunduğunu seyahatnamesine kaydetmiştir. Evliya Çelebi'ye göre sarayın dört büyük kapısından bir diğeri Bahçe Kapısı, güneye açılan kapı ise Eski Görünüş Kapısı, son kapı ise Yeni Görünüş Kapısı'dır. Evliya Çelebi, bu son kapıdan hareme gidildiğini ve İrem bahçelerinden geçtikten sonra kara hadım ağalarının harem kapısını beklediğini, bu

⁵² Keykâvûs mutfağı, Evliya Çelebi'nin gördüğü bazı sarayların ve tekke ve zaviyelerin mutfakları için kullandığı bir tabirdir. Amy Singer, Evliya Çelebi'nin Topkapı Sarayı mutfağını "keykâvûs mutfağı" olarak isimlendirdiğini ifade etmektedir. Keykavus'un oldukça meşhur bir efsanevi İran hükümdarı olduğunu ve cömertliğiyle tanındığını, Evliya Çelebi'nin de zengin olan saray, tekke ve imaret mutfaklarını bu ismi verdiği anlaşılmaktadır. Amy Singer, "Evliya Çelebi on 'imarets", **Mamluks and Ottomans Studies in honour of Michael Winter**, David J. Wasserstein-Ami Ayalon (ed.), Routledge-London-Newyork, 2006, s. 126.

kapıların ardında 360 tane süslemeli oda bulunduğunu yazmaktadır⁵³. Tavernier de Topkapı Sarayı'nı betimlerken benzer yapılardan bahsetmektedir. Topkapı Sarayı'nda büyük bir salonun bulunduğunu ve divan üyelerinin katıldığı bir yer olduğunu belirtir. Büyük olması hasebiyle de divana açılan Hansaray'daki gibi ayrı ayrı kapıları vardır⁵⁴. Hansaray sahip olduğu mekânlar; odalar, salonlar, bahçeler, hamamlar, harem gibi yapılarla Topkapı sarayı ile benzerlik göstermektedir⁵⁵. Ancak Topkapı Sarayı ile kıyaslanamayacak kadar mütevazı bir saray olduğu söylenebilir. Daha çok Bursa ve Edirne ve İstanbul'daki Osmanlı Devleti'nin eski sarayları ile büyük ölçüde benzerlikler göstermektedir⁵⁶.

Hansaray'ın, Osmanlı saray mimarisinden etkilendiği söylenebilir ve Evliya Çelebi dışında Bahçesaray'a giden diğer seyyahların da bu durum ilgisini çekmiştir. A. Lady, mimari açıdan Hansaray'ın güney kısımlarında Türk ve Yunan etkisinin açık bir şekilde görüldüğünü eserinde ifade etmektedir⁵⁷. Gerngros ise sarayın ilk yapılmaya başlandığı kısımlarının mimarisinde Arap-Fars ve Türk etkisinin, sonradan eklenen kısımlarda ise İtalyan Rönesans sanat anlayışının mimari açıdan etkili olduğuna dikkat çekmiştir⁵⁸. Baron de Tott da Hanın sarayının mimarisine dikkat eden seyyahlardan bir diğeridir. Sarayın başlangıçta Çin stiline göre inşa edildiğini, sonrasında Türk mimari anlayışı etkisiyle onarıldığına değinen Tott, etrafında yükselen kayaların bulunduğunu, bahçeler ve köşkler arasında dolaşan suların şehre farklı bir hava kattığı üzerinde durmaktadır. Yazar, Han'ın şehri seyretmek için bu yüksek kayalara çıkmak zorunda kaldığını ifade etmektedir⁵⁹. Edward Daniel Clarke ve diğerleri ise sadece şehrin orta kesimlerinde vadide bir dağın yamacında olduğuna değinirler⁶⁰. Tüm bu seyyahların verdikleri bilgiler birbirleriyle örtüşmekte ve onların şehrin güzelliğinden oldukça fazla etkilendiklerini göstermektedir.

⁵³ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, 223.

⁵⁴ Jean Babbtiste Tavernier, **Topkapı Sarayında Yaşam**, Perran Üstündağ (çev.), İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1984, s. 63-66; Tavernier'in verdiği bilgiler oldukça sınırlıdır. Topkapı Sarayı'nın divanı hakkında detaylı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, **Osmanlı Sarayında Yaşam**, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2012, s. 47-48; Emine Fetvacı, **Sarayın İmgeleri Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih**, Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 45-46.

⁵⁵ Topkapı Sarayı'nın sahip olduğu yapılar için bkz. Ortaylı, s. 35-192.

⁵⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı**, Ankara: TTK, 1945, s. 9-38.

⁵⁷ A. Lady, **The Crimea: Its Towns, Inhabitants and Social Customs**, London, Partridge, Oakey, And Co, Edinburg, 1955, s. 61.

⁵⁸ Kurtseyidova, s. 4.

⁵⁹ Tott, 168.

⁶⁰ Sichynsky, s. 19; Ayrıca bkz., Oktay Or, "Kırım'da Türkler ve Türk Eserleri", **Emel Dergisi**, S. 33, 1966, s. 7.

Yukarıda Evliya Çelebi'nin “görünüş” diye bahsettiği Han sarayının kısımları devlet işlerinin görüldüğü divanın adıydı. Kırım Tatarları kendi dillerinde divana “görünüş” dediklerinden Evliya Çelebi'de bu şekilde ifade etmeyi uygun görmüştür. Kırım'da divan, hanın başkanlığında Bahçesaray şehrinde bulunan Hansaray'da yapılmaktaydı. Savaş, barış ve sefer gibi kararların alındığı, önemli devlet işlerinin görüldüğü divan, soylu beyler ve şehir ulemasının katılımıyla gerçekleşirdi. Divan'a katılanlar; Kalgay Sultan, Nureddin Sultan, Bucak, Yedisin, Kuban Seraskeri, Şirin Beyi, vezir, kazasker, hazinedarbaşı, defterdar, aktacı bey, kilercibaşı, divan efendisi, kazasker naibi, Bahçesaray kadısı ve kullar ağasından oluşurdu⁶¹. Ayrıca Osmanlı Devleti'ni temsilen divana bazen Kefe Kadısı, askeri ve müftüsü de katılırdı⁶². Aralarında devleti ilgilendiren her türlü konuyu müzakere ederler ve ortak bir karar alırlardı. Han'ın dışında divanı toplayabilecek tek güç Şirin beyiydi. Sahip olduğu statü ona bu yetkiyi kullanma imkânı tanımıştı. Görünüş dışında Hansaray, kabul odası, kahve odası, harem, meyve odası, kiler odaları ve hanın hizmetini gören kulların odaları ile bahçe ve hamamdan meydana gelmekteydi⁶³.

1.2.2 Mahkeme

Toplumsal düzenin sağlanabilmesi, kurallar ve kurallara aykırı fiillerde bulunan kişilere müdahale eden, onları denetleyen görevlilerin varlığı ile mümkündür. Şehirdeki denetim hiyerarşisi açısından en üst yetkilerle donatılmış devlet görevlisi kadıdır. Onun yargı yetkisini kullandığı, hükmünü verdiği yere ise mahkeme denilmektedir. Bir fıkıh terimi olarak mahkeme, kadının davalara baktığı mekânı ifade etmektedir⁶⁴. Ancak klasik dönemde ne Osmanlı Devleti ne de Kırım Hanlığı'nda davanın görülmesi için tahsis edilmiş bir kurumsal yapının varlığından söz etmek güçtür. Bu yüzden kadı pazarda, camide, kendi evinin bir kısmı ya da şartların uygun olduğu herhangi bir yerde görevini ifa edebilmektedir⁶⁵. Tez

⁶¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, Y. Dağlı, S. A. Kahraman, İ. Sezgin (haz.) 5. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 85, İnalçık, “Kırım Hanlığı”, s. 457; İnalçık, “Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı”, s. 68; Aslanapa, 43.

⁶² Ayhün, s. 34.

⁶³ Kañçal-Ferrari, *Kırım'dan Kalan Miras Hansaray*, s. 124-238.

⁶⁴ Fahrettin Atar, “Mahkeme”, *DİA*, C. 27, 2003, s. 338; Mehmet Âkif Aydın, “Osmanlı Devleti'nde Mahkeme”, *DİA*, C. 27, 2003, s. 341; Nurcan Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 96.

⁶⁵ Fahrettin Atar, bu müessesenin İslamiyet ile birlikte ortaya çıktığını, peygamber dönemin de kadının davalara baktığı herhangi bir mekânın olmadığını vurgulamaktadır. Bkz., Fahreddin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 156.

çalışmamızın temel kaynaklarının başında gelen kadı sicillerinde *mahfel-i şer'*, *mahfel-i kazâ*, *mahfel-i kazâ-ı celîli'l-kadr*, *meclis-i şer'*, *meclis-i şer'-i şerîf* ve *mahfel-i münîfe* gibi terimler kullanılarak mahkemeye atıfta bulunmaktadır. Bu ifadeler yargılamanın yapıldığı mekânı ifade etmekle birlikte İslâm hukukuna (Şer'i hukuk) göre işleyen bir adalet mekanizmasının varlığına da işaret etmektedir. Tüm bu veriler mahkemenin görüldüğü yeri tespit etmek açısından oldukça yetersizdir. Genel kanı kadının evinin bir kısmının mahkeme binası işlevi gördüğü yönündedir⁶⁶. İncelenen mahkeme tutanaklarında ise Bahçesaray kadısının yaşadığı yeri detaylarıyla veren bir kayıt bu genel kanıyı destekler mahiyettedir. 1674 Nisan ayında Kadı İbrahim Efendi yaşadığı ikametgâhını eşi Ümmî Gülsüm'e evlilik akdinde belirlenen meblağ gereğince hibe etmiştir. 2.400 kuruş olarak belirlenen mehrin 1200 kuruşunu peşin ödemiş, geri kalanını sonradan ödemek koşuluyla evlenmiştir. Bu sebeple de Bahçesaraylı zenginlerin oturduğu mahallelerden biri olduğunu düşündüğümüz Koba Cami Mahallesi'nde bulunan iki mahzen, iki karşı karşıya ev, önünde yazın gezilecek ve yaşanılacak açık bir alan (sayfiye), avlu (hayat), hamam, su kuyusu ve tuvaletten (kenife) ibaret mülkünü eşi Ümmî Gülsüm'e hibe etmiştir. Bu gayrimenkuller topluluğunun 700 altın yani 1.500 kuruş ettiği de kayıtlarda ayrıca belirtilmiştir⁶⁷. Kadılık görevinde bulunmuş bir kişinin sahip olduğu evleri sadece onun zenginliği ile açıklamak mümkün görünmemektedir. Karşılıklı iki ayrı evinin olması birini mahkeme binası olarak kullandığını düşündürmektedir. Çünkü, klasik dönemde bir mahkeme binasının bulunmaması kadıların büyük evlerde yaşamasını zorunlu kılmış olmalıdır. Bu durum devletin patrimonial yapısının göstergesi olarak değerlendirilebilir. Devlet resmi işlerin görülebileceği binalar inşa ettirmemektedir. Aynı dönemlerde Avrupa'da yargı işlerinin yürütüldüğü mekân Osmanlı Devleti ya

⁶⁶ Özer Ergenç, Ankara ve Konya şehirleri üzerine yaptığı çalışmada mahkeme binasının kadının ikametgâhı olduğunu ortaya koymuştur. Ergenç, 3 Mart 1605 yılında Şemseddin Efendi'nin Ankara'ya kadı olarak atandığında bir beyin evini 15 akçeye kiraladığından bahsetmektedir. Bu kayıttan yola çıkarak kadının, evin bir kısmını kamu binası olarak kullandığını ifade eder. Konya'da ise kadının ikamet ettiği mekânın mahkeme olarak anıldığı, bu yüzden de kadının evine yakın olan bir hamamın mahkeme hamamı olarak kaydedildiğini tespit etmiştir. Özer Ergenç, **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995, s. 22, 41; Ayntab şehrini inceleyen Leslie Peirce de 1541'de Ayntab'a kadı Hüsameddin'in atanmasıyla ikametgâhını hem ev hem de mahkemenin görüldüğü bir yer olarak kullanabilmek için genişlettiğine dikkat çekmektedir. Leslie Peirce, **Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet**, Ülkün Tansel (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı, 2003, s. 130.

⁶⁷ KŞS 20, vr. 84.

da Kırım Hanlığı'ndaki kadar belirsiz değildir. Yargı işlerinin görüldüğü sabit bir mekân olarak kilise mahkemeleri vardır⁶⁸.

1.2.3 Ticari Mekânlar

Ticari mekânlar, şehri oluşturan yapıların temel unsurlarındandır. Çarşı, pazar, han ve kervansaray gibi yapılar bölge sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılayan yanı sıra farklı bölgelerden ürünleri getirip satan tüccarların da uğrak mekânlarıdır. Bir nevi hayatın aktığı, üretim ve arzın sunulduğu, tüketim ve ihtiyaçların karşılandığı mekânlar olarak şehri oluşturan ana yapıların olmazsa olmazlarındandır⁶⁹. Hanlığın merkezi Bahçesaray'da 2.5 kilometre uzunluğunda büyük bir çarşı vardı⁷⁰. Bu çarşının etrafı dükkânlarla dolu olup söz konusu dükkânları Müslümanlar, Kırım Karayları ve Ermeniler işletmekteydiler.

Çarşı, 1634'de Bahçesaray'a gelen Dominikan misyoneri Portelli Ascoli'nin de ilgisini çekmiştir. Ascoli, Bahçesaray'ı tarif ederken Kırım Karaylarının Çufutkale'de ikamet ettiklerini, Çufutkale ile şehrin çarşısı arasında 2 millik bir mesafe olmasına karşın çarşıda dükkân işleten kişilerin sabah erkenden yola koyulup dükkânlarını açıp işleriyle meşgul olduklarını, hava kararmaya başlayınca da işyerlerini kapatıp evlerine döndüklerini yazar⁷¹. Koba Cami Mahallesi'nde yer alan bu çarşının etrafında dükkânlar, hanlar ve büyük bir kervansaray bulunmakta idi. Hem Bahçesaray'ın hem de Kırım yarımadasının en büyük kervansarayı olma özelliğine sahip Sefer Gazi Ağa Kervansarayı bu mahalledeydi. 177 tane odası olan bu yapıda, Acem, Ermeni, Arap ve Yahudi tüccarlar konaklamakta idiler⁷². Kırım hanının veziri tarafından yaptırılmış ve onun ismi verilmiş olan yapı Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin yanı sıra ilgili tarihlerin mahkeme kayıtlarında da sıklıkla geçmektedir⁷³. Çünkü konaklama

⁶⁸ Carlo Ginzburg, **Peynir ve Kurtlar Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni**, İstanbul: Metis Yayınları, 2011, s. 33.

⁶⁹ Şebnem Akalın, "Kervansaray", **DİA**, C. 25, 2002, s. 229; Erol Özvar- Arif Bilgin, "Şehir Yönetimi ve Tarihi Üzerine", **Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi**, Erol Özvar-Arif Bilgin (ed.), İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2008, s. 21.

⁷⁰ Ağat, "Kırım Şehirleri IV: Bahçesaray", s. 24.

⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. "Tenuto 2. miglia di lontano habitatto da Hebrej che il giorno descendano alle botteghe, in Bacchiasaray, e la sera se ne tornano à case, chiamato per nome Çufutkale. Oltre poi questo castello sono dirupi, boschi selve" Eszer A. Die, "Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tatarei" des Emidio Portelli d'Ascoli O.P.", **Archivum Fratrum Praedicatorum Instuto Storico Demenicano**, S. 42, 1972, s. 234.

⁷² Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 226; Aslanapa, s. 44; Edward Daniel Clarke, **Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa**, Lorence Press, 1811, s. 376.

⁷³ KŞS 20, vr. 50, 69, 85, 89.

ihtiyacının sağlandığı bu mekânda veba salgını patlak vermiş ve sürekli vebadan ölen tüccarların terekelerinin mahkeme tutanaklarına kaydedilmesi kervansaray ile ilgili bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. Önce Nahçıvanlı Mercan adındaki bir Acem tüccarının kervansarayda vebadan öldüğü bilgisi kayıtlara geçmiş ardından da şehirde bulunan diğer hanlara da herhangi bir yolla veba salgınının yayılmasıyla tüccarların öldüğü bilgisi belli bir süre mahkemeyi ve kadıyı meşgul etmiştir. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler kadı sicillerinde karşımıza çıkan olaylarla paralellik göstermektedir. Şehre farklı bölgeden yoğun olarak gelen tüccar zümrelerinin başını Acemler çekmektedir. İlgili kayıta da bir Acem Ermeni'sinin salgından ölmesinden dolayı mal varlığının kayıt altına alınması etkili olmuştur⁷⁴. Veba salgınının patlak verdiği ilk yerler genellikle hanlar olduğundan söz konusu mekânlarda tedavi/gözlem odaları (bimâristan) bulunmakta idi. Böylelikle han sahipleri hastalıktan ölen kişileri gözlem odalarında karantinaya alarak veba olup olmadıklarını tespit edebilmekteydi⁷⁵.

Şehirde Sefer Gazi Ağa'nın Kervansarayı ile birlikte toplam yedi tane han olduğunu Evliya Çelebi aktarmaktadır⁷⁶. İlgili dönemin mahkeme tutanaklarından edinilen bilgiler de bunu doğrulamaktadır. Yukarıda sözü edilen veba salgınının diğer hanlara sıçraması dolayısıyla ölen tüccarların satmak için getirdikleri malların akrabalarına teslim edilmesi amacıyla kayda geçirilmesi onlar hakkında bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. Yedi handan altısı mahkeme tutanaklarında geçmektedir. Bunlar; Usta Receb Hanı⁷⁷, Arslan Ağa Hanı⁷⁸, Kırım Hanı'nın veziri İslam Ağa Hanı⁷⁹, Bercan At Hanı⁸⁰, Mehmed Mirza Hanı⁸¹'dir. Şehir, sahip olduğu hanlarla yabancı tüccara konaklama hizmeti sağlamakta, bu yapılar sayesinde bölge ticari ilişkilerin yoğun yaşandığı bir pazar hâline dönüşmektedir. Kadı sicillerine yansıyan verilerden Koba Cami Mahallesi'nin tahmini bir görüntüsü oluşturulmuştur. Görüntü incelendiğinde anılan ticarî mekânlar canlı bir tasvire bürünecektir.

Çarşı kültürünü oluşturan mekânlar topluluğunun küçük parçaları olarak nitelendirilebilecek yapılar arasında dükkânlar da vardır. Kalaycı, keçeci, ekmekçi,

⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. KŞS 18, vr. 16.

⁷⁵ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 229.

⁷⁶ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 226.

⁷⁷ Usta Receb Hanı sicillerde en çok geçen handır. Bkz. KŞS 18, vr. 16, 17.

⁷⁸ KŞS 18, vr. 15.

⁷⁹ KŞS 11, vr. 75.

⁸⁰ KŞS 14, vr. 103.

⁸¹ KŞS 17, vr. 69.

bohçacı, kürkçü, kalpakçı, demirci, debbağ, kasap, sarraf ve bakkal ve vakıf dükkânları şehrin hemen hemen her kesiminde bulunmaktadır⁸². Ticari faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı bir bölge olmasından dolayı dükkân kiralama ve satma gibi işler de mahkeme kayıtlarında sıklıkla geçmektedir. Örneğin; Çufutkaleli Pala oğlu Yakud, Hacı Bayram'ın dükkânını bir seneliğine kiralamak istemiştir. Aralarında görüşükten sonra bir senelik kira bedeli olarak 3 kuruşa anlaşılan taraflar sonrasında herhangi bir sorun yaşamamak için kadıya giderek ilgili durumu tescil ettirmişlerdir⁸³. Muhtemelen şehrin ana çarşısına uzak bir yerde olmasından dolayı kira bedeli 3 kuruştur. Çünkü kervansarayın bulunduğu Koba Cami Mahallesi'nde satılan ve kiralanan dükkânların fiyatları daha yüksektir⁸⁴.

Bu mahallede sadece Bahçesaraylıların dükkânları yoktur. Kırım Yarımadası'nın farklı bölgelerinden insanların da yatırım yaptığı bir şehirdir. Mesela Mankup Kazâsı'nın Gavr köyünden Havva Bike, Sefer Gazi Kervansarayı'nın hemen yanında bir dükkân ve mahzen sahibiydi. Havva Bike sahip olduğu gayrimenkullerini Koba Cami Mahallesi'nde yaşayan Rodoslu Hüseyin Çelebi'ye satmak için Bahçesaray'a gelmiş, 1674 yılının Mayıs ayında aralarında gerçekleşen pazarlık neticesinde 130 kuruşa satmıştı⁸⁵. Bahçesaray, ticari mekânlar açısından klasik Türk-İslâm şehirlerindeki düzeni yansıtmaktaydı. Nitekim Anadolu Selçukluları, Karahanlılar, İran, Türkistan gibi ülkelerde de şehirlerin benzer düzenlerde inşa edildiğini görebiliriz. Genellikle güvenli yollar üzerine inşa edilen bu yapılar ticaretin yoğunlaşması ile merkezileşmektedirler⁸⁶.

1.2.4 Mahalleler

XX. yüzyılın başlarında Max Weber'in ortaya koyduğu “şehir” tanımına İslâm dünyasındaki şehirleri dahil etmemesi gerek Türkiye gerekse de dünyada ciddi tepkiler almasına neden olmuş ve bir “İslâm” şehrinin varlığını kanıtlamak amacıyla bazı çalışmalar ortaya konulmuştur⁸⁷. Bu çalışmalardan biri de Doğan Kuban'a aittir.

⁸² KŞS 9, vr. 43; KŞS 9, vr. 65; KŞS 9, vr. 98; KŞS 11, vr. 70; KŞS 13, vr. 24; KŞS 16, vr. 37; KŞS 18, vr. 74.

⁸³ KŞS 18, vr. 75.

⁸⁴ KŞS 20, vr. 85.

⁸⁵ KŞS 20, vr. 69.

⁸⁶ Detaylı bilgi için bkz. Cezar, s. 169-174.

⁸⁷ Erol Özvar-Arif Bilgin, **Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi**, İstanbul: Türkiye Dünyası Belediyeler Birliği, 2008; Edhem Eldem-Daniel Golfmann-Bruce Masters, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul**, Sermet Yalçın (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür

Kuban bir İslâm şehrinin en belirgin özelliğini fiziki açıdan şehrin üniteler halinde mahallelere bölünmesi olarak ifade etmektedir⁸⁸. Gerçekten de şehir, alışverişin yapıldığı pazar, çarşı gibi yapılar ve bu yapılar topluluğunun oluşmasında ana etken olan mahallelerin varlığı ile mümkündür⁸⁹. Birbirini tanıyan insanların birlikte yaşadığı, aynı cami ya da kilisede ibadet ettiği ve hatta toplum tarafından belirlenmiş normlar ile birbirinin hareketlerinden sorumlu olduğu mekân mahalle olarak bilinmektedir⁹⁰.

Kırım Hanlığı'na ait şehirler Osmanlı şehirleriyle aynı yapılara sahiptir. Osmanlı şehirlerindeki etnik yapıya göre ayrılmış mahalle düzeni, Kırım'ın Bahçesaray başta olmak üzere tüm şehirlerinde kendini göstermektedir. Aynı dine mensup kişiler daha rahat hareket edebilmek, kendine yakın olanlarla bir arada bulunmak amacıyla doğal bir ayrışmanın içinde mahallelere bölünmüşlerdir⁹¹. Şehrin nüfusunun ve dışarıdan gelenlerin artması yeni mahallelerin kurulmasını gerekli kılmış, zamanla mahalleler sadece etnik yapıya göre değil, aynı iş kolundaki zanaatkârların oturduğu yerler olarak da ayrılmıştır. Genel olarak birbirini tanıyan bireyler olarak tanımladığımız kişilerin en azından XVII. yüzyıl toplumlarında tek tek bireyler olarak değil aşiretler, oymaklar şeklinde ayrışıp mahalleleri kurdukları görülmektedir. Aşirete veya bir boya mensup olanların başlarında dini liderler vardır. Böylece mahalle fiziki bir mekân olmanın ötesinde birbirinin faaliyetlerinden sorumlu bireylerin varlığı ile de toplumsal kontrolü sağlayan bir yapıya bürünmektedir⁹². Kırım Hanı'nın yeni yaptırdığı saraya taşınması ile sarayın etrafına yerleşilmeye başlanmış ve şehrin mahalleleri ayrılmıştır. Müslümanlar, Yahudiler, Ermeniler, Çingeneler ve diğer dini ve etnik unsurlar kendi mahallelerini kurmuştur. Bu başlık altında Bahçesaray'ın mahalleleri, mahalle isimleri, mahalleyi oluşturan fiziki yapıların neler olduğu değerlendirilecektir.

Dini faktörlerin mahallelerin ayrışmasında etkili olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Nasıl ki Müslüman mahalleleri cami veya mescit merkezli kuruluyorsa, Yahudilerinki

Yayınları, 2012; Richard Van Leeuwen, **Bir Osmanlı Şehri Şam: Vakıflar ve Şehir**, H. Ebru Aksoy (çev.), İstanbul: Küre Yayınları 2012.

⁸⁸ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", **Vakıflar Dergisi**, S. 7, 1978, s. 54.

⁸⁹ Yunus Koç, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)", **TALİD**, C. 3. S. 6, 2005, s. 169.

⁹⁰ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", **Osmanlı Araştırmaları**, S. 4, 1984, s. 69.

⁹¹ İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi**, Ankara: Cedit Neşriyat, 2008, s. 281.

⁹² Kuban, s. 62.

sinagog, Hristiyanlarınki ise kilise merkezli oluşturulmaktadır. Müslüman mahallelerinde cami veya mescit mahallenin merkezi bir kesimine yapılır hatta bazı mahalleler bu ibadethanelerin isimleri ile anılırdı. 1650-1675 tarihleri arasında Bahçesaray’da ismini bir ibadethaneden alan 10 mahalle tespit edilmiştir. Bunlar;

Tablo 2
İsmi İbadethanelerden Alan Mahalleler

Cami-i Kebir Mahallesi ⁹³	Koba Cami Mahallesi
Emir Celâl Mescidi Mahallesi	Hacı Ali Mescidi Mahallesi
Han Cami Mahallesi	Orta Cami Mahallesi
Mengli Giray Han Medresesi Mahallesi	Selim Giray Sultan Mescidi Mahallesi
Zaviye Mahallesi	Arslan Ağa Cami Mahallesi

Anadolu şehirlerinde de görülen bu şekilde isimlendirmenin Bahçesaray mahallelerinde uygulandığı anlaşılmaktadır. Örneğin Cami-i Kebir Mahallesi Anadolu’da hemen hemen her şehirde karşılaşılan mahalle isimlerinin başında gelmektedir. Cuma camisinin bulunduğu bu mahalleye muhtemelen Kırım Hanı Bahçesaray’da bulunduğu zaman her Cuma günü geliyordu. Çünkü bölgenin “Cuma camisi” buradaydı. Adı geçen mahalle XVII. yüzyılda Bahçesaray’ın en büyük iki mahallesinden biriydi. Bu mahalle mahkeme tutanaklarında bazen Büyük Cami Mahallesi veya Cami-i Şerif Mahallesi adıyla da geçmektedir. Kebir büyük anlamında kullanıldığından katipler kimi zaman büyük cami olarak kaydetmekte kimi zaman da cami-i şerif demektedirler. Katiplerin hataları göz önüne alınmadan sicillerde karşılaşılan mahallelerin farklı bir mahalleymiş gibi aksettirilmesi fahiş bir hataya sebebiyet verebilmektedir. Kırım hanının yaşadığı sarayın bu mahallede olmasından dolayı diğer mahallelere kıyasla gayrimenkul fiyatları daha yüksekti. Devlet görevlilerinin büyük bir kısmı yani askeri sınıf, zenginler ve büyük tüccarlar Cami-i Kebir Mahallesi’nde sakinleriydiler.

Edrax-Max isimli mimarlık programı kullanılarak Bahçesaray’ın mahallelerinden Cami-i Kebir ve Koba Cami mahallelerinin mahkeme tutanaklarına yansıyan alım satım davalarından tahmini bir görüntüsü oluşturulmuştur. Amaç, mahallenin mekânsal özelliklerini analiz etmenin yanı sıra kimin kime komşu olduğu, yapıların

⁹³ Bahçesaray’ın Cami-i Kebir Mahallesi üzerine yapılmış 1750’li yıllara ait örnek bir çalışma için bkz. Hasan Hüseyin Güneş, “Bahçesaray Câmî-i Kebir Mahallesi İnsanlar ve Kurumlar”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 11, 2006, s. 91-99.

bu kayıtlardan satılan mülkün hangi gayrimenkullerden oluştuğunun yanı sıra etrafında nelerin bulunduğu dair bazı bilgiler ediniyoruz. Çünkü satış sözleşmelerinde ...'nın *mülkü garben, şarken, şimalen ve kibleten* nereye baktığı, kime komşu olduğu belirtilmekteydi⁹⁵.

Görsele baktığımızda ilk dikkati çeken yapılar arasında hanın sarayı ve mahalle camisi bulunmaktadır. Bir vakıf yapısı olan cami, mahalleliyi bir araya getiren mekânların başındaydı. Tipik Osmanlı şehir anlayışında mahallede cami ve onun etrafında bir dizi vakıf binaları vardır. Yukarıdaki görselde de cami vakfına ait hamam, dükkân, çeşme gibi yapıların olması rastgele oluşmuş bir mekânlar topluluğu olmadığının göstergesidir. Mahalleliye hizmet veren bu yapılardan elde edilen gelir hem mahallenin bayındırlık faaliyetlerini sürdürmek hem de bu yapıların hizmet, tamir ve diğer masraflarını karşılamak için kullanılmaktadır⁹⁶.

Bahçesaray'ın bağlık bahçelik bir yer olmasında görselde de görüldüğü üzere Aşlama Nehri (*Çürük Su*) etkiliydi. Bu su, şehrin mahallelerinin büyük çoğunluğunun içinden geçtiğinden Bahçesaraylılar suya ulaşmakta sorun yaşamamaktaydılar. Evler ahşap malzemeden inşa edildiklerinden çok katlı evlere tek tük rastlanmaktaydı. Görselde de Şeyh Abdüsselam Efendi, Baki Mirza b. Aliş Mirza, Satılmış b. Karagöz'ün iki katlı (*fevkani*) evlere sahip oldukları görülmektedir. Şeyh Abdüsselam Efendi'nin varlıklı biri olduğu sahip olduğu yapılardan anlaşılmaktadır. Karşı karşıya iki katlı iki eve sahip olmasının dışında Abdüsselam Efendi'nin mülkleri arasında ahır, aş hane, hususi hamam, hususi çeşme ve taş malzemeden yapılmış bir evi vardı. Mahalledeki diğer yapılar incelendiğinde şeyh unvanlı bu efendinin mahallenin ileri gelenlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Klasik Osmanlı mahalle tiplemesinde öne çıkan ibadethane ve etrafındaki vakıf yapılar geleneği Cami-i Kebir Mahallesi'nde de görülmektedir. Caminin hemen

⁹⁵ Mülk satış sözleşmelerinde kullanılan birçok ifade 2. Bölümde “Bahçesaraylı Ev Sahipleri ve Evler” başlığı altında detaylı olarak incelenecektir. Görseli oluşturmak için mahkeme tutanaklarında geçen şarken (doğu tarafı), garben (batı tarafı), şimalen (kuzey tarafı), kibleten (güney tarafı) tabirleri mülkleri konumlandırmak açısından oldukça önemlidir. Örnek bir çalışma için bkz. Özlem Sert, **Reconstructing a Town from its Court Records Rodosçuk (1546-1553)**, München: Dissertation an der Fakultät für Kulturwissenschaften der Ludwig-Maximilians Universität München, Doktora Tezi, 2008.

⁹⁶ Cami-i Kebir vakfı için harcanan paraların detaylı bilgisi için bkz. KŞS 13, vr. 62.

yanında vakıf yapıları yer almaktadır. Hamam gibi temizlik ihtiyacını karşılayan bir yapı, vakıf dükkânları gibi ticari-iktisadi yapılar, medrese, mektep gibi eğitim yapıları ve mahallenin sosyalleşmesini ve oraya yerleşmeyi cazip kılan kahvehane, bozahane gibi sosyal yapılar ve bunların konumlandığı yerler dikkat çekmektedir⁹⁷. Bozahane mahallenin kuzey tarafında “Yani” adındaki bir gayrimüslimin evine yakındır. Mahallenin merkezinden oldukça uzak bir yerde bulunması ve gayrimüslim bir şahsın evine yakın olması bozahaneyi onun işlettiğini düşündürmektedir. Ayrıca bu durum Müslüman mahallesinde gayrimüslimlerin de oturduğunun bir göstergesidir. Klasik dönem Osmanlı şehirlerinde mahalleler her ne kadar etnik yapıya göre ayrılmış olsalar da Müslümanlarla gayrimüslimler aynı mahallede yaşayabiliyor ve doğal olarak birbirleri ile komşuluk ilişkileri içine girebiliyorlardı.

Sosyal ortamın yapılarından olan kahvehane ise mahallenin orta kesimlerinde, vakıf yapılarına yakın bir yerdedir. Aynı şekilde tüm mahallelinin kullanabileceği umumi çeşmeler de vakıf yapılarına yakın yapılmıştır. Oluşturulan görselde Cami-i Kebir’e ait tespit edilen çeşme vakıf yapılarına yakınlığı ile dikkat çekmektedir. Kayıtlarda mahalleye ait bir çeşme tespit edilmesine karşılık Bahçesaray şehri genelinde çeşme sayılarının fazla olduğu bilinmektedir. Çünkü çeşmelerin tamiri ile görevlendirilen bir işçiye günlük ne kadar ücret ödeneceği mahkeme kayıtlarına yansımıştır⁹⁸. Aşlama Nehri (*Çürük su*) mahalle halkının su ihtiyacını her ne kadar karşılasa da tadı ekşi olduğundan içme suyu olarak kullanılamamıştır⁹⁹. Bahçesinde su kuyusu olmayan mahalleliler uygun bir kaynaktan getirilerek çeşmelere verilen suyu içerlerdi. Şehirdeki çeşmeler, Evliya Çelebi’nin ilgisini çekmiş ve seyahatnamesinde Bahçesaray’da 70 adet çeşme olduğunu yazmıştır. Çeşmelerden akan suyun berrak ve soğuk olduğunu vurgulayan Evliya Çelebi, Temmuz ayında bir adamın üç yudumdan fazla su içemeyeceğini yazmıştır¹⁰⁰. Görsele bakıldığında Kırım Hanı’nın veziri Sefer Gazi Ağa gibi üst düzey devlet görevlisinden, bölükbaşlarına, mahkeme görevlilerinden cami imamına kadar askeri sınıfa ait birçok kişinin bu mahallede

⁹⁷ Koç, s. 168.

⁹⁸ 1674 tarihinin Mayıs ayının sonlarında Bahçesaray’daki çeşmelerin tamiri için Andriy adında bir gayrimüslimin çalıştırıldığı ve onarım için her gün 3 akçe yevmiye verildiği kayıtlara geçmiştir. KŞS 20, vr. 75; Bahçesaray’da bulunan çeşmelerin tamiri için de ayrı bir listenin tutulduğu tespit edilmiştir. Bkz. KŞS 10, vr. 52.

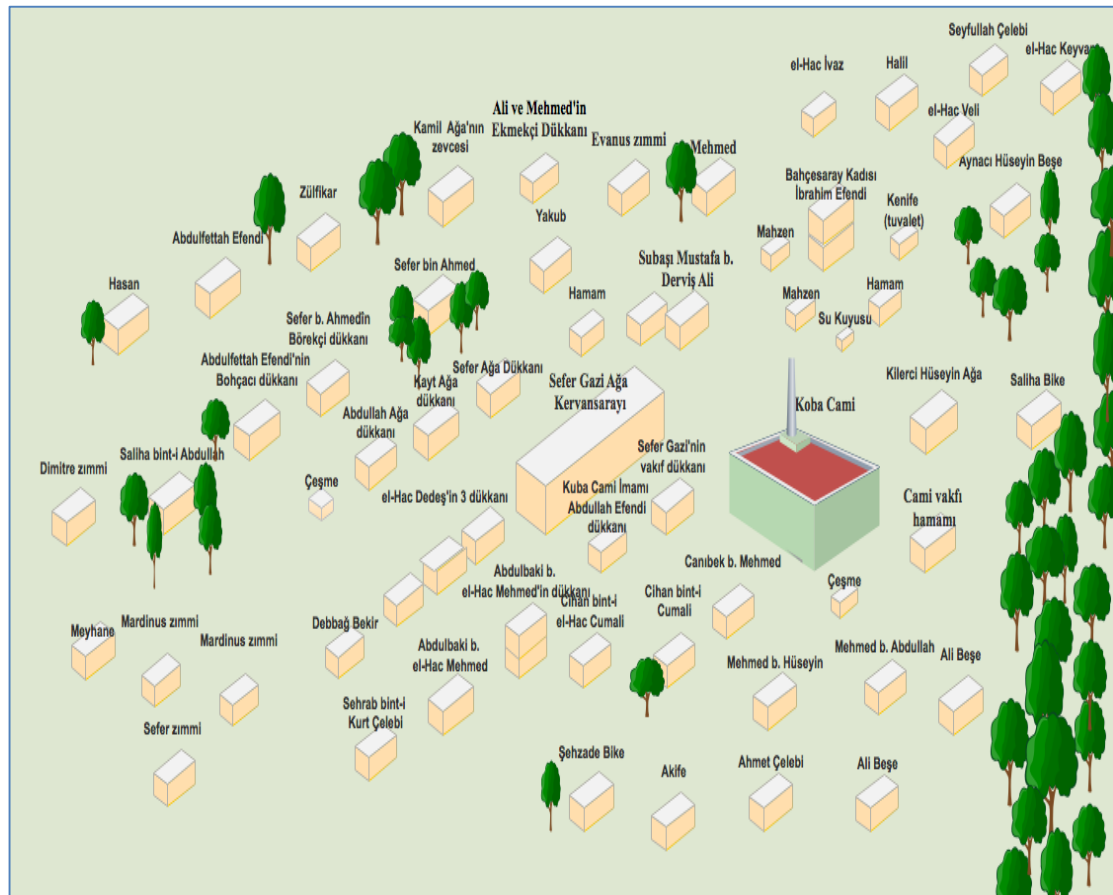
⁹⁹ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 220.

¹⁰⁰ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 226, Evliya’nın dışında Edvard Daniel Clarke’de çeşmelerden akan suyun soğuk, temiz ve kristal gibi olduğunu ifade ederek sabahdan akşama kadar aktığını, şehrin her kesiminde çeşme bulunduğunu yazmıştır. Clarke, s. 375.

yaşadığı anlaşılmaktadır. Hane halkı ile birlikte yaşayan aileler sahip oldukları kölelerle bazen aynı evde yaşamak yerine onları barındıracakları yapıları da inşa ettiriyorlardı. Mehmed b. Ramazan'ın meyveli ve meyvesiz ağaçların bulunduğu (*müsmire ve gayri müsmire*) bahçesinde bir köle odası vardı. Sahip olduğu kölelerin kendi yaşam alanına yani mahremine girmesini muhtemelen tercih etmediği için onlara ayrı bir mekân yaptırmıştı. Ancak bir ikametgâh olarak köle odası Bahçesaray mahallelerinde çok sık karşılaşılan bir yapı olmadığı görsel 1'den anlaşılmaktadır.

Bazı mahalleler ise her ne kadar ismini bir mescitten ya da camiden alsalar da içinde bulundurduğu farklı yapılarıyla ön plana çıkarlar. Koba Cami Mahallesi de bunlardan birisidir. Bu mahalle ticaretin yoğunlaştığı, Evliya'nın da dediği gibi bir ucundan diğer ucuna kadar uzanan büyük bir çarşısı, dükkânları ve Kırım yarımadasının en büyük kervansarayı ile ön plana çıkmıştır.

Görsel 2
Koba Cami Mahallesi

Görsel 2’de de Cami-i Kebir Mahallesi’nde olduğu gibi Koba Cami’nin etrafında vakıf yapıları vardır. Kervansarayın ve çarşının bu mahallede bulunması görselde de görüldüğü gibi dükkânların kervansarayın hemen yanında yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bohça, börek, ekmek dükkânları dışında nelerin satıldığını bilmediğimiz dükkânlar da buradadır. Kadı sicillerinde sadece kime ait olduğu bilgisi kaydedildiğinden nelerin satıldığı konusunda fikir sahibi değiliz. Görsel 2’de cami vakfına ait yapılar mahalle sakinlerinin yanı sıra farklı memleketlerden gelen tüccarlara da hizmet sunmaktaydı. Mahallenin sakinlerine ve yaşadıkları evlere baktığımızda Bahçesaray kadısının bu mahallede ikamet ettiği, iki katlı (*tahtani* ve *fevkani*) bir evde yaşadığı anlaşılmaktadır. Kadının iki katlı evinin dışında bahçesinde iki tane mahzeni, tuvaleti (*kenife*), hususi hamamı ve su kuyusu vardı. Kadı dışında mahallede yaşayan kişilerin unvanlarına bakıldığında *çelebi*, *beşe*, *el-hâc*, *efendi*, *ağa* gibi toplumsal olarak itibar edilen kişilerin yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Cami-i Kebir ile karşılaştırdığımızda gayrimüslimlerin daha fazla olduğu bir mahalledir. Mahallenin güney-batı kısmında gayrimüslimlerin yaşadığı ve evlerinin yanında bir meyhanenin bulunduğu görülmektedir. Genel olarak her iki görsel göz önüne alınarak bir değerlendirme yapıldığında mahalleleri oluşturan yapıların gelişi güzel konumlandırılmadığı ve belli bir “form”da ihtiyaçlara cevap veren kendine özgü mekânlarını ürettiği söylenebilir.

İsmi bir cami ya da mescitten alan mahallelerin dışında şehrin ileri gelenlerin adlarının verildiği mahalleler de Bahçesaray’da görülmekteydi. Anılan kişilerin sahip oldukları statü ve taşıdıkları unvan durumu açıkça ortaya koymaktadır. Sarraç, kâtib, terzi, humbaracı, bölükbaşı gibi mesleki kimlikleriyle tanınan şahısların isimlerinin mahallelere verilmesi ise sadece Kırım’a özgü bir durum değildir. Anadolu’nun hemen hemen tüm şehirlerinde benzer isimlere sahip mahalleler vardır¹⁰¹.

¹⁰¹ Klasik dönem Osmanlı şehirlerinde mahalleler isimlerini dini ve vakıf yapılarından, cemaatlerden, bölgenin ileri gelenlerinden almaktaydılar. Osmanlı şehir tarihi çalışmalarının önde gelen tarihçilerinden biri olan Özer Ergenç’in Bursa, Ankara ve Konya şehirlerini ele alan çalışmaları tipik Osmanlı şehrinin mahalle isimlerini üzerinde oldukça açıklayıcı bir portre çizmektedir. İlgili çalışmalar için bkz. Özer Ergenç, **XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 43-70; Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 29-31, 44-47; Dror Ze’evi, Kudüs **17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi**, Serpil Çağlayan (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 25-28; Kerim İlker Bulunur, **Osmanlı Galatası (1453-1600)**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014, s. 125; Saadet Maydaer, **Osmanlı Klasik Döneminde Bursa’da Bir Semt Hisar**, Bursa: Emin Yayınları, 2009, s. 43-44; Hülya Taş, **XVII. Yüzyılda Ankara**, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004, s. 128-138; Turan Açık, **Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk**

Tablo 3
İsmi Bölgenin İleri Gelenlerinden Alan Mahalleler

Sarraç Mustafa Mahallesi	Şahbolad Ağa Mahallesi
Bahadır Ağa Mahallesi	Kaytas Ağa Mahallesi
Ali Ağa Mahallesi	Hüseyin Ağa Mahallesi
Sehrab Efendi Mahallesi	Cemşid Efendi Mahallesi
Murtaza Ali Efendi Mahallesi	Kâtib Sefer Gazi Efendi Mahallesi
Hacı Hasan Efendi Mahallesi	Hacı Bekir Mahallesi
Hacı Cafer Mahallesi	Hacı Gazi Mahallesi
Hüseyin Bölükbaşı Mahallesi	Humbaracı Sefer Mahallesi
Ahmet Çelebi Mahallesi	Hacı Temir Mahallesi
Terzi Ali Mahallesi	Can Mehmed Mahallesi

İsmi yanında *hacı*, *ağa*, *çelebi* unvanı taşıyanlar kimliklerine değer atfedilen itibarlı kişilerdir. Bahsi geçen şahıslardan Bahçesaray toplumunda öne çıkanların isimlerinin mahallere verilmesi yaygındır. Tablo 3’de görüldüğü kadarıyla 1650-1675 tarihlerini kapsayan mahkeme tutanaklarında 20 mahallenin adını yerel ileri gelenlerden aldığı anlaşılmaktadır. Bu kişilerin kimler olduğu, taşıdıkları unvanların sınıfsal bir ayrıma işaret edip etmediği “Bahçesaray Mahkemesi ve Sosyal Ağlar” başlığında ayrıca ele alınacaktır.

Farklı etnik unsurları bünyesinde barındıran Bahçesaray şehrinde genel anlamıyla ayrılmış bir mahalle sistemi vardır. Her ne kadar Müslüman mahallesinde yaşayan farklı etnik kökenlerde kişiler varsa da bu durumun aksi pek görülmemektedir. Yani, Yahudi ya da Ermeni mahallesinde bir Müslüman’ın ikameti rastlanan bir durum değildir. Mahallelerin oluşumunda kültürel kimlikler ön plana çıkmaktadır. Bahçesaray’da Müslümanların (*büyük çoğunluk*) oturduğu mahalleler dışında gayrimüslimlerin (*öteki*) oturduğu 7 mahalle tespit edilmiştir. Bunlar:

Tablo 4
Farklı Etnik Grupların Yaşadıkları Mahalleler

Rum Mahallesi	Ermeni Mahallesi
Çingene Mahallesi	Çerkes Mahallesi
Rus Mahallesi	Çufutkale Mahallesi ¹⁰²
Boğdan Mahallesi	

Ermeni, Yahudi ve Rum mahalleleri sakinleri hem etnik hem de dinî açıdan diğerlerinden farklıdır. Çünkü Çingene, Çerkes ve Boğdan mahallelerinde yaşayan

Yarısında Trabzon'da Siyaset, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012, s. 111-117.

¹⁰² Yahudi mahallesidir, mahkeme tutanaklarında Kal’a (*Kale*) Yahudileri olarak geçmektedir.

ahalinin büyük çoğunluğu Müslüman'dır. İslâm dinini kendi kültürleri bağlamında yaşamaktadırlar. Rus veya Urus mahallesi olarak tutanaklara yansıyan mahallede Rusların yaşadığını düşünmek yanıltıcı olur. Muhtemelen mahalle ilk kurulduğunda ya Rusların ya da Rus asıllı azat edilmiş kölelerin yaşadığı bir mekândır. Sonrasında sadece Müslümanların ya da İslâm dinine geçmiş azatlı kölelerin yaşadığı bir mahalle hâline gelmiş olabilir.

Yukarıda mahallelerin mevcut isimlerini almalarında kurumlar, şahıslar ve etnik yapı faktörü üzerinde duruldu. Bu üç kategoriye uymayan adını yerleşimin dikkat çekici unsurlarından alan mahalleler de vardır.

Tablo 5
Diğer Mahalleler

Şehreküstü Mahallesi	Debbağlar Mahallesi
Kuşçu Mahallesi	Dar Ağaç Mahallesi
Tarhan Mahallesi	Kuyu Önü Mahallesi
Suvlu Koba Mahallesi	

Örneğin *debbağ* işiyle uğraşan kişilerin ve onların ailelerinin yaşadığı mahalle adını bu zanaatkâr zümreden almıştır. *Dar ağaç*, *kuyu önü*, *şehreküstü*¹⁰³, *suvlu koba* gibi adlandırmalar ise yerleşim yerinin belirgin özelliklerinin mahalleye adını vermiş olduğunu göstermektedir. Suvlu Koba Mahallesi bunlardan birisi olup adını yerleşim yerinin sulu mağarasından almıştır. Yani, mahallenin bulunduğu coğrafyanın özelliği ve merkeze olan uzaklık isim verilmesinde önemli bir etken olabilmektedir.

1650 ile 1675 tarihleri arasında Bahçesaray şehrine ait mahkeme tutanaklarında 44 mahallenin var olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu veriler sadece mahkemeye yansıyan davalardan tespit edildiğinden kesin bir sayı vermek mümkün görünmemektedir. Fehmi Yılmaz, Bahçesaray'ın Ocak 1784 tarihli nüfus sayımına göre şehrin 34

¹⁰³ Şehreküstü, şehrin büyümesiyle nüfusun yerleşmesi amacıyla sonradan kurulmuş mahalleye verilen isimdir. Anadolu'nun birçok şehrinde bu isim ile mahalle bulunmaktadır. Bkz. Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri", **TALİD**, C. 3, S. 6, 2005, s. 62; Şehre sonradan eklenen bir bölüm Şehreküstü (*şehre küstü*) adı almıştır ve XIV. yüzyıla kadar Anadolu'da rastlanılmayan bir isimdir. Türkiye Selçukluları şehirlerinde ilgili isimde bir mahalle veya yerleşim adı görülmemektedir. Anadolu'da en erken tarihli örneği 1430'lu yıllarda Bursa'da tespit edilmiştir. Şehir nüfusunun artmasıyla o zamanlar dış bölgede yerleşime açılan mahalle "Şehre küstü" adını almıştır. Anadolu'nun birçok şehrinde ilgili isimle anılan mahalleler vardır. Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990, s. 130-131.

mahalleden oluştuğunu yazmıştır¹⁰⁴. Ancak vermiş olduğu veriler dikkatli incelendiğinde sadece Müslüman mahallelerinin nüfusunun hesaplanıp kadı siciline kaydedildiği anlaşılmaktadır. Çünkü tespit edilen mahalle listesinde farklı etnik/dinî grupların yaşadıkları mahalleler göz önüne alınmadığından şehrin 100 yılı aşkın bir süre sonra 34 mahalleye düşmüş olması mümkün gözükmemektedir. Mahalle sakinlerinin göç ettirilmesi mahalle sayılarının azalmasına neden olmuş olabilir. Ömer Bıyık ise 1600-1774 yılları arasında Kırım'ı konu alan doktora tezinde Bahçesaray'ın 92 mahalleden meydana geldiğini tüm mahkeme tutanaklarını inceleyerek tespit etmiştir¹⁰⁵. Ancak aynı mahalenin mahkeme katipleri tarafından farklı isimlerde adlandırılması konusunu dikkate almadığından vermiş olduğu sayı oldukça fazla görünmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere Cami-i Kebir Mahallesi'nin büyük cami ve cami-i şerif gibi isimlendirmelerini göz önüne almaksızın ayrı birer mahalle olarak ele almıştır. 1600-1774 tarihleri arasında mahalle sayılarının nüfusa paralel olarak artmış olma ihtimali yüksektir. Tüm bu veriler, incelediğimiz 1650 ile 1675 tarihleri arasında Bahçesaray'ın hâlâ gelişimini devam ettirdiği ve ilerleyen zamanlarda yeni mahallelerin ortaya çıktığı ve sayısında artış meydana geldiğini göstermektedir.

Evliya Çelebi, Bahçesaray'ın mahallelerinden Han Cami, Sefer Gazi, Koba Cami ve İslam Ağa mahallelerinin isimlerini eserinde vererek şehrin en meşhur mahallelerinden olduklarını yazmaktadır¹⁰⁶. Bahsettiği mahallelerin kadı sicillerinde yer alması ve dönemin büyük mahallelerinden olması Evliya'nın Bahçesaray ile ilgili verdiği bilgilerin gerçeğe uygun olduğunu göstermektedir. Mahallede yaşayanlar açısından hane sayısı, Bahçesaray ile Anadolu'dan herhangi bir şehir karşılaştırıldığında çok çarpıcı bilgilerle karşılaşılmaktadır. Örneğin Anadolu şehirlerinden Edirne'nin büyük bir mahallesinde 59 hâne olmasına karşın 172 ailenin bahsi geçen mahallede ikamet ettiği ve hatta bir hânedede 5 ile 8 ailenin birlikte

¹⁰⁴ 1784 tarihli nüfus sayımında tespit edilen mahalleler için bkz. Han Cami, Saksagan (Sağuskan), Kaytas Ağa, Şehreküstü, Sarı Hüseyin, Kadı, Abid Efendi, Ömerşah Efendi, Asmakuyu, Arslan Ağa, Molla Mustafa, Debbağhane, Mektum, Sulu Koba, Meliş Ağa, Şehrinüstü, Şah Bolat Ağa, Büyük Aktaş, Salaçık, Şaban Molla, Orta Cami, Hacı Gök, Osman Ağa, Sincan, Kozoğlu Kızı(?), Eskiyyurt, Mahzar Efendi, Akçokrak, Yukarı Medrese, Yukarı Mescid, Yeşil Cami, Orta Medrese, Baba Kurt, Elhac Ali Ağa, Fehmi Yılmaz, "XVIII. Asırda Hanlık Başkenti Bahçesaray", **Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım**, Yücel Öztürk (ed.), İstanbul: Çamlıca, 2015, s. 181.

¹⁰⁵ Bıyık, s. 132-135.

¹⁰⁶ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 226.

yaşadığı ifade edilmektedir¹⁰⁷. Böyle bir durum Bahçesaray'ın mahallelerinde pek görülmemektedir.

1.2.5 Köyler

Kırsal yerleşim birimi olarak bilinen köy tarım temelli üretimin gerçekleştiği, belli bir nüfusun ikamet ettiği sahayı ifade etmektedir¹⁰⁸. Bahçesaray şehrinin bahsedilen ana yerleşim mekânlarının dışında mahalleye kıyasla daha az nüfuslu yerleşim birimleri olan köyleri de vardı. Sayıları mahallelere oranla daha fazla olan köylerde kırsal üretim (*aile üretimi*) hâkimdi. Yani, hane üyeleri kısıtlı bir döngü içinde ya tarım ya da hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Anadolu şehirlerinde köyler tarımsal üretimin yoğun olarak yapıldığı bir sistemin temelini oluştururdu. Kendisine tahsis edilen toprağı işleyen köylü ürettiği ürünün bir kısmını öşür olarak öderdi¹⁰⁹. Kırım köylerinde Anadolu köy tiplerinden veya tarımsal üretimi denetleyip toprağı işlemek zorunda bırakan bir sistemden bahsetmek oldukça zor görünmektedir. Zira sistem olarak çift-hâne sistemi burada uygulanmıyordu¹¹⁰. Toprak, bölgenin aristokrat beyleri arasında bölüşürülmüş ve tasarrufu da onlara verilmişti. Başka bir deyişle miri toprak anlayışı Kırım da yoktu.

Büyük çoğunluğu hayvancılık ile uğraşan Kırım köylüleri, kışlak ile yaylak arasında mekik dokurlardı. Bahçesaray'da Hansaray'a yakın çiftliklerde Kırım hanının hizmetinde bulunan yaklaşık 3.000 kapıkulu askeri yaşamaktaydı¹¹¹.

İncelenen dönemde Bahçesaray'a ait 52 köy (*karye*) tespit edilmiştir. Ömer Bıyık 1600-1774 tarihleri arasında Kırım'da 92 köy olduğuna dikkat çekmektedir¹¹². Bizim incelediğimiz 1650-1675 tarihleri arasında köyler şunlardır:

¹⁰⁷ Yunus Uğur, "Mahalle Biyografilerine Bir Katkı: Osmanlı Dönemi Edirne'sinden Dört Örnek", *Şehir&Toplum*, S. 3, 2015, s. 68.

¹⁰⁸ Halil İncalcık ve Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1 1300-1600**, Halil Berktaş (çev.), İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000, s. 222; Bir yerleşim birimi olarak köy için ayrıca bkz. Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı**, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988, s. 41.

¹⁰⁹ İncalcık ve Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1 1300-1600*, s. 223; Ayrıca bkz. Huricihan İslamoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 2010, s. 101-139.

¹¹⁰ Çift-hâne hakkında detaylı bilgi için bkz. İncalcık ve Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1 1300-1600*, s. 187-192.

¹¹¹ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 224.

¹¹² Kırım Hanlığı'na ait bütün kadı sicillerini inceleyen Ömer Bıyık, sicillerde tespit edebildiği kadıyla 92 köyün var olduğunu vurgulamaktadır. Ancak köylerin bulunduğu tabloda 51 ve 52. köy

Tablo 6
Bahçesaray'ın Köyleri (1650-1675)

Aktaçı	Avcılar	Almabazar
Bahçe Sala	Bekmırza Ağa	Beyler Yaş Dağı
Pıçkı	Biye Sala	Bagatır (Bahadır)
Bulganak	Börülgen	Cabaç
Çelebiler	Çerkes	Divan köy
İstilâ (Rumca Stila)	Eskiyurt	Küntuvgan
Hacı Halil	Hacı Ataman	Harami
Hüseyin	Hacı Bike	Hoca Sala
Egizoba	İvaz Giray Sultan	Kalımtay
Kermençik	Koçkar Eli	Kongrat
Kobazı	Laka	Manguş
Mehmed Şah Ağa	Mehmed Ali Bey	Murtaza Çelebi
Maryem	Osman Ağa	Salaçık
Şeyh Mehmed Efendi	Süyrü	Süyrütaş
Topçu	Teberti	Tarhan
Ulaklı	Ulu Sala	Özenbaş
Üçler	Üç Kuyu	Yaşdağ
Yurt		

Tablo 6'da mahkeme kayıtlarında ismi zikredilen köyler bulunmaktadır. Ancak yaşadıkları sorunları mahkemeye getirmeyen köylülerin bulunduğu düşünüldüğünde mahkeme tutanaklarına geçmeyen köyler de vardır. Örneğin; Vezir Sefer Gazi Ağa'nın kışlası olan Hacı Hasan köyü bunlardan biridir¹¹³. Bronevskiy'in eserinde üzerinde durduğu Süyrütaş köyü, Bahçesaray'a ait mahkeme tutanaklarında sık sık geçen bir köydü. Süyrütaş, XIII. yüzyılda Cenevizlilerden kalma bir yerleşim yeri idi. Yabancı ülkelerden gelen elçiler bu köyde konaklardı¹¹⁴. Köy isimleri mahalle isimleri ile karşılaştırıldığında yerel adlandırmaların yoğun olduğu görülmektedir. Bu adlandırmaların bölgeyi ve Kırım Tatarlarını yansıtan karakteristik isimlerden (*Pıçkı*, *Kermençik*, *Kongrat*, *Manguş*) meydana geldikleri anlaşılmaktadır.

1.3 Dini ve Sosyal Yapılar

Şehir, sadece idarî ve ticarî mekânlardan oluşan karmaşık yapılar topluluğu değildir. İçinde yaşayan sakinlerin ibadet edebileceği, temizlenebilecekleri, çocuklarını tahsil ettirebilecekleri, boş zamanlarında eğlenebilecekleri mekânlarla bir bütündür. Türk-İslâm şehirlerinde bu mekânlar cami, medrese, mescit, kahvehane, bozahane, meyhane ve hamam gibi yapılar olmaktadır. XVII. yüzyılda bayındır hale gelmiş bir

isimlerinin aynı olduğu göze çarpmaktadır. Tespit ettiği köy sayısı 91'dir. Verdiği köy isimleri ise genel anlamıyla yanlış okumalara dayanmaktadır. Örneğin: İkizoba (*Egizoba*), Estelye (*İstilâ*), Bıçkı (*Pıçkı*), Germencik (*Kermençik*), Suyuru Taş (*Süyrütaş*), Biga Sala (*Biye Sala*), Bigatar (Bagatır). Bıyık, s. 64-65.

¹¹³ Evliya Çelebi, 5. Kitap, s. 63.

¹¹⁴ Bronevskiy, s. 27.

şehir olan Bahçesaray’da söz konusu dinî ve sosyal yapıların neler olduğu, kimlere hizmet verdiği, şehre nasıl katkı sağladığı alt başlıklar halinde incelenmiştir.

1.3.1 İbadethaneler

Nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Bahçesaray’da dinî yapılar yerleşim biriminin merkezi konumundadır. Hatta şehrin mahalleleri, köyleri genellikle ibadethanenin adıyla anılmaktadır. Bu ibadethaneler ya cami ya da mescittir. Cami kelimesi sadece Cuma namazının kılındığı büyük mescitler için kullanılmıştır. Secde edilen yer olarak tanımlanan mescitler camilere kıyasla daha küçük ibadet mekânları olarak tanımlanmaktadır¹¹⁵. Evliya Çelebi Bahçesaray’da 24 cami/mescitten söz etmektedir¹¹⁶. Ancak tespit ettiği mekânları Cuma namazının kılındığı, içinde hutbe ve minberin bulunduğu Cuma camileri veya küçük mescitler şeklinde tasnif etmemiştir. 1650-1675 tarihleri arasında Bahçesaray’da 44 mahalle, 52 köy tespit edildiği göz önüne alındığında dini mekânların 24 tane olması mümkün gözükmemektedir. Ermeni, Rum, Çingene ve Yahudi mahalleleri dışındaki 40 mahallede muhtemelen birer cami veya mescit vardır. Bunlara ek olarak 52 köy de hesaba katıldığında ibadethanelerin sayısı hayli artmaktadır.

Tablo 7
Bahçesaray’ın İbadethaneleri (1650-1675)

Cami-i Kebir (KŞS 8, vr. 42)	Koba Cami (KŞS 4, vr. 29)
el-Hâc Mehmed Mescidi (KŞS 8, vr. 46)	Arslan Ağa Cami (KŞS 9, vr. 54)
Kaytas Ağa Mahallesi Mescidi (KŞS 9, vr. 85)	Şehreküstü Mahallesi Mescidi (KŞS 13, vr. 55)
Hacı Ali Mescidi (KŞS 10, vr. 62)	Selim Giray Sultan Mescidi (KŞS 10, vr. 88)
Mehmed Şah Ağa Mescidi (KŞS 11, vr. 84)	Rus Mahallesi Mescidi (KŞS 17, vr. 16)
Abdulgaffar Efendi Mescidi (KŞS 17, vr. 32)	Emir Celal Mescidi (KŞS 18, vr. 21)
Hüseyin Bölükbaşı Mescidi (KŞS 20, vr. 18)	Cemşid Efendi Mescidi (KŞS 20, vr. 86)
Sican Hacı Mehmed Mescidi (KŞS 21, vr. 98)	Canpare Bikçe Mescidi (KŞS 20, vr. 13)
Ak Şeyh Köyü Mescidi (KŞS 14, vr. 120)	Harami Köyü Mescidi (KŞS 14, vr. 68)
Biye Sala Mescidi (KŞS 17, vr. 38)	Topçu Köyü Mescidi (KŞS 15, vr. 14)
Gündoğan Köyü Mescidi (KŞS 8, vr. 69)	Eski Yurt Mescidi (KŞS 9, vr. 61)
Teberti Köyü Mescidi (KŞS 9, vr. 69)	

Pre-modern dönem Türk-İslâm şehri mahallelerinin ibadethane merkezli kurulduğu düşünüldüğünde Evliya Çelebi’nin Bahçesaray şehri için vermiş olduğu sayı oldukça düşüktür. Evliya Çelebi söz konusu ibadethanelerden bazıları hakkında detaylı bilgiler verir. Sahip Giray Han Cami bunlardan birisidir. Caminin duvarları kargir, üstü çatma

¹¹⁵ Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Cami”, *DİA*, C. 7, 1993, s. 46.

¹¹⁶ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 225.

aşşap, çatısı kiremittir. Kırım hanının ibadet edebilmesi için camide mahfil vardır. Söz konusu yapının büyüklüğü 110 adım hesaplayan Evliya Çelebi, içerisinde gümüş kandiller bulunduğuna dikkat çeker¹¹⁷. XVI. yüzyıl başlarında Kırım hanlarından Sahip Giray Han tarafından yaptırıldığı için adı Han Cami olarak da geçmektedir¹¹⁸. Evliya Çelebi'nin bahsettiğı bir diğler dini mekân Koba Cami'dir. Çarşı içinde bulunan taş minareli, üstü kiremitli eski bir camidir¹¹⁹. Çarşı içinde olmasından dolayı da şehrin Cuma camisidir. Çünkü Cuma camileri istisnasız şehrin merkezi bir konumunda, alışverişin yapıldığı pazar yeri yakınlarında yer almaktadır¹²⁰.

Şehrin ibadethaneleri hakkında edinilen bilgiler mahkeme kayıtlarında imam, müezzin, vaiz gibi görevlilerin atandığını gösteren beratlardan ya da cami ve mescit vakıflarından alınan borç paralara ilişkin belgelerden öğrenilmektedir. Cami vakfının ibadethane tamiri için harcadığı masraflar da cami ile ilgili bir takım bilgiler sağlamaktadır. Örneğın Mayıs 1668'te Cami-i Kebir'in mütevellı heyeti toplanıp 16 ay içinde elde edilen gelirin 57.084 akçe olduğunu hesaplamışlardır. Sonrasında bu meblağın 4.000 akçesini cami kandillerine, 5.334 akçesinin onarım masraflarına, 4.500 akçesinin Adil Giray Han'ın atadığı görevlilere vazifeleri karşılığında ödendiğı ve üç aylık vazifeleri için ayrıca 1.250 akçe ve sonraki üç aylık vazifeleri için de 3.390 akçe verdiklerini Bahçesaray mahkemesinde kayda geçirtmişlerdir¹²¹. Tüm bu veriler neticesinde şehirdeki Müslüman ibadethaneleri tespit edilebilirken Ermeni, Yahudi, Rumların dini mekânlarına ait herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.3.2 Vakıflar

İslâm şehirlerinin bayındır hale gelmesinde vakıfların katkısı oldukça büyüktür. Bölge sakinlerine hizmet veren mescit, mektep, medrese, hamam, çeşme, yol, aşhane ve şifahane gibi fiziki yapı ve mekânlar vakıflar aracılığıyla inşa edilmiştir. Bu vakıflardan kira ile elde edilen gelikle yapıların tamir ve onarım masrafları da

¹¹⁷ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 226.

¹¹⁸ Kañçal- Ferrari, "Han Sarayı", s. 523; Büyük olmasından dolayı da şehirdeki en meşhur camidir. Bkz. Muzaffer Ürekli, **Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükseliş**, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 98, 1989, s. 88.

¹¹⁹ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 226.

¹²⁰ Türk şehirlerinin yapı unsurları İslamiyet ile bir takım değişikliklere uğramıştır. Bu değişimlerin başında ticaret alanlarının şehrin merkezinde cuma camisinin yakınına taşınmasıdır. Cezar, s. 92; Kuban, s. 55.

¹²¹ KŞS 13, vr. 62.

karşılanmaktadır¹²². Bir hayır kurumu olarak çalışan bu müesseselerin gelir kaynakları kişilerin sahip oldukları mal veya mülkleri vakfa bağışlamasına dayanmaktadır¹²³. Malını vakfeden kişiye *vâkıf*, vakfedilen mala ise *mevkuf* denilmektedir¹²⁴. Sosyal, ekonomik ve kültürel hayatta bölge sakinlerine hizmet veren vakıflara devlet hazinesinden bütçe ayrılmamaktadır. Devlet, vakıf topraklarından vergi almamasına rağmen vakfın idarecileri ile iş birliği halinde olarak onları yönlendirmektedir¹²⁵.

XVII. yüzyılda Bahçesaray'da cami ve mescit bulunan hemen her mahallede adını ibadethaneden alan vakıflar vardır. Şehrin imar faaliyetlerini gerçekleştiren vakıflar, muhtaçlara bakmak, hastaları tedavi etmek gibi hayır işlerinin yanında bölge sakinlerinin nakit para ihtiyaçlarını da karşılamaktadır. Bu bakımdan kuruluş amaçlarına göre *akarat-ı mevkufe* ve *müessesât-ı hayriyye* olarak ikiye ayrılmaktadırlar¹²⁶. Akarat-ı mevkufe adıyla bilinen para vakıfları (menkul vakıfları) Bahçesaray mahkemesi kayıtlarında sıklıkla geçmektedir. Çünkü vakfın mütevellisi nakit para talebinde bulunan şahıslara ödediği miktarı kayıt altına aldırılmaktadır. Para vakıfları bir bakıma günümüz bankaları gibi ödeyecekleri miktar karşılığında teminat olarak ya kendisine malıyla kefil olacak birisini¹²⁷ ya da ipotek gösterecek bir malı rehin almadan¹²⁸ işlem yapmamaktadırlar. Ödeme gerçekleştiğinde ise belli bir gün vade uygulanmakta ve ödenen meblağ faizi ile alınmaktadır. Örneğin Mayıs 1674 tarihli bir belgede Salaçık'da bulunan Abdulgaffar Efendi Mescidi'nin imamı Mehmed Efendi'nin Biga Salası Mescidi'nin imamı olan Bayram Gazi'nin idaresinde

¹²² Cafer Çiftçi, **Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri**, Bursa: Gaye Kitabevi, 2004, s. 67.

¹²³ Hacı Mehmed Günay, "Vakıf", **DİA**, C. 42, 2012, s. 475.

¹²⁴ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, s. 577.

¹²⁵ Mehmet Fuat Köprülü, **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1983, s. 374; Yücel Öztürk, "Yerel İdare Tarihi Açısından Kefe Örneği (16. Yüzyıl)", **Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi**, Erol Özvar-Arif Bilgin (ed.), İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2008, s. 166.

¹²⁶ Tahsin Özcan, "Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar", **Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi**, Erol Özvar-Arif Bilgin (ed.), İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2008, s. 115.

¹²⁷ Para vakıfları, kendilerine başvuran şahıslara ödedikleri meblağları sonrasında temin edebilecekleri alternatif bir kişi olmadan çoğu zaman borç vermemektedir. Bu yüzden kefillik oldukça önemlidir. Örneğin; 1667 yılının Ocak ayı sonlarında Bahçesaray mahkemesinde Kaçı Nehri'nde Mehmed Şah Ağa Mescidi'ne müezzini ve mütevellisi olan Can Gazi, Hacıraz adındaki zimminin mescit vakfına 260 akçe borcu olduğu ve Kayın Markurus adındaki zimminin kendisine kefil olduğunu bildirmiştir. KŞS 11, vr. 84. Bahçesaray mahkemesi tutanakları kefillik örnekleriyle doludur. Bkz. KŞS 4, vr. 2, 3, 52, 60; Sema Aktaş Sarı, **3a-3b Numaralı, 1648-1679 Tarihli Kırım Kadıasker Defterlerine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat**, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016, s. 105, 109.

¹²⁸ KŞS 8, vr. 69; KŞS 17, vr. 53; KŞS 18, vr. 22, 28; KŞS 20, vr. 50.

bulunan vakıftan 10 altın borç talebinde bulunduğu öğrenilmektedir. Aralarında yapılan sözleşme gereği 1 Zilkade'den 10 Rebiu'l-evvel'e kadar ödenecek meblağı 10 altın 100 akçe olarak kararlaştırılmıştır¹²⁹. Bir başka örnek ise Çufutkale Yahudilerinden İlya oğlu Sebetay'ın bir para vakfından aldığı borca dairdir. Adı geçen Yahudi, Şah Bolad Ağa Mahallesi'nde el-Hâc Mehmed'in yaptırdığı mescidin imamı ve mütevellisi olan Bali Efendi'den borç talebinde bulunmuştur. Aldığı 100 kuruş borç karşılığında hem bahçesini rehin vermiş, hem de kardeşi Yasef malıyla kendisine kefil olmuştur. Böylelikle vakıf ödeyeceği meblağı garanti altına almıştır. Bir senelik uyguladığı vade ile 100 kuruşu 120 kuruş olarak temin etmiştir¹³⁰. Ele alınan örnek, Bahçesaray vakıflarında faiz oranının %20 olduğunu göstermektedir. Nitekim %20 faiz oranı sadece Bahçesaray'daki vakıfların uygulamasında değildir. Kırım'ın Karasu şehrinde bulunan vakıfların da aynı oranda (%20) faiz aldıkları bilinmektedir¹³¹. Ancak bahsi geçen meblağlar *muamele-i şeriyye* adı altında alınmaktadır. Öyle ki hileli satış yoluyla ya da işletebilecekleri kâr getirici bir mülkün rehin olarak vakfa verilmesiyle “faiz” *muamele-i şeriyye* ismiyle kılıf değiştirerek topluma sunulmaktadır¹³².

Vakıflar aldıkları faizler dışında bünyesinde bulundurdukları hamam, dükkân gibi mekânları birilerine kiralayarak da gelir elde etmektedirler. Örneğin; Hacı Mehmed Mescidi'nin vakfının bezzaz dükkânı vardır. Bu dükkânı Yasef adındaki Yahudi senelik 5 altına kiralamıştır¹³³. Vakfa ait arazilerin de kiraya verildiği mahkeme kayıtlarından anlaşılmaktadır¹³⁴. Bahçesaray'daki vakıfların hemen hemen hepsi cami vakıflarıdır ve hamamları da vardır. Bu hamamları birkaç yıllığına kiraya (icar) verilerek gelir elde etmektedirler. Hizmetleri karşılığında edindikleri gelirler dışında gönüllü bağışlar da azımsanmayacak miktardadır. Bahçesaraylı hayırseverler bazen ibadethanelerin tamirini üstlenmekte bazen de bizzat mescit yaptırmaktadır. Bunlardan birisi de Sehrab Efendi Mahallesi sakinlerinden el-Hâc Ferhad oğlu Mustecib'tir. Kaçı Nehri yakınlarında bir mescit yaptırmış ve 40 altın vakfetmiştir.

¹²⁹ KŞS 17, vr. 32.

¹³⁰ KŞS 18, vr. 28.

¹³¹ Nuri Kavak, “Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri'nde Yer Alan Avarız ve Para Vakıfları Üzerine”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 10, 2009, s. 282.

¹³² Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Riba Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık”, **Vakıflar Dergisi**, S. 9, 1971, s. 44.

¹³³ KŞS 9, vr. 43.

¹³⁴ KŞS 20, vr. 86.

Sonrasında yine Kaçı Nehri köylerinden Ak Şeyh adındaki köyün mescidinin tamirine 20 altın, kendi yaşadığı mahallede bulunan mescide zeytin yağı ve kandil yağı alınması için 20 altın vakfettiği kaydedilmiştir¹³⁵. Bağışçılar bazen mallarını vakfederken kendileri lehlerine şart koşabilmekte, özellikle de aile efradından ölen kişileri şarta mevzu bahis etmekteydiler. Örneğin, merhum Murtaza Ali Efendi'nin eşi Babakurt Mescidi vakfına 20 altın vakfedeceğini, ancak karşılığında kocası için yılda iki kez Kur'an hatmedilmesinin yanı sıra her gün *Yasin-i şerif* okunmasını istemiştir¹³⁶. Bu kişilerden biri de Cami-i Kebir Mahallesi'nden Ümmîşah Bikeç'dir. Ölen kızı Genç Han ruhuna yılda dört kez Kur'an okunup hatmedilmesi karşılığında 30 kuruş vakfetmiştir¹³⁷.

1.3.3 Medreseler

Medrese, öğrencilerin içinde ders gördüğü mekânı ifade eden eğitim kurumudur¹³⁸. Klasik dönemde cami ve mescide bağlı olarak öğrencilere dini eğitimin verildiği bu mekânların kökleri X. yüzyıla kadar gitmektedir¹³⁹. Dini eğitimlerin yanında fen ilimlerinin de öğretildiği bir yapıya dönüşen medreselerde nitelikli eleman yetiştirmek amaçlanmıştır. Öğrenciler bu kurumlardan aldıkları eğitim sonunda imam, müezzin, vaiz, hatip, müderris, müftü ve kadı unvanıyla mezun olmaktadır. Medreseler yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı gibi derecelere ayrılmakta ve her öğrenciyi kabul etmemektedirler. XVII. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında ilmî vasıflarını daha da geliştirmek isteyenlerin yolu İstanbul ve Bursa'da bulunan medreselerden geçmektedir¹⁴⁰.

Hanlığın merkezi Bahçesaray'da ise mahallelerin birçoğunda temel eğitimin verildiği küçük medreselerin dışında Zincirli Medrese adıyla bilinen büyük bir medrese vardır. Salâçık'ta inşa edilen bu medresenin giriş kapısının üstündeki kitabede I. Mengli Giray Han'ın emri ile Hicri 906, Miladi 1500-1501 tarihinde bina edildiği

¹³⁵ KŞS 14, vr. 120; Benzer örnekler için bkz. KŞS 14, vr. 91; KŞS 20, vr. 88; KŞS 21, vr. 13.

¹³⁶ KŞS 17, vr. 53.

¹³⁷ KŞS 21, vr. 69.

¹³⁸ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, s. 436.

¹³⁹ Mefail Hızlı, **Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim**, Bursa: Emin Yayınları, 2012, s. 26.

¹⁴⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, **XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 1-390; Mefail Hızlı, **Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998, s. 1-201.

yazmaktadır. İnşasında çalışan Mengli Giray Han, medresenin kapısına iki büyük zincir astırdığından dolayı medrese Zincirli Medrese adını almıştır¹⁴¹. Zincirli Medrese mahkeme kayıtlarında Mengli Giray Han Medresesi olarak da geçmektedir. Mimari açıdan avlu, 10 kubbe, 6 sütun revaktan oluşan medresenin ortasında bir havuz bulunmaktadır¹⁴². Zincirli Medrese dışında Bahçesaray'da birçok medrese olduğuna değinen seyyah ve elçiler, hemen hemen her çocuğun medreseye gittiğine dikkat çekmektedirler¹⁴³. Bahçesaray'ın ortalama nüfusunu hesaplayan Edward Daniel Clarke, 173 kişinin din görevlisi, 78 kişinin de medrese öğrencisi olduğunu seyahatnamesinde ifade etmektedir¹⁴⁴. Bahçesaray mahkemesine büyük sorunlar yaşanmadığı sürece medreselerle ilgili davalar gelmemektedir. 1650-1675 tarihleri arasında mahkemeye medrese ve öğrencileriyle ilgili sadece bir dava gelmiştir. Söz konusu dava 1666 yılının Nisan ayında medresede öğrenciler arasında çıkan kavgaya dairdir. Öyle ki dava, elinde şarap ve kadeh ile medreseye girip beratla medreseye okumaya gelen öğrencilere ve medrese hocasına küfreden Hüseyin adında bir Boşnak öğrenciyle ilgilidir¹⁴⁵. İlgili kayıt gösteriyor ki Bahçesaray'da medresede eğitim görebilmek için öğrencilerin ellerinde beratları bulunması gerekmektedir. Bahçesaray'da çocukların eğitim gördüğü 17 sıbyan mektebi vardır¹⁴⁶.

Bahçesaray'da hanlığın kütüphanesinde¹⁴⁷ bulunan fıkıh, tefsir, kelim, ve fetva kitapları medrese öğrencilerine okutulmaktadır¹⁴⁸. Bahsi geçen kitapların Osmanlı Devleti'nde medreselerde okutulan ders kitaplarıyla aynı olduğu bilinmektedir. Yani, Osmanlı Devleti'nde yetişen ilmiye sınıfı görevlilerinin aldığı dersler ile Kırım Hanlığı'ndaki medreselerde alınan dersler farklı değildir. Osmanlı Devleti, yarımada kendi hakimiyeti altında olan şehirler dışında Kırım Hanlığı'na ilmiye

¹⁴¹ Nicole Kançal-Ferrari, "Zincirli Medrese", *DİA*, C. 44, 2013, s. 445; Hakan Kırımlı, Nicole Kançal Ferrari, *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) Mimarî Yâdigârları*, Ankara: T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, 2016, s. 464; Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 226; Ayhün, s. 42; Bkz. Mehmet Tezcan, "Kırım-Bahçesaray'daki Zincirli Medrese ile Türkiye'deki Zincirli Medreselerin Bir Mukayesesi Hakkında", *İslamskoe Obrazovanie v Krymu: Istoricheskie vehi i puti vozrozhdeniya*, Simfeopol: Dohovnoe Upravlenie Musulman Respubliki Krym v.g Sevastopol, Krymskiy Inzhenerno-Pedagogicheskiy Universitet, 2016 s. 61-62.

¹⁴² Or, s. 6.

¹⁴³ Nuri Kavak, "Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri'ne Yansıyan Kitaplar", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 35, 2010, s. 278.

¹⁴⁴ Clarke, s. 383.

¹⁴⁵ KŞS 9, vr. 45.

¹⁴⁶ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 226.

¹⁴⁷ KŞS 11, vr. 55.

¹⁴⁸ Medreselerde okutulan kitaplar için bkz. Kavak, "Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri'ne Yansıyan Kitaplar", s. 282-283.

sınıfından görevliler göndermemektedir. İncelenen Rumeli Kadıasker Ruznamçeleri de bu kanımızı doğrulamaktadır¹⁴⁹.

Hanlık kendi bünyesinde kadısını, müftüsünü, imamını, hatibini medresede ders verecek müderrisini yetiştirmektedir¹⁵⁰.

1.3.4 Hamamlar

Bahçesaraylılar temizlik ihtiyaçlarını gidermek için kendi yaşam alanları olan mahallelerine hamamlar yaptırmışlardı. Erken modern dönem Osmanlı Devleti'nde erkekler ve kadınlar için ayrı hamamlar yoktu. Tüm mahallelinin temizlenme ihtiyacını sağladığı umumi hamamlarda kadınlar ve erkekler günün belirli saatlerinde yıkanılırlardı. Erkekler sabah ve gece vakitlerinde, kadınlar ise gündüz belli saatlerde hamama gelirlerdi¹⁵¹. Ancak Bahçesaray'da hamamları günün hangi saatlerinde erkekler hangi saatlerinde kadınların kullandıkları bilinmemektedir. Osmanlı Devleti'ndeki gibi gündüz vakitleri kadınların yıkanması için ayrılmış olmalıdır. Ayrıca hamamlar kadınlar için sadece temizlik ve bakım yapılan mekânlar olmanın ötesinde bir araya gelip eğlendikleri, yiyip içtikleri, evlilik çağına gelmiş oğullarına kız baktıkları, yaşadıkları mahalle, şehir hatta ülke hakkında bilgi edindikleri mekânların başında olduğu düşünülmektedir¹⁵².

XVII. yüzyılda Bahçesaray şehrinin hemen her mahallesinde cami vakfına ait hamamlar bulunmaktaydı. Şehirdeki hamamlara dikkat çeken Evliya Çelebi, kitabesinde H. 1071/M. 1661 tarihini taşıyan kırmızı kiremit örtülü Mehmed Giray Han hamamından söz ederek onun Kırım Yarımadası'ndaki en güzel hamam olduğunu seyahatnamesinde yazmaktadır. Hem bu hamam hem de şehirde bulunan

¹⁴⁹ Ercan Alan, **Kadıasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2015, s. 1-248.

¹⁵⁰ Kırım'da İslami ilimler alanında tahsil gören bir çok alim vardır. Onlar hakkında yapılan çalışmalarda kadınların ve diğer ilmiye sınıfı mensuplarının eğitimlerini Akkirman, Bender ve Bahçesaray'da yaptıklarını bilinmektedir. Kırım kadınlarının Osmanlı Devleti'nde yetiştiği ve gönderildiğine dair genel kanının yanlış olduğu yapılan çalışmalarda ortaya konulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Królikowska, *Law and Division of Power in the Crimean Khanate: A Study on the Reign of Murad Giray (1678-1683)*, s. 108-114; Mykhaylo Yakubovych, "Post-Classical Islamic Philosophy in the Medieval Crimea: Sharaf Al-Din Al-Qirimi and Ahmad Al-Qirimi", **Studia Antyczne i Mediewistyczne**, S.11/46, 2013, s. 219-232.

¹⁵¹ M. Murat Öntüğ, "Osmanlı Dönemi Balıkesir Hamamları (XVI-XVII. Yüzyıl)", **Tarihçiliği Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan**, Hasan Bahar (ed.), Konya: Selçuk Üniversitesi Matbaası, 2013, s. 424.

¹⁵² Öntüğ, s. 426.

büyük hamamlarda elleri kınalı Çerkes, Abaza, Gürcü, Rus, Leh, Moskof asıllı 10-15 yaşlarında dilberler şehirli erkeklere hizmet etmekte, onların isteklerini yerine getirmektedir¹⁵³. Mehmed Giray Han hamamına peştamal ve makreme havlu ile girilmektedir¹⁵⁴. Şehrin mahkeme tutanaklarına da konu olan Mehmed Giray Han Hamamı, Koba Cami Mahallesi'nde yer almaktadır. 9 Haziran 1671 Salı günü el-Hâc Himmet adında bir hamam işletmecisine 3 yıllığına 400 kuruşa kiraya verilmiştir¹⁵⁵. Koba Cami Mahallesi, çarşı, dükkânlar, kervansarayın bulunduğu mahalle olduğundan, burada birden fazla hamam vardır. Bunlardan biri Sefer Gazi Ağa Kervansarayı'nın hamamıdır. Müşterisinin fazla olduğu düşünülen bu hamam, 1674 yılında Mehmed oğlu Süleyman Beşe tarafından 3 yıllığına 1100 kuruşa kiralanmıştır¹⁵⁶. Bahçesaray'ın en işlek mahallesi olduğundan dolayı hamamın kira bedeli oldukça yüksektir.

1650-1675 yılları arasındaki mahkeme tutanakları arka arkaya takip edildiğinde el-Hâc Himmet'in şehrin büyük hamamlarının işletmeciliğini tekeline aldığı ortaya çıkmaktadır. Örneğin Cami-i Kebir Mahallesi'nin vakıf hamamı Mart 1667 yılında el-Hâc Himmet'e kiraya verilmiştir. Yapılan kira sözleşmesi gereğince 2 sene 3 ay işletecektir. Bu sebeple de Mayıs ayının 1669 yılında hamam kirası borcundan kalan 3360 akçeyi ödemiş ve belli bir süre sonra işletmesi elinden alınmıştır¹⁵⁷. 25 Aralık 1669'da hamam el değiştirmiş, başka birine kiraya verilmiştir. Ali Beşe adındaki kişi 18 ay işletmek için kira sözleşmesi yapmış ve söz konusu süre için 370 kuruş kira ödemeyi kabul etmiştir¹⁵⁸. El-Hâc Himmet, Aliş adındaki oğluna aradan bir ay geçmeden 4 Ocak 1669 Cuma günü mahkeme tutanaklarında Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki Eski Hamam adıyla geçen Sahib Giray Han Vakfı hamamını bir yıllığına 120 kuruş, 8 akçeye kiralamıştır¹⁵⁹. 1674 yılında Sahib Giray Han hamamını işletecek bir kiracı bulunamamış, bu yüzden Cami-i Kebir Vakfı Mütevellisi Şaban oğlu Abdullah bir *dellal* tutup kiracı bulmak için çarşıda pazarda uzun zaman duyuru yaptırtmıştır. Sonunda 7 Mayıs 1674 Pazartesi günü hamam senelik 120 kuruştan 2

¹⁵³ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 227; Ağat, "Kırım Şehirleri IV: Bahçesaray", s. 23.

¹⁵⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, S. A. Kahraman, Y. Dağlı (haz.), 3. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 40.

¹⁵⁵ KŞS 14, vr. 9.

¹⁵⁶ KŞS 20, vr. 89.

¹⁵⁷ KŞS 14, vr. 144.

¹⁵⁸ KŞS 14, vr. 90.

¹⁵⁹ KŞS 13, vr. 4.

yıllığına tutulmuştur¹⁶⁰. Bu hamam şehirdeki en eski hamamdır. Hamam kapısının kitabesinde *Bu makâm-ı a'lâyı yasadkan Sultân-ı âdil Sâhib Giray Hân ibn Mengli Giray Hân ibn Hacı Giray Hân. Sene 939 (1532/1533) ibaresi yer almaktadır*¹⁶¹.

Evliya Çelebi, hanlığın merkezinin Salaçık'tan Bahçesaray'a taşındıktan sonra burada imar faaliyetlerinin kalmadığını, hamamın bulunmadığını seyahatnamesine yazmıştır¹⁶². Ancak mahkeme kayıtlarından edinilen bilgiler Salaçık'ta imar faaliyetlerinin ve vakıf yapılarının olduğunu göstermektedir. Evliya'nın aksine burada da hamamlar vardır ve kira sözleşmelerinin tescili Bahçesaray mahkemesine gelmektedir. Mevcut kayıtlardan Salaçık'taki eski hamamı Ayaz oğlu Veli'nin işlettiği anlaşılmaktadır¹⁶³. Başka bir kayıt ise Ayaz oğlu Veli'nin 1667'den 1670 yılına kadar her yıl 52 kuruş kira bedeli ödemek koşuluyla işletmeciliğini üstüne aldığı bilinmektedir. Daha sonra aynı hamamı el-Hâc Himmet senelik 50 kuruş ödemek şartıyla kiralamıştır¹⁶⁴.

Yukarıda bahsi geçen hamamlar herkesin gidebileceği hamamlardır. Bunların dışında şehrin zenginlerin kendilerine evlerinin hemen yanında yaptırdıkları özel hamamları da olduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi Cami-i Kebir Mahallesi'nde oturan Şeyh Abdüsselam Efendi'dir. Taştan yapılmış bir hamamı ve hemen yanında bir çeşmesi vardır¹⁶⁵. Koba Cami Mahallesi'nde ise Kadı İbrahim Efendi'nin hususi hamamı ve hemen yanında temizlik, yemek yapmak ve içmek için kullandıkları bir su kuyusu bulunmaktaydı¹⁶⁶.

Temizlik için kullanılan çeşitli malzemeler vardı. Bunların başında sabunlar geliyordu ve mahkeme kayıtlarında sabunlar; *siyah sabun* (Arap sabunu), *beyaz sabun* veya *İzmir sabunu* olarak geçmekteydiler. Sabun fiyatları malın kalitesine göre değiştiği anlaşılmaktadır¹⁶⁷. Hamama gitmeyip evde yıkananların malzemeleri ise tereke

¹⁶⁰ KŞS 20, vr. 77.

¹⁶¹ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 227.

¹⁶² Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 220.

¹⁶³ KŞS 10, vr. 76; KŞS 14, vr. 55.

¹⁶⁴ KŞS 21, vr. 59.

¹⁶⁵ KŞS 13, vr. 62.

¹⁶⁶ KŞS 20, vr. 84.

¹⁶⁷ İzmir sabunu vukiyyesi 18 sim. KŞS 11, 2; Beyaz sabun vukiyyesi 24, siyah sabun (Arap sabunu) vukiyyesi ise 12 sim'dir. KŞS 18, vr. 3.

kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla *hamam tası*¹⁶⁸, *hamam leğeni*¹⁶⁹, *hamam gömleği*¹⁷⁰ ve *peştamal*¹⁷¹ idi.

1.3.5 Mezarlıklar

Şehrin yaşayan sakinleri kadar ölülerinin de bulunduğu mekânlar olarak mezarlıklar ve türbeler vardır. Ölüm ve ölüm sonrası gerçekleşen ritüeller kültürden kültüre farklılık gösterir¹⁷². Bahçesaraylıların ölümleri, cenaze merasimleri ve definleri İslâm inancı ekseninde gerçekleşir. Kırım Tatarlarının ölüm ve ölüm ritüelleri hakkında seyyahların gözlemleri de aynı düşüncelyi doğrulamaktadır.

“Hasta iyice kötülediğinde, molla davet edilir; molla, Kuran’ıyla birlikte gelir, onu hastanın yüzüne doğru yaklaşarak üç kez açar, kapatır ve bazı dualar okur. Eğer rastlantı sonucu hasta iyileşirse, sağlığına kavuşmasını Kuran’a borçlu olduğuna inanılır ve mollaya bir koyun ya da keçi armağan eder. Eğer hasta ölürse, bütün akrabalar toplanırlar, çok üzgün tavırlarla ve sürekli “Allah Allah” diye bağırarak hep birlikte cenazeyi toprağa verirler. Cenaze gömülünce, molla mezarın başında dualar okur ve zahmetleri karşılığında kalıtçıların varlığıyla orantılı bir ücret mollaya ödenir. Yoksullar için üç gün, üç gece mezarın başından hiç ayrılmadan aynı eylemleri yineler; ama varlıklılar için bir ay, kimi zaman yedi-sekiz ay mezarın başından ayrılmaz¹⁷³.”

Yukarıdaki metinde Tavernier, ölüm öncesi ve sonrasında yapılan işlemleri betimlemektedir. Ölen kişinin ölümünden 40 gün sonra inanç bağlamında günahlarının affolunması için dualar okunmakta, onun adına hayırlar işlenir, başka bir deyişle ölünün kırkı çıkarılmaktaydı. Bu ve benzer inanışlar Bahçesaraylıların yaşamında önemli yere sahip olduğunu, efendisi ölen kölenin kırk gün sonra azat edilmesi göstermektedir¹⁷⁴.

¹⁶⁸ Sarı, s. 82.

¹⁶⁹ Sarı, s. 87.

¹⁷⁰ Sarı, s. 119

¹⁷¹ Sarı, s. 119; Hamamda kullanılan temizlik malzemeleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Temel Öztürk, “Kadı Sicillerindeki Bazı Muhallefatlara Göre Trabzon’da Temizlik ve Vücut Bakım Malzemeleri (1700-1750)”, **Osmanlı Araştırmaları**, S. 32, 2008, s. 249-282.

¹⁷² Türk kültüründe ölüm, defin ve mezar tipleri için bkz. Nusret Çam, “Türk Mezar ve Türbelerinin Özellikleri ile İlgili Bazı Düşünceler”, **Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu 18-20 Aralık 1998**, İstanbul: Mezarlık Vakfı, 1999, s. 63-71.

¹⁷³ Tavernier, s. 326-327.

¹⁷⁴ KŞS 9, vr. 11.

Kırım Hanlığı'nın kurulmasından XVII. yüzyıla kadar birçok yer mezarlık olarak kullanılmıştır. Mezarlık olarak ilk tercih edilen yer Eski yurt'tur¹⁷⁵. Burada yapılan arkeolojik kazılar sonucunda 1316 tarihli bir mezar taşı bulunmuştur¹⁷⁶. Eski yurt'tan hanlığın merkezi Kırkyer'e taşınmış ve ölenler yeni yapılan ve adını bölgeden alan Kırk Azizler Mezarlığı'na gömülmüştür¹⁷⁷. Gerçekten kırk azizin burada gömülü olup olmadığı bilinmemektedir. Bahsi geçen 40 sayısının sembolik olduğu hem yerleşilen yere hem de mezarlığa adını verdiği düşünülmektedir. Hanlık Çufutkale'ye yerleşince ve uzun bir müddet ikametgâh olarak kullanınca haliyle burada bir Müslüman mezarlığı yapılmıştır¹⁷⁸. Hanlığın Bahçesaray'a taşınmasıyla bu şehirde de mezarlıklar teşkil edilmiştir. Kırım Hanları ve han soyundan gelen kişiler Hansaray'ın haziresinde gömülmeye başlanmıştır¹⁷⁹. Şehirli halktan ölenler Hüseyin Bölükbaşı Mahallesi'nde yer alan şehir mezarlığına defnedilmektedir¹⁸⁰. Şehirdeki gayrimüslimler için ayrı mezarlıklar olduğu düşünülmektedir. Ancak kayıtlarda onların mezarlıklarına işaret eden herhangi bir veriye rastlanmamıştır.

1.3.6 Kahvehaneler

XV. yüzyılda kahvenin bulunma serüveni beraberinde toplumsal yaşamda önemli bir yeri olan yeni bir mekânı üretmiştir. Osmanlılar kahveyle ilk kez 1517 yılında Mısır Valisi Özdemir Paşa'nın getirmesi ile tanışmış, cezvede pişirilme usulüyle nam salan "Türk kahvesi" saray mutfağından sıradan kişilerin evlerine kadar her yere girmiştir¹⁸¹. Kahvenin içildiği mekân olarak ilk kahvehane biri Halepli diğeri Şamlı olan Hekim ve Şems adında iki adamın teşebbüsü ile İstanbul'un en yoğun ticaret semti olan Tahtakale'de açılmıştır. Bu girişimden sonra ticari mekânlarda açılan "esnaf kahvehaneleri" şehrin diğer kısımlarına da taşmış ve "mahalle kahvehaneleri" türemiştir¹⁸². Osmanlı Devleti ile sıkı bağlar içinde olan Kırım Hanlığı'nda da kahve talep edilir bir ürün olmuş, şehirler kahvenin içildiği bir mekânı bünyesinde barındırır

¹⁷⁵ Kançal-Ferrari, *Kırım'dan Kalan Miras Hansaray*, s. 11.

¹⁷⁶ Haiworonski, s. 1-2.

¹⁷⁷ Haiworonski, s. 3.

¹⁷⁸ Altınkaynak, "Kırım Karayları Hakkında Kullanılan Bazı Kavram ve Anlam Yanlışlıkları Üzerine", s. 98.

¹⁷⁹ Kançal-Ferrari, *Kırım'dan Kalan Miras Hansaray*, s. 144.

¹⁸⁰ KŞS 16, vr. 13.

¹⁸¹ Kadir Ulusoy, "Türk Toplum Hayatında Yaşatılan Kahve ve Kahvehane Kültürü (Bir Sözlü kültür ve Sosyal Çevre Eğitimi Çalışması)", *Milli Folklor*, S. 89, 2011, s. 161.

¹⁸² Tülün Değirmenci, "Kahve Bahane, Kahvehane Şahane: Bir Osmanlı Kahvehanesinin Portresi", *Bir Taşım Keyif Türk Kahvesinin 500 Yıllık Öyküsü*, Ersu Pekin (ed.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2015, s. 120-121.

hale gelmiştir. Bahçesaray’da da aynı İstanbul’da olduğu gibi ticaretin en yoğun olduğu Koba Cami Mahallesi’nde Hasan Ağa’nın bir kahvehane yaptırdığı bilinmektedir¹⁸³. Muhtemelen bu esnaf kahvehanesi şehirdeki diğer mahalle kahvehanelerine kıyasla çok daha fazla iş yapmaktadır. Kahvehane işletenlerin unvanları, bu kişilerin statülerine dair bazı ipuçları vermektedir. Örneğin “ağa” unvanı askeri sınıftan kişileri işaret etmektedir. Bir başka kahvehane işletmecisi de askeri sınıfa mensup olan Mehmed Bölükbaşı’dır¹⁸⁴. Hanın sarayının bulunduğu Cami-i Kebir Mahallesi’nin kahvehanesi Abdullah oğlu el-Hâc Süleyman’ındır. Burasını kendisi işletmek yerine başkalarına kiralamaktadır. 1667 yılında mahkemeye gelen bir dava kaydına göre bahsi geçen kahvehanenin kiracısı el-Hâc Hüseyin’dir¹⁸⁵. Aradan beş yıl geçtikten sonra 1672’de aynı kahvehaneyi yine el-Hâc Hüseyin’in işlettiği anlaşılmaktadır¹⁸⁶.

1667 yılının Şubat ayı sonunda mahkemeye gelen bir satış akdinde Kırım Hanı’nın Veziri İslam Ağa Bey’in Bahçesaray’da bulunan hanındaki kahvehaneyi içindeki tüm eşyalarla satması¹⁸⁷, sadece mahallelerde değil ticari mekânlarda da kahvehaneler olduğunu göstermektedir. Toplumun her kesiminden kişilerin bir araya geldiği kahvehaneler, sadece sohbet edilen mekânlar değildir. Buralar muhtemelen günlük işlerde çalışacak kişilerin gelip iş aradığı, ulema ve askeri sınıftan kişilerin uğradığı, tüccarların bölge sakinleriyle kaynaştıkları ve bilgi edindikleri mekânlardı.

1.3.7 Bozahaneler

XVII. yüzyılda Bahçesaraylıların yaşamları ev ile iş arasında gidip gelmek, hayatın koşuşturmaları arasında kaybolmak ile sınırlı değildi. Boş zamanlarında ve özellikle uzun kış gecelerinde kendilerine keyif veren boza, rakı, şarap gibi içecekler tüketirlerdi. Bahsi geçen içeceklere olan talepler bu ürünlerin içildiği mekânların şehirde yer almasına imkan vermiştir. Boza; darı ve mısır başta olmak üzere arpa,

¹⁸³ KŞS 11, vr. 77.

¹⁸⁴ KŞS 20, vr. 86.

¹⁸⁵ KŞS 10, vr. 48.

¹⁸⁶ KŞS 18, vr. 86.

¹⁸⁷ KŞS 11, vr. 75.

çavdar, yulaf, pirinçten yapılmaktadır¹⁸⁸. Yüksek kalorili bir içecek olmasından dolayı kişiye gün boyu tokluk hissi verdiği için Ramazan ayının vazgeçilmez içeceği¹⁸⁹.

Boza üretimi tatlı ve ekşi olarak ikiye ayrılır. Tatlı boza içinde alkol bulunmayan ve ulema sınıfının dahi içtiği bozadır. Sağlık açısından da tercih edilen tatlı boza hamile kadınların doğum öncesi bebeğin fiziksel olarak daha sağlam olması, doğum sonrası da anne sütünü artırıcı özelliğinden dolayı tükettikleri bir içecektir¹⁹⁰. Ekşi boza ise Anadolu’da “Tatar bozası” olarak bilinen, fermante olmuş alkollü bozadır¹⁹¹. Kırım Tatarları bozaya *maksıma* demektedirler¹⁹². Genellikle toplumsal kanaat açısından alkollü içeceklerle denk sayılan boza, rahatsızlık duyulan keyif verici bir içecek olarak görüldüğünden içildiği mekânlar (bozahane) gözlerden uzak yerlere yapılmaktadır. Bozahaneler, toplum tarafından muteber addedilen kişiler ve esnafın gitmediği, gidenlerin de hoş görülmediği mekânlar olarak kabul edilmektedir¹⁹³. Kırım Tatarları alkollü boza (ekşi boza) yapımında çok meşhur olup Anadolu’da da nam salmışlardı. 1567’de İstanbul’da içki içilen mekânların kapatılmasına dair kadırlara gönderilen emirde Tatar bozası satılan yerlerin de kapatılması istenmişti¹⁹⁴. Çünkü boza belli bir miktar içildiğinde kişiyi sarhoş etmektedir. İstanbul’da oldukça fazla tüketilen boza saray mutfağında da yerini almıştı¹⁹⁵.

Kırım’da boza arpadan yapılmaktadır. Evliya Çelebi’nin verdiği bilgiye göre yarımada topraklarına çok fazla arpa ekilmektedir. Kırım’da arpa bol olduğundan da boza yapımında kullanılmaktaydı. Kırım Tatarları bozayı yaparken içine at sütü katıp mayalamakta böylelikle de ekşi boza üretimi gerçekleşirdi¹⁹⁶. Uzun kış gecelerinde

¹⁸⁸ Hasan Basri Özalan, “Bursa’da Boza ve Tarihi Bozahaneler”, **Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı**, Yusuf Oğuzoğlu, Kerime Üstünova (haz.), C. 1, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 111.

¹⁸⁹ İlkel Selçuk, “Boza Consumption in the Early-Modern Istanbul As an Energy Drink and a Mood-Alterin Substance”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, C. 11, S. 1, 2016, s. 64.

¹⁹⁰ Selçuk, s. 69.

¹⁹¹ Esma İğüs, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Boza ve Türleri ile Türkiye’deki Balkan Kökenli Bozacılar”, **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 6, S. 1, 2016, s. 103-104.

¹⁹² Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini**, R. Dankoff, S. Kahraman, Y. Dağlı (haz.), 1. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 348.

¹⁹³ Özalan, s. 116.

¹⁹⁴ Özalan, s. 117.

¹⁹⁵ Ancak saray için üretilecek boza dışarıdan alınmaz, sarayın bir bölümü olan helvahanede yapılırdı. 1631 yılında saraya 7.5 ton, 1638 yılında 3.9 ton pirinç alınmış ve boza yapımında kullanılmıştı. Arif Bilgin, **Osmanlı Saray Mutfacı**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004, s. 63.

¹⁹⁶ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 229.

Bahçesaraylıların sofralarından boza eksik olmaz, boza yemekte içilen içeceklerin başında gelirdi¹⁹⁷. Kırım Hanı, Hansaray’da divan topladığında divanhanenin dış kısmında ii bozayla dolu bir havuz hazırlatırdı. Amaç, divana katılacak kişilerin Han’ın huzurunda daha rahat konuşması için bu havuzdan boza içip rahatlamalarını saėlamaktı¹⁹⁸. Boza kültürünün Bahçesaray’da çok yaygın olmasından dolayı bozahaneler şehrin çeşitli mahallelerinde yerini almıştı. Hanlığın merkezi Bahçesaray’da 13 tane bozahane vardı¹⁹⁹. Ancak sadece bozahanede boza satışı yapılmamaktadır. Sicillerde Bahçesaray’ın bakkallarında da boza satıldığı ve narh verilirken bozanın da fiyatının belirlendiği görülmektedir. Örneğin Mayıs 1672 tarihinde 700 dirhem bozanın 1 akçeye satılması kararı verilmiřtir²⁰⁰. Bahçesaray’ın birçok mahallesinde bozahane vardır. şehrin en meşhur mahallelerinden olan Koba Cami Mahallesi’nde Salaçıklı Mustafa elebi oğlu Cemil Kalender’in bozahanesi vardı. Bu kişi 1669 yılında bozahanesini Mardiros adlı zimmiye 130 kuruşa satmıřtı²⁰¹. Mardiros’un kendi evi de bozahanenin hemen doğusundadır. Adı geçen zimmi ticaretin oldukça yoğun yařandėı Koba Cami Mahallesi’nde böyle bir yatırım yapmıştır. Başka mahallelerde bozahane fiyatları çok daha düşüktür. Eylül 1672’de Hüseyin Bölükbaşı Mahallesi’nde yaşayan Haydar kızı Cihan şah sahip olduğu bozahaneyi Papaz oğlu Sava’ya 35 kuruş karşılığında vermiřtir²⁰². Her iki mahallede satışı yapılan bozahanelerin fiyatları karşılaştırıldığında bozahanenin bulunduğu mahalleye göre değerinin arttığı ortaya çıkmaktadır. Öte yandan Müslümanların sahip oldukları bozahaneleri gayrimüslimlerin satın almaları bir tesadüf değildir. Muhtemelen bu mekânları hem bozahane hem de meyhane olarak işletmektedirler. Adı geçen bozahaneler dışında mahkeme tutanaklarında Rum Mahallesi’nde Karaca Bozahanesi²⁰³, Arslan Ağa Cami Mahallesi’nde Kenan isimli birinin işlettiği bir bozahane²⁰⁴ tespit edilmiştir.

¹⁹⁷ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 229-230; Bronevskiy, s. 47.

¹⁹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi Cilt 3, 2. Kısım, (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, s. 34-35.

¹⁹⁹ Halil İnalçık, **The Customs Register of Caff  (1487-1490)**, Turkish Sources XXII, Cambridge, 1995, s. 133.

²⁰⁰ KşS 18, vr. 1; Ayrıca 13 Mayıs 1668’de maksıma ve boza şeklinde iki ayrı narh verildiği tespit edilmiştir. Bkz. KşS 11, vr. 3.

²⁰¹ KşS 14, vr. 128.

²⁰² KşS 16, vr. 13.

²⁰³ KşS 11, vr. 42.

²⁰⁴ KşS 20, vr. 41.

1.3.8 Meyhaneler

Bahçesaray, Müslümanların yanı sıra farklı dinlerden insanların da ikamet ettiği bir şehirdir. Bir arada yaşamak belli kurallara göre işleyen düzene uymakla mümkün olabilmektedir. İnanç faktörü tüm referanslarıyla yaşımsal kaidelerde etkisini hissettirmektedir. Sarhoşluk vermesinden dolayı hem Osmanlı Devleti hem de Kırım Hanlığı’nda gayrimüslimlerin içki üretimi ve tüketime belli sınırlar içinde müdahale edilmemiştir. Sözü edilen sınırların başında şarap, rakı gibi ürünlerin vergisini ödemek gelmektedir²⁰⁵. Ancak vergi ödemenin dışında gayrimüslimlerin içki içerken ve içtikten sonra Müslümanları rahatsız etmemesi ve onlara satmaması gibi şartlara da uymaları gerekmektedir²⁰⁶.

Genellikle içki tüketilen mekânlar meyhanelerdir. Erken modern dönem Osmanlı Devleti’nde meyhanelerin *gedikli* ve *koltuk* olarak ikiye ayrıldığı bilinmektedir. Gedikli meyhaneler devlet tarafından işletilmesine izin verilmiş ruhsatlı meyhaneler iken koltuk meyhaneler kaçak, ruhsatsız işletilmektedir²⁰⁷. Vergi kaçıran ruhsatsız meyhaneler tespit edildiğinde mühürlenip kapatılırdı. Bu durumun Kırım ve özellikle de Bahçesaray için ne derece geçerli olduğuna dair kaynaklarda bir bilgiye ulaşılmamıştır. XVII. yüzyıl Bahçesaray’ında meyhanelerin işletilmesi kadı sicillerinden tespit edildiği kadarıyla Yahudi, Ermeni ve Rumların tekelindedir. Ahlaki açıdan bir Müslümanın meyhane işletmesi uygun değildi. Bahçesaray’daki meyhanelerin en meşhuru Koba Cami Mahallesi’nde Uber adında bir gayrimüslim kadının işlettiği meyhanedir²⁰⁸.

Bahçesaray’da verimli üzüm bağları olduğundan elde edilen üzümlerin bir kısmı şarap yapımında kullanılırdı²⁰⁹. Şarap (hamr) ve rakı (arak) retimi ve satışının

²⁰⁵ Kili limanında içkilerden alınan vergiler için bkz. “Ve şol hamr ki, deryâ tarafından Trabzon vilâyetinden gelse, satan kimesne her fuçıdan sekiz osmânî akçe verr; alan kimesne hâricden ise ol dahi osmânî sekiz akçe verr. Eğer alan yerlü ise, nesne vermez imiş. Kapucıya dahi her fuçıdan bir akçe ve yazıcıya her fuçıdan bir akçe verr. Ve hamr-i benefşe ki, deryâ yüzünden gelüb satılsa, her fuçıdan satan on altı akçe gümrük verr ve alan dahi hâricden ise, on altı akçe gümrük verr. Eğer şehir halkından satun alurlarsa, nesne vermezler imiş. Bundan gayri her fuçıdan iki akçe kitâbet ve iki akçe kapucılık verrleri imiş”. Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri II Byezid Devri Kanunnâmeleri**, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990, s. 434.

²⁰⁶ Ali İhsan Karataş, “Bursa’daki Uygulamalar Işığında Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Meskenleriyle İlgili Düzenlemeler”, **T.C Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C. 16, S. 2, 2007, s. 141.

²⁰⁷ Vefa Zat, “Meyhaneler”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 5, 1994, s. 435.

²⁰⁸ KşS 20, vr. 50.

²⁰⁹ Sroekovsky, s. 26.

gayrimüslimlerin elinde olduğu, Bahçesaray mahkemesine gelen satış akdi, borç tescili gibi kayıtlarda açıkça görülmektedir. Örneğin Yuri oğlu Efendul, Çöl Dedesi adlı kişiye 16 fıçı şarap sattığını mahkeme kayıtlarına geçirtmiştir²¹⁰. Oldukça maliyetli bir ürün olan şarap düşük fiyatlarda pek satılmamakta, 1667 yılında fıçası 27.5 kuruştan alıcı bulmaktadır²¹¹. *Rum şarabının* daha yüksek fiyattan satıldığı bilinmektedir. 20 *hasene*'ye yani 30 kuruşa satılan Rum şarabının orta halli bir ailenin oturduğu evle aynı fiyata denk geldiği anlaşılmaktadır. Koba Cami Mahallesi'nden Topal Musli oğlu Ahmed Beşe, Mordehay oğlu Bırhata adındaki Yahudi'ye anılan fiyattan Rum şarabı satmıştır²¹². Muhtemelen yüklü miktarda şarap satın alan kişiler ya bu işin ticaretini yapmakta ya da meyhanelerinde satmaktadırlar.

1.4 Şehrin İdari Aktörleri

1.4.1 Han

Şehrin yönetimi birbirine bağlı veya birbiriyle iş birliği halinde çalışan görevlilerin faaliyetleri sonucunda fonksiyonel bir hüviyet kazanmaktadır. Hanlığın merkezi olmasından dolayı da Bahçesaray'ın yönetiminde bizzat etkili kişilerin başında Han gelmektedir. Kırım Hanlığı hâkimiyeti altındaki tüm yerleşim yerlerinin idaresi hanın elinde olmasına karşın bizzat ağırlığını hissettirdiği yer kendisinin de yaşadığı şehirdir. Onun varlığı şehrin karakterini de etkilemekte ve dolayısıyla askeri ve idari bir şehir ortaya çıkmaktadır. Çünkü devlet işlerinin görüşüldüğü, elçilerin ağırlandığı, sarayı ve hanı koruyan kapı kullarının bulunduğu bir şehir portresi söz konusudur.

Kırım Hanlığı'nın idaresinde gücün kaynağı da handır. Hanlığın feodal yapısı iktidara gelen hanın gücünü kısıtlamaktaydı. Ancak Osmanlı Devleti'ne tâbi olmasının bir neticesi olarak hanın gücünü denetleyen bir erkin varlığı da söz konusudur. Hanlar *Giray* unvanı kullanmaktadır. Bu unvan, Kerey adında büyük bir kabilenin Hacı Giray'ı desteklemesinden gelmektedir. Kırım rivayetlerine göre atalığa *Kerey* kabilesine gönderilen Gıyaseddin han olunca, bu kabileye hürmeten oğluna *Kerey* unvanı vermiştir. Böylelikle ilk olarak Hacı Giray, ardından da Mengli *Giray* bu lakabı kullanmışlardır. Bu hanlardan sonra *Giray* lakabı genel kabul görerek bütün

²¹⁰ KŞS 11, vr. 22.

²¹¹ KŞS 11, vr. 20.

²¹² KŞS 15, vr. 15.

hanların lakabı olmuş ve zamanla han soyuna mensup kişiler bu unvanı kullanmaya başlamışlardır²¹³.

Han sefere ya da akına gittiği zaman yani Bahçesaray'da yokken yerine bakacak bir vekil (veliaht) bırakırdı. Halim Giray'ın, *Gülbün-ü Hânân* adlı eserine göre; bir gün Mengli Giray Han akına gideceği zaman kendisine yöneltilen soruya verdiği cevapla bir mevkiinin oluştuğu anlaşılmaktadır. hana akına gideceği zaman yerine hanlığın başına vekil olarak kimi bırakacağı sorulduğunda, oğlum Mehmed Giray kalsın diyeceğine *Mehmed Giray Kalgay* kalsın demiş ve böylelikle Han'ın yerine tahta çıkan kişiyi temsilen *kalgay* unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Netice olarak kalgaylık makamı bir mevki olarak işlerlik kazanmıştır²¹⁴. Bu unvana sahip kişi, Kırım'da handan sonra gelen en üst görevlidir. Genellikle hanın ya en geç kardeşi ya da en büyük oğlu bu makama seçilmektedir²¹⁵. Kalgay, han yokken Bahçesaray'ın en üst yetkili yöneticisi olurdu. Martin Bronevskiy'in Seyahatnamesi'nde yukarıda söz edilen bilgilerden farklı olarak kalgayı han değil de halkın seçtiği vurgulanmaktadır²¹⁶. Bronevskiy muhtemelen seyahati sırasında birilerinden duyduğu bilgilerden hareketle halkın seçtiğini düşünmektedir. Han, soylu kabilelerin beyleriyle istişare yapıp seçiliyor olabilir ancak halkın seçmesi mümkün görünmemektedir.

Kalgay dışında bir de Evliya Çelebi'nin deyimiyile sol vezir olarak bilinen *Nureddin* sultanlık makamı vardır²¹⁷. Derece olarak kalgaydan sonra gelen ikinci veliahttır.

²¹³ Halil İnalçık, "Giray", *DİA*, C. 14, 1996, s. 76. Bu unvan ile ilgili literatürdeki en kapsamlı değerlendirmeyi yapan Hakan Kırımlı çalışmasında hanlığın dayandığı temelleri analiz etmektedir. Bkz. Hakan Kırımlı, "Crimean Tatars, Nogays, and Scottish Missionaries The story of Kattı Geray and other baptized descendants of the Crimean Khans", *Cahiers du monde russe*, S. 45/1-2, 2004, s. 61-107.

²¹⁴ Halim Giray, *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi) Değerlendirme-Metin ve Tıpkıbasım*, Alper Başer, Alper Günaydın (haz.) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü Yayınları, 2013, s. 35, Bu durum Ahmet Cevdet Paşa'da da geçmektedir. Yukarıdakilere ilave olarak Hanın sefer sonrası yerine bakan oğlunun hükümetten tamamen uzak kalmasına gönlü razı olmadığını, bu yüzden de kalgay sultan unvanını verip, gümrükten maaş bağlattığını yazmıştır. Ahmet Cevdet Paşa, "Kırım ve Kafkas Tarihçesi", Ahmed Özaydın (haz.), *Emel Dergisi*, S. 221, 1997, s. 12-13; Halil İnalçık, "Kalgay", *DİA*, C. 24, 2001, s. 259.

²¹⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 5973, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini*, S. A. Kahraman, Y. Dağlı, R. Dankoff (haz.), 10. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 35; Ayrıca bkz. Dariuz Kołodziejczyk, "Divided Sovereignty in the Genghisid States as Exemplified by the Crimean Khanate: "Oriental Despotism" à rebours", *Acta Slavica*, S. 32, 2012, s. 3; İnalçık, "Kalgay", s. 259.

²¹⁶ Bronevskiy, s. 41.

²¹⁷ Evliya Çelebi, 10. Kitap, s. 35.

Nureddin Sultan ise Bahçesaray’a bir saat mesafelik bir uzaklıkta Faı denilen mevkii de Kadı Sarayı’nda yaşamaktadır²¹⁸.

Kırım hanları, Moğol İmparatorluğu ve Altın Orda Devleti’ndeki yasa ve gelenekleri kendi hâkimiyet sahasında uygulamakta ve aynı atalarının yaptığı gibi bir konuda hüküm vereceğı zaman yarlıklar yazmaktaydılar. Yarlık denilen belgeler kanun (yasa) niteliğindeki hüküm olup han tarafından verilmektedir²¹⁹. Han birçok konuda olduğu gibi şehrin yapılanmasında herhangi bir karar almışsa da durumu yarlık yazdırarak bildirmektedir. Bahçesaray mahkemesi tutanaklarında yarlıklara çokça rastlanmaktadır.

1.4.2 Kadıasker ve Kadı

Kadıaskerlik kurumu Türk-İslâm devletlerinde ortaya çıkmış ve varlığını uzun süre devam ettirmiştir. Bu kurum askeri sınıfın davalarına bakan bir merciidir. Karahanlılar ve Büyük Selçuklular zamanında ordudaki şer’i davalarla kadıasker (kazasker) ilgilenirdi²²⁰. Osmanlı Devleti’nde kazaskerin iş yükü, askerler arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek, askeri sınıftan ölen kişilerin terekeleriyle ilgilenmek, kadı, müderris gibi devlet görevlilerinin atamalarını düzenli bir şekilde sağlamaktı²²¹. Bahsi geçen kurum Kırım Hanlığı’nda da mevcut olup hemen hemen aynı görevleri yapmaktaydı. Kırım hanının divanına katılır²²², önemli konularda fikirlerini hanla paylaşır, hanlık şehirlerine atanacak kadılar onun yönlendirmeleriyle belirlenirdi. Tüm kadıların da amiri olan kadıasker Bahçesaray’da ikamet ederdi.

Şehrin yönetiminde halkla doğrudan iletişim halinde olan kişi kadıdır. Kadının şehrin yönetiminde üstlendiğı rol sadece davacı ile davalı arasındaki sorunları çözüme kavuşturmakla sınırlı değildir. Kadı, bazen bir belediye başkanı, emniyet amiri ya da

²¹⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi Cilt 3, 2. Kısım, (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, s. 4; Erşahin Ahmet Ayhün, **Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 25.

²¹⁹ Akdes Nimet Kurat, “Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlıklar ve Bitikler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları**, 1940; Ayşe Melek Özyetgin, **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelenmesi**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996; Akdes Nimet Kurat, **Uluğ Muhammet Han’ın Yarlığı**, İstanbul: İstanbul Burhaneddin Matbaası, 1937; Hasan Abdullahoğlu, “Birinci Mengili Giray Han Yarlığı”, **Türkiyat Mecmuası**, S. 4, 1934, s. 99-109.

²²⁰ Mehmet İpşirli, “Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)”, **Belleten**, S. LXI/232, 1997, s. 601.

²²¹ İpşirli, “Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)”, s. 697.

²²² İnalçık, “Kırım Hanlığı”, s. 457.

mülki amir (noter) bazen de sosyal güvenliği sağlayan bir devlet adamı rolüne sahiptir²²³. Kendisine yüklenen tüm bu misyonlar, Kadı'nın yetki alanının ne kadar geniş olduğunu göstermek açısından oldukça önemlidir.

Kırım Hanlığı'nın merkezi Bahçesaray'da kadı mahkemesinin varlığına işaret eden elimizdeki sicillerin ilki 1608-1613 tarihine dayanmaktadır²²⁴. Hanlığın ilk kurulduğu yıllarda ve eski başkentlerinde kadılık görevini icra eden kişiler muhakkak vardır²²⁵. Bahçesaray şehri kurulduğunda da yargı işlerine onların baktıkları düşünülebilir. Ancak tuttukları kayıtlarının günümüze kadar ulaşmamış olması muhtemeldir.

Bahçesaray başkent olması nedeniyle diğer şehirlerden farklı bir statüdeydi. Doğal olarak bu konum kadıyı ve hareket alanını da etkiliyordu. Çünkü hiyerarşik açıdan sorumlu olduğu han, şeyhülislam ve kadıasker ile aynı şehirdeydi. Mahkemeye gelen bir sorun içinden çıkılmaz bir hal aldığında Kırım hanı ve bahsi geçen görevliler sorunu çözmede yardımcı oluyordu. Bahçesaray kadısı, statü itibarıyla hanlığın diğer şehirlerin idarecileri olan kadılardan daha üst düzey konumda olduğundan divan toplantılarına katılabiliyordu²²⁶.

Kadıların yaptıkları hizmete karşılık devlet tarafından herhangi bir gelir tahsil edilmez, baktıkları davalar karşılığında mahkeme masrafları olarak alınan ücretlerle geçimlerini sağlarlardı. Kırım Hanlığı kadı sicillerinden ilki olan 1608-1613 tarihli defterde Canıbek Giray Han tarafından kadılara gönderilen *yarlık-ı şerif*'te bakılan davalardan ne kadar ücret alınması gerektiği belirtilmiştir. Yarlık'ta bir durumun tescili amacıyla mahkemeye gelindiyse 8 akçe, tescil sureti isteniyorsa 32 akçe, mirasın varisler arasında paylaştırılması (muhallefet) talebinde 40'da 1, kölenin azat edildiğini gösteren *utknâme* adındaki belge için 1 kuruş alınması, vakıfname ve hac

²²³ Halil Cin, Ahmed Akgündüz, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994, s. 267.

²²⁴ Çelik, s. 1-441.

²²⁵ Kırım Hanlığı'nın kurulduğu ve Bahçesaray'ın idari merkez olduğu zamanlara ait kadılarla ilgili bilgiler mevcut değildir. Ancak dönemin masalları kadıların varlığına işaret etmekte hatta yöre sakinlerinin zihin dünyasına ait bazı anekdotlar sunmaktadır. Bu masallardan biri de Bahçesaray'ın "Zampara Kadısı" ile ilgilidir. Masal, Mengli Giray Han zamanında Bahçesaray'da geçmektedir. Evli bir kadınla birlikte olmak için yanıp tutuşan kadıyı, rezil etmeye çalışan bir karı kocanın hikayesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Elif Serra Şamlıoğlu, **Kırım Tatar Masalları Üzerine Bir İnceleme**, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 63-64.

²²⁶ İnalçık, "Kırım Hanlığı", s. 457.

için başvurulduysa ücret alınmaması yönünde emir verilmiştir²²⁷. Böylelikle kadılar ve onun himayesinde çalıştırdığı görevliler maaşlarını mahkemeden temin ederlerdi.

Mahkeme masrafı adı altında taraflardan talep edilen ücretler her kesimin kolaylıkla ödeyebileceği ücretler değildir. Bir ekmeğin fiyatının 1 akçe²²⁸ olduğu düşünüldüğünde sadece herhangi bir malın kendisine ait olduğunu mahkemece onaylanan tescil sureti için ödenen 32 akçe yüksek görülmektedir. Sıradan bir köylü için 32 akçe hiç de azımsanacak bir meblağ değildi. Köylülerin cinayet, tecavüz, darp, hırsızlık gibi davalar dışında çoğu zaman mahkemeye gelmeden sorunlarını halletmenin yolunu buldukları düşünülmektedir. Başka bir deyişle mahkemeye gelenlerin büyük çoğunluğu fakirlerden ziyade askeri sınıfa mensup kişiler, yerel ve yabancı ülkelerden gelen tüccarlar olmaktaydı.

1650-1675 tarihleri arasında kadı sicillerinden tespit edildiği kadarıyla Bahçesaray'da kadı olarak kimlerin görev yaptığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunlar;

Tablo 8
Bahçesaray Kadıları (1650-1675)

Bahçesaray Kadıları	Atandıkları Tarih	Kaynak
Osman Efendi b. Dede Efendi	Ekim 1650	Aktaş Sarı, s. 74
Murtaza b. Muzaffer	Mart 1653	KŞS 4, vr. 16
Murtaza Ali b. Ebussuud	Mayıs 1660	KŞS 8, vr. 138
İbrahim b. eş-şeyh Süleyman ²²⁹	Ağustos 1662	KŞS 9, vr. 39
Mustafa b. el-Hac Mehmed	Aralık 1664	KŞS 15, vr. 87
Abdurrahim b. Mustafa	Eylül 1665	KŞS 15, vr. 33
İbrahim Efendi	1666	KŞS 10, vr. 73
Abdurrahman Efendi	Şubat 1667	KŞS 11, vr. 85
Mehmed Efendi	1668	KŞS 13, vr. 40
Ahmed b. Receb	Ekim 1672	KŞS 18, vr. 95
İbrahim Efendi	Mart 1674	KŞS 20, vr. 99

²²⁷ Çelik, s. 119; Osmanlı Devleti'nde kadıların hizmetleri karşılığında ücret almaya başladıklarına dair en erken tarihli belge Sultan Bayezid zamanına aittir. Ekonomik sıkıntılar çeken kadılar usulsüzlük yapmaya başlamışlar ve böyle haberlerin artmasıyla Sultan Yıldırım Bayezid kadıların Yenişehir'de bir eve kapatılıp yakılması emrini vermiştir. Sonrasında ilgili durum araştırıldığında kadıları usulsüzlük yapmaya tetikleyen nedenin maaşlarının olmamasından kaynaklandığı ortaya çıkmış, kadıların mahkemede görülen davalardan ücret almalarına karar verilmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 84; Ayrıca 1579 yılında da kanunname ile kadıların davalardan alacakları ücretler resmîleşmiştir. Kanunnamede "kudat bir sicile 7 akçe, hüccetten 30 akçe, suret-i sicilden 12 akçe, imzadan 12 akçe, resm-i emvalden binde yirmi akçe, nikahtan bakir ise 32 akçe, sebiyye ise 15 akçe alalar. İtakname"de kadıya 30 akçe, naibe ve katibi birer akçe" verilmesi kanunlaştırılmıştır. Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", **Adalet Kitabı**, Halil İnalcık, Bülent Arı, Selim Aslantaş (ed.), Ankara: Kadim Yayınları, 2012, s. 89.

²²⁸ KŞS 16, vr. 2.

²²⁹ KŞS 9, vr. 39; KŞS 11, vr. 61; KŞS 14, vr. 42.

Tablo incelendiğinde 1653 ile 1660 tarihleri arasındaki defterlerin olmaması söz konusu tarihlerde kadılar ve görev sürelerini öğrenme olasılığını ortadan kaldırmaktadır. 25 yıllık süreçte kadıların ortalama görev süresinin 1 veya 2 yıl olduğu düşünüldüğünde 7 yıllık süreçte üç ya da dört kadının çalıştıkları tahmin edilmektedir. Mevcut veriler 11 kadının tespit edilmesini mümkün kılmıştır. Tablodaki verilerden kadıların ortalama 1.5, 2 yıl kadar kadılık görevlerini icra ettikleri ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte incelenen döneme ait mahkeme defterlerinde Kırım'ın diğer şehirlerine ait kayıtlar bulunmasına rağmen sadece Bahçesaray kadısının atandığını bildiren verilere rastlanmıştır. Tabloda gösterilen kadıların dışında ataması gerçekleşen herhangi bir kadının varlığı söz konusu olmamıştır. Tüm bu veriler ve sicillerin içerikleri Kırım şer'iyye sicilleri olarak adlandırılan defterlerin en azından 1650-1675 tarihlerini içeren kayıtların Bahçesaray şehrine ait mahkeme tutanakları oldukları kanısını güçlendirmektedir. Resmi olarak kadının görev yerini belirten atamalarda *mahmiye-i/kaza-ı Bahçesaray* şeklindeki ifadeler sicillerin Bahçesaray'a ait olduğuna dikkat çekmektedir.

1.4.3 Subaşı

Şubaşılık kurumunun tarihi çok eski zamanlara kadar gitmektedir. Eski Türk Devletlerinde *sü-başı* adıyla geçen bu kurum XVI. yüzyılın başlarında subaşı olarak değişmiştir. Kelime sü veya su'dan türetilmiş olup ordu, asker anlamı taşımaktadır²³⁰. Askerlerin veyahut ordunun başı olan subaşının görev ve yetkileri dönemden döneme değişmiştir. Selçuklularda eyalet subaşı ile anılmasına rağmen subaşılık gerçek bir idari birim değildir²³¹. Osmanlı Devleti'nde ise şehirde kadıyla iş birliği halinde çalışan subaşı, şehrin komutanı misyonuna sahiptir. Adli suçlar ve ceza hukuku gibi davaların soruşturulmasında aktif rol almakta, gerektiğinde suçluları tutuklamaktadır²³². Kadının yargıladığı suçluya verdiği cezanın uygulayıcısı da subaşıdır²³³. Kırım Hanlığı'nda subaşı atamaları Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi hükümdarın onayı ile olmaktadır. Örneğin; Kırım hanı, Haziran 1672'de Bahçesaray

²³⁰ Mücteba İlgürel, "Subaşı", *DİA*, C. 37, 2009, s. 447.

²³¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 203; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004, s. 131.

²³² Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Sema Bulutsuz (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 34-35.

²³³ Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Glasgow-New York: Oxford University Press, 1973, s. 152.

Mahkemesi'ne bir *yarlık* göndererek yeni subaşı olarak Mustafa adlı kişiyi atadığını, bölge sakinlerinin onu subaşı olarak kabul edip itimat etmesini emretmiştir²³⁴. Yeni atanan subaşı, mahkemeye gelen emir neticesinde *dellal* aracılığıyla herkese duyurulması sağlanmış olmalıdır.

Subaşının şehrin yönetiminde üstlendiği misyon sadece asayişi sağlamakla sınırlı değildir. Sahibinden kaçan köleler yakalandığında başvuru mercisi de subaşıydı. Sahibi ortaya çıkana kadar subaşının muhafazasında kalan köleye günlük ihtiyaçlarını karşılayacak bir nafaka bağlandıktan sonra subaşına teslim edilirdi²³⁵. Subaşının kişileri mahkemeye getirmeden sorgulama yetkisi vardı. Mesela, subaşı, firar eden Rus asıllı Hasan adındaki bir köleyi sorgulamış, sahibinin Kefe'den Hacı Ahmed olduğunu öğrenmiş, Hasan'ın Kefeli Ali Ağa adında biri tarafından kandırılıp İstanbul'a götürdüğünü, orada da 150 kuruşa satıldığı yönünde bilgi edinmiştir²³⁶. İlgili durum subaşının yetki alanı içine nelerin girdiğini göstermesi açısından önemlidir. Cinayet ya da ağır yaralı birinin tespit edilmesi, keşif yapılması istendiğinde kadı, çoğu zaman subaşıya haber vermekte, subaşı ve adamları saha incelemesi yapıp olayın nasıl gerçekleştiğine dair bulgular toplamaktadır²³⁷. Böylelikle kadıyla birlikte şehrin yönetiminde uyum içinde çalıştığı, ona yardımcı olduğu anlaşılmaktadır.

1.4.4 Muhtesip

Şehrin yerel yöneticileri arasında muhtesip de vardır. Geçmişi çok eskiye uzanan bu kurum Osmanlı Devleti'nde kadıya yardımcı bir görevli olarak varlık göstermiş ve Mayıs 1851'te İhtisab Nezareti'nin kaldırılmasına kadar devam etmiştir²³⁸. Muhtesip kelimesi Arapça "hesap etmek, saymak, yeterli olmak" gibi anlamlara gelen ha-s-b (hisâb) kökünden türemiştir. Bu işle görevli kişiler de muhtesip (ihtisap ağası) olarak adlandırılmaktadır²³⁹. Yaptığı iş çarşı pazarı denetlemek, malların niteliğini,

²³⁴ KŞS 14, vr. 8.

²³⁵ KŞS 9, vr. 37; KŞS 11, vr. 11, 33; KŞS 17, vr. 54; KŞS 18, vr. 24, 71.

²³⁶ KŞS 9, vr. 45.

²³⁷ Özen Tok, "Kayseri Kadı Sicillerindeki Yaralanma ve Ölüm Vakalarıyla İlgili Keşif Raporları (1650-1660)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, 2007, s. 331.

²³⁸ Ziya Kazıcı, "Hisbe", *DİA*, C. 18, 1998, s. 144.

²³⁹ Cengiz Kallek, "Hisbe", *DİA*, C. 18, 1998, s. 133; Ayrıca bkz. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014, s. 232-233.

ağırlığını, fiyatını kontrol etmektir²⁴⁰. Muhtesip ekonomik hayatı düzenleyen, “beytü’l-mâl, yava ve kaçgun, şem‘hane, boyahane, damga, kapan” gibi konularda şehirde görev yapan kadı ile iş birliği halinde çalışan yerel görevlilerdendir²⁴¹.

Bahçesaray şehrinde muhtesip bahsi geçen tüm işleri yerine getirmekle kalmayıp, çarşı pazarı denetlemekte, esnafın sattığı malların fiyatını kontrol etmekte, defolu veya eksik gramajlarla satılan mallar tespit ettiğinde ceza vermekte ve hukuki işlem başlatmaktadır. Öyle ki 1672 yılının Haziran ayı sonlarında Muhtesip Nasuh Ağa, kasaplar esnafından Abdullah’ın sattığı eti eksik tarttığını tespit edip Bahçesaray mahkemesinde yargılanmasını istemiştir. Kendisinden koyun eti almaya gelen bir oğlan çocuğuna 7 akçeye 275 dirhem et vermesi gerekirken eksik vermiştir²⁴². Bakkal esnafından biri, Kadir adındaki adama bir *vukiyye* armut satmış ancak 150 dirhem eksik tarttığı Muhtesip Ali Ağa tarafından tespit edilmiştir²⁴³.

Muhtesibin çarşı pazar dolaşp dükkanları denetlemenin yanı sıra üretimi de kontrol ettiği bilinmektedir. 1660’lı yıllarda Bahçesaray’a gelen Evliya Çelebi muhtesip ağasının tutmuş olduğu defteri gözden geçirmiştir. Defterde en çok dikkatini çeken şey Bahçesaray’ın 9.000 adet üzüm bağı olmasıdır²⁴⁴. Muhtesip bu tarz şeyleri de denetlemekte ve kaydını tutmaktadır. Ancak yaptığı işler bunlarla da sınırlı değildir. Kimlerin köle tüccarı olabileceğine ve kölelere nasıl muamele edeceklerine kadar denetim yapma hakkına sahiptir²⁴⁵. Yukarıda bahsettiğimiz gibi firari köleler genellikle subaşıya teslim edilmektedir. Ancak muhtesibin de teslim aldığı kayıtlarda geçmektedir²⁴⁶. Bu görevi yapan kişilerin işlerinde çok titiz olmaları gerekmektedir. Muhtesip, kadı ile iş birliği içinde görevini yapmaktadır. Hesap işlerini gördüğünden hileli yollar üzerinden esnafla veyahut tüccarlarla anlaşp düzenbazlık yaparsa kadı

²⁴⁰ Halil İnalçık, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, S. 29, 1969, s. 106; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2008, s. 300; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul: Enderun Kitapevi, 1983, s. 20-21.

²⁴¹ Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, s. 158.

²⁴² KŞS 16, vr. 30.

²⁴³ KŞS 11, vr. 24.

²⁴⁴ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 229.

²⁴⁵ Ömer Şen, *Osmanlı’da Köle Olmak: Esaretten Özgürlüğe Geçiş Süreci*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2007, s. 56-57.

²⁴⁶ 6 Eylül 1666 Pazartesi günü Kamyışlı’dan Tahmas’ın firari kölesi “orta boylu gök gözlü, kalpaklı, sarı sakallı” İstefan adındaki kölenin yakalanıp günlük 3 akçe bağlanıp Muhtesip Mustafa Ağa’ye teslim edildiği kayıtlara geçti. Bu kaydın hemen ardından gelen yine aynı tarihli başka bir kayıta da Çurman köyünden Bikak adındaki adamın firari kölesi “bir gözü kör, uzun boylu” Vasil’e de aynı şekilde 3 akçe nafaka bağlanıp adı geçen muhtesibe teslim edildiği kaydedilmiştir. KŞS 9, vr. 5.

onu cezalandırıp kovabilme yetkisine sahiptir²⁴⁷. Sonuç olarak çarşı ve pazardan sorumlu bu görevliyi de kadı denetlemekte, onun emri altında çalışmaktadır.

1.4.5 Diğer Görevliler

Kadının denetiminde çalışan *naib*, *muhzır*, *dellal* gibi görevliler de şehrin yerel yönetiminde ara eleman vazifesi görmektedirler. Ayrıca mahallelerin hepsinde birer *imam* vardır. Toplumsal otokontrol mekanizması bağlamında bir nevi denetleyici rolüne sahip imam kadıyla iş birliği içinde çalışan kişilerin başında gelmektedir.

Naib, kadının vekili olarak görev yapmakta, şehrin büyüklüğüne göre naib sayısı değişmektedir. Naipler yaptıkları görevlere göre, *kaza naibleri*, *kadı naibleri*, *mevali naibleri*, *bab naibleri*, *ayak naibleri*, *arpalık naibleri* gibi sınıflandırmaya tabii tutulmaktadırlar²⁴⁸. Kadının yanında çalışan naipler genellikle kaza naipleridir. Çünkü kadının şehrin her kesimine hizmet götürmesi oldukça zordur. Bu yüzden davaları görebilecek donanımda kişileri işe alır ve merkezden uzak yerlerdeki davaların görülmesinde onları görevlendirmektedir²⁴⁹.

Kadıya yardımcı olan bir diğer görevli de muhızıdır. Görevi davacı ve davalının mahkemede hazır bulunmasını sağlamaktır. Zaten muhız kelimesi “huzura getiren”, “hazır bulunduran” gibi anlamlara gelmektedir²⁵⁰. Ayrıca mahkemenin görülmesi esnasında çıkabilecek kargaşayı önleyen, asayiş sağlayan, mahkemenin kolluk kuvvetidir. Muhızlardan sorumlu olan bir muhızbaşı vardır ve ilk zamanlarda sultan beratı ile atanmaktadırlar²⁵¹. Muhızlar yerel ahaliden veya askeri sınıfa mensup kişilerden seçilmektedir²⁵².

Naib ve muhız dışında doğrudan yerel halkla iç içe olan dellâl unvanlı bir mahkeme görevlisi daha vardır. Görevi, kamu hizmetleri bağlamında alınan bir kararı, hanın veya padişahın bir fermanını veyahut yerel halkı ilgilendiren bir haberi çarşı pazar gezerek herkese ilan etmektir. Dellâl, bu işlemi kişilerin yoğun olduğu bir mekânda

²⁴⁷ Heyd, s. 233.

²⁴⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, s. 117; Osmanlı Devleti'nde naibler ve yaptıkları işlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, “Osmanlılar'da Naib”, *DİA*, C. 32, 2006, s. 312-313.

²⁴⁹ Abacı, s. 59.

²⁵⁰ Recep Ahıskalı, “Muhız”, *DİA*, C. 31, 2006, s. 85.

²⁵¹ Akdağ, s. 437-438.

²⁵² Ahıskalı, s. 85.

“duyduk duymadık kalmasın” şeklinde bağıra bağıra gerçekleştirir. Ayrıca kişiler arası pazarlıkta satıcı ile alıcının uzlaşmasını da sağladığı bilinmektedir²⁵³.

Tüm bu anılan görevliler mahkeme görevlileri olup kadının idare ettiği şehirde yönetim işlerini kolaylaştıran ara elemanlardır. Bunların dışında mahalle imamları da vardır. Mahalle imamları neredeyse tüm mahalleliyi tanıdığından mahalle halkından biri hakkında soruşturma başladığında danışılacak kişilerin başında gelirlerdi²⁵⁴. İmamın kişi hakkındaki kanaati şehrin kadısı açısından oldukça önemliydi ve ahlaki normların bir bakıma denetleyicisi olarak ulema sınıfının yerel ölçekte mahkeme ile işbirliği halinde çalışan devlet görevlisiydi²⁵⁵.

²⁵³ Yusuf Halaçoğlu, “Dellâl”, **DİA**, C. 9, 1994, s. 145.

²⁵⁴ Ronald C. Jennings, “Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System”, **Studia Islamica**, Nr. 48, 1978, s. 142, 166.

²⁵⁵ İmam mahallenin sorumlusu, kadının mahalledeki temsilcisi niteliğindedir. Bkz. Nuri Kavak, “Kırım Tatarları’nda Mahalle Kültürü”, **Bilgi Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 55, 2010, s. 94; Kemal Beydilli, “Osmanlı Devleti’nde İmam”, **DİA**, C. 22, 2000, s. 181.

BÖLÜM 2: BAHÇESARAY’DA BİREY, TOPLUM VE HUKUK

2.1 Toplumsal Hiyerarşi ve Zümreler

Toplumsal hiyerarşi gerek Osmanlı Devleti’nde gerekse de Kırım Hanlığı’nda yönetenler ile yönetilenler şeklinde ayrıştırılabilecek iki sınıfsal kategoriye ön plana çıkarmaktadır. Bunlar vergi mükellefi olmayan askerî sınıfa mensup kişiler ile vergi ödeyen reaya olarak düşünülebilir²⁵⁶. Yönetenler hiyerarşisinin başında han vardır. Hanın denetiminde seyfiye, kalemîye ve ilmîye sınıfına mensup yönetimde etkin kişiler hiyerarşik tabanı oluşturur. Bahçesaray’da hanın kulları olan söz konusu kişiler dışında yerel ileri gelen kabile beyleri de toplumsal hiyerarşiden payını almıştır²⁵⁷. Toplumsal hiyerarşiyi anlamamanın yolu kabile aristokrasisini anlamaktan geçer. Çünkü kabileler, hanlığın kaderini etkileyen girişimlerde bulunabilmektedirler. Örneğin, I. Hacı Giray’ın ölümünün ardından hanlıkta karışıklık çıktığında Litvanya, Moskova ve Ceneviz hanlık aleyhine çeşitli faaliyetler gerçekleştirerek ülkeyi baskı altına almışlardır. Hanlık aristokrasisinin önde gelen beylerinden Eminek Mirza hanlığın içine düştüğü kaostan kurtulmanın çaresi olarak Osmanlı Devleti’nden yardım istemiş ve hanlığın müteakip 300 yıllık geleceğine yön vermiştir²⁵⁸.

Abdülgaflar Kırımî’nin Umdet’ül-Ahbar’ında *Şirin*, *Mansur (Mangıt)*, *Barın* ve *Secut (Argın)* olarak zikredilen dört rükün beylerden oluşan kabile aristokrasisine Kırım Tatarları kendi dillerinde *Dört Karaçi* demektedirler. Kırım hanlarının divanında ve yönetim işlerinde bu kabilelerin beylerinin izni olmaksızın herhangi bir işin yapılması

²⁵⁶ Mustafa Akdağ, **Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi II (1453-1559)**, Ankara: Barış Yayınları, 1999, s. 83; Ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, **Belgeler Türk Tarihi Belgeleri Dergisi**, S. 3/5-6, 1966, s. 4; Sadık Müfit Bilge, “Bir Toplumsal Sınıf İmtiyazı Olarak Osmanlı Devleti’nde Vergi Muafiyeti”, **Düşünen Siyaset**, S. 28, 2012, s. 385-405.

²⁵⁷ 1634’lü yıllarda Kırım’a giden Dominikan misyoneri Emidio Portelli d’Ascoli bölgedeki feodal beyler hakkında bilgi vermektedir. Gönderdiği raporlarda Kırım hanının Bahçesaray’da yaşadığı, Kırım Yarımadası’nın hakimiyetinin dört lider arasında paylaşıldığını yazmıştır. Kırım hanının dışında feodal beylerden Şirin, Kırım ve Mankub beylerini detaylarıyla yazarak, bu beylerin kendi hakimiyeti altındaki halktan vergi topladıklarını, yasal gücün uygulayıcıları olduklarını ve hakimiyetlerinin kendilerine miras olarak kaldığı bilgisini vermiştir. Ascoli’ye göre bahsi geçen beyler yasalara aykırı bir iş yaparlarsa, han onların yaşamlarına son verebilir, mal ve mülklerine el koyabilir ve yerlerine yeni bir bey tayin edebilirdi. Die, s. 227; Ayrıca bkz. Beatrice Forbes Manz, “The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532”, **Harvard Ukrainian Studies**, S. 2/3, 1978, s. 282-309.

²⁵⁸ Yücel Öztürk, “Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım Hanlığı”, **Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım**, Yücel Öztürk (ed.), İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015, s. 17.

uygun görülmezdi²⁵⁹. Halil İnalçık, Kırım Hanı'nı iktidarı simgeleyen bir objeden ibaret görüp, hanlık tarihini asıl belirleyen aktörlerin kabile aristokrasisinin başında bulunan beyler olduğunu ve Han'ın hareket sahasının onların denetiminde şekillendiğini vurgular²⁶⁰. Durumun, İnalçık'ın söylediğinden farklı olmadığını arşiv kaynakları da göstermektedir. Aşağıda kabilelerden bahsedilirken onların hanlığa etkisi ele alınacaktır. Kırım hanları evlenecekleri zaman alt sınıflardan biriyle izdivaç yapmamakta, Karaçi beylerinin kızları özellikle de Şirinler ile evlenmektedirler. Çünkü soyluluk bakımından en üst tabakada onlar yer almaktadır²⁶¹. Aynı şekilde hanın kızlarının da Karaçi beylerinden Şirinlerle evlenmeleri uygun görülmektedir²⁶².

Osmanlı Devleti'ndeki tımar uygulaması ona tabi olan Kırım Hanlığı'nda görülmemektedir²⁶³. Ülke toprakları hanedan mensupları ve mirza beyleri arasında taksim edilmiştir. Kabile beyleri kendi tasarruflarına aldıkları topraklardan hana vergi ödemezler, ancak sahip oldukları toprakların büyüklüğüne göre askeri hizmet görmeleri gerekmektedir. Bu askeri hizmet genellikle han sefere ya da akına çıkacağı zaman belirli sayıda asker destek vermekten ibaretti²⁶⁴. Abdullah Zihni Sosyal, mirzaların hana toprağı kullanma karşılığında asker sağlamanın yanı sıra savaş zamanında erzak yardımı yaptıklarını da belirtir²⁶⁵. Sadece bu açıdan bile değerlendirildiğinde bölgede feodal bir yapının hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

²⁵⁹ Abdülgaflar Kırımî, **Umdet'ül-Ahbar**, Academy of Sciences of Tatarstan Republic, Derya Derin Paşaoğlu (haz.) C. 1, Kazan 2014, s. 222; Derya Derin, **Abdülgaflar Kırımî'nin Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi**, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 75-76; Manz, 284; İnalçık, "Kırım Hanlığı", s. 455; Brian L. Davies, **Welfare, State and Society on the Black Sea Steppe 1500-1700**, Routledge, London and New York, 2007, s. 6; Kołodziejczyk, s. 6. Ayrıca bu durum Kırım'a giden seyyahlarında ilgisini çekmiştir. Kabile beyleri hakkında Baron De Tott'un verdiği bilgiler kayda değerdir. Tott, Kırım tahtına çıkarılacak hanı Şirin, Mansur, Secut, Arın ve Barın isimli kabilelerin onayıyla seçildiğini vurgular. Kabile beyleri ise ailenin en yaşlı üyelerinden seçilmektedir. Baron De Tott, **Türkler ve Tatarlara Dair Hâtıralar**, Tercüman Gazetesi Yayınları, s. 177; Bir diğer seyyah ise Johannes Schiltberger'dir. Baron De Tott'un anlattıklarından farklı olarak Schiltberger Şirin kabilesi beyinin çok nüfuzlu olduğunu, Cengiz Han'ın soyundan olmadığı için tahta çıkamadıkları bilgisini vermektedir. Bkz. Johannes Schiltberger, **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)**, Turgut Akpınar (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s. 90.

²⁶⁰ Halil İnalçık, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı", **Emel Dergisi**, S. 135, 1983, s. 51.

²⁶¹ Baronne L. De Wrangell, **Kırım'ın Çehreleri**, Mesut Tufan (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 55.

²⁶² Wrangell, s. 41.

²⁶³ Evliya Çelebi, **1. Kitap**, s. 78.

²⁶⁴ İnalçık, "Kırım Hanlığı", s. 456.

²⁶⁵ Abdullah Zihni Soysal, "Kırım Hanlığında Asilzadeler", **Emel Dergisi**, S. 83, 1974, s. 19.

Kırım han sülalesinden sonra bölgedeki en soylu kabile Şirinlerdir. Kabile aristokrasinin başını onlar çekmektedir²⁶⁶. Bu kabile hakkındaki en kapsamlı araştırma Maria Ivanics tarafından yapılmıştır. Rus dilinde “шури́н” (şurin) anlamına gelen kabilenin isminin *enişte*, *kayınbirader* gibi anlamlara geldiğini vurgulayan Ivanics, Şirinleri diğer kabilelerden ayıran en önemli özelliğin hanın ailesi ile evlenebilen tek kabile olmasına bağlamaktadır²⁶⁷. Konu hakkında yapılmış diğer çalışmalar da Ivanics’in değerlendirmesini doğrulamaktadır²⁶⁸. Şirinlerin, handan sonra bölgedeki en nüfuzlu güç oldukları ve Karasu’dan Kerç’e kadar uzanan sahada yaşadıkları seyahatnamelerde geçmektedir. Evliya Çelebi, Şirinlerden 20.000 atlı askeri kuvvete sahip, han ailesi ile akrabalık bağları olan ve emri altında 50 Mirza beyi bulunan bir kabile diye bahsetmektedir²⁶⁹. Bahsi geçen nitelikler Şirin beyinin statüsünü, sosyal, ekonomik ve siyasi ağlarını büyük ölçüde genişletmektedir. Şirin beyi gerek görürse Kırım divanını toplama yetkisine sahiptir. Normalde hanın yönetiminin söz konusu olduğu divanda bile Şirin beyinin nüfuzu vardır. Hanlık, Osmanlı Devleti’nin bir vassalı statüsü kazanmadan önce de Şirin kabilesinin güçlü olduğunu, Osmanlı Devleti’nin de bu gücün farkında olduğundan dolayı söz konusu kabile ile işbirliği yaptığı düşünülmektedir. Bâb-ı Âli açısından iç işlerinde bağımsız olan Kırım Hanlığı’nı uzaktan kontrol etmek ancak bir denetim mekanizması ile mümkündür. Bunu sağlayabilecek gücü, kaynağın kendisinde arayan Osmanlı Devleti, feodal beylerle işbirliği yapmaktadır. Şirin beyinin Osmanlı sadrazamlarıyla sürekli iletişim halinde olması, Han’ın atanmasında ve azlinde rol oynaması kanaatimizi güçlendirmektedir²⁷⁰. Bu nedenle Kırım hanları Şirin beyleriyle iyi geçinme politikası gütmüşlerdir. Nitekim gelişen hadiseler sonucunda Kırım’a han ilan edilen Gazi Giray Han’ın tahtan indirilmesi için Şirin Beyi Memiş, Osmanlı Devleti ile yazışmış ve o dönemde İstanbul’da rehin tutulan Saadet Giray’ın tahta geçmesini sağlamıştır²⁷¹. Hanın topladığı divanda bir karar alması ya da yazmış olduğu yarlığın geçerlilik arz etmesi de Şirin beyinin tuğrasıyla mümkün olmaktadır. Hanın tuğrasından sonra,

²⁶⁶ Manz, s. 287.

²⁶⁷ Maria Ivanics, “Bozkır’daki Bir Kabilenin Kökeni ve Yükselişi: Şirinler”, Mustafa Işık (çev.), **Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım**, Yücel Öztürk (ed.), İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015, s. 57.

²⁶⁸ İnalçık, “Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı”, s. 56.

²⁶⁹ Manz, s. 285; Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 223-224; Tott, s. 178; Milner, s. 176.

²⁷⁰ Manz, 289; Ayhün, s. 34.

²⁷¹ Halil İnalçık, “Gazi Giray I”, **DİA**, C. 13, 1996, s. 451.

Şirin beyinin tuğrası ve mührü olmayan yarlıklar sahte olarak nitelendirilmektedir²⁷². Bey'in kendisine yüklenen tüm bu misyonlar onun hanlığın kaderinde ne derece etkili olduğunu açıkça göstermektedir.

Şirinlerden sonraki en soylu ikinci kabile olan Mangıtların, Moğolistan'dan Buhara'ya oradan da Özbek Han'ın ölümüyle Deşt-i Kıpçak bölgesine geldikleri bilinmektedir. Mangıtlar Kırım'a Mamay döneminde 1360'lı yıllarda geçmişler, ancak Mamay'ın Altın Orda Hanı Toktamış tarafından öldürülmesiyle bölgeden çekilmişlerdir²⁷³. Altın Orda Devleti'nin çöküşündeki siyasi olaylarla Kırım Hanlığı'nın idari yapısına intibak etmişlerdir²⁷⁴. Kırım'da isyan ve kargaşa çıkaran meşhur bir kabile olarak bilinen Mangıt kabilesinin Gözleve şehrinde büyük mülkleri vardır²⁷⁵. Kabilenin asıl ismi Mansur'dur. Bu kabile Mangıt adındaki bölgede yaşadıklarından dolayı zamanla Mansur yerine Mangıt beyleri olarak anılır olmuşlardır²⁷⁶. Evliya Çelebi'nin Mangıtlar hakkında verdiği bilgiler oldukça sınırlıdır. Nureddin sultanla sefere giden beylerin başında onların geldiği, 20.000 zırhlı ve silahlı askere sahip oldukları ve kabilenin lideri Gazi Kaya'ya bağlı 140 Mirza beyi olduğu Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler arasındadır²⁷⁷. Mangıtların sahip olduğu güç hanlık için önemlidir ve han sefere çıkmaya karar verdiği zaman Şirin beyinin dışında bu kabilenin de onayını almak zorundadır. Çünkü kendi bünyesinde bulundurduğu askerleri göndermezse seferin zora girme olasılığı yüksekti²⁷⁸.

Kırım'ın Karaçi beylerinin, yani dört büyük kabilenin diğerleri Argınlar ve Barınlardır. Argınlar çoğunlukla Akmesic ve Karasubazar şehirlerinde yaşamakta, Barınlara ise Karasubazar'da büyük arazilerde hayatlarını sürdürmekteydiler²⁷⁹. Şirin ve Mangıt kabilesi kadar güçlü ve şöhret sahibi olmasalar da hanın divanına katılırlar,

²⁷² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi Cilt 3, 2. Kısım, (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, s. 36.

²⁷³ Alper Başer, "Kırım Hanlığı Tarihinde Mangıt Kabilesi", **Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım**, Yücel Öztürk (ed.), İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015, s. 76.

²⁷⁴ Başer, s. 79.

²⁷⁵ Soysal, s. 16.

²⁷⁶ Kaysunizade Nidai Remmal Hoca, **Tarih-i Sahib Giray Han**, Özalp Gökbilgin (haz.), Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1973, s. 66; Evliya Çelebi, *1. Kitap*, s. 82; Ayrıca Mansur Beylerinin ikamet ettiği yer hakkında tımar ve taşra teşkilatı kanunnamelerinde de geçmektedir. Bkz. Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunları ve Hukuki Tahlilleri IV Kanunî Devri Kanunnâmeleri I. Kısım**, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992, s. 537.

²⁷⁷ Evliya Çelebi, *7. Kitap*, s. 224.

²⁷⁸ Soysal, s. 17.

²⁷⁹ Soysal, s. 17.

seferlere asker gönderirlerdi. Kısaca bu iki kabilenin de hanlığın yönetimine dâhil oldukları söylenebilir.

Dört Karaçi beyinin dışında Kırım da birçok kabilenin varlığı söz konusudur. Kırım hanı çevresinde oluşan güç yapılanmasını dengede tutabilmek, dört büyük kabileye karşı koyabilmek için ikinci sınıf asilzade zümrelerin oluşmasını sağlamıştır. Mirza olarak bilinen bu zümrenin soydan gelen bir asaleti yoktur. Hana hizmet edip yararlılık sağladıklarında beylere sonradan bir asalet tevcih edilmekte, sahip oldukları unvan ile sıradan insanlardan statü bakımından ayrılmaktadırlar. Dört Karaçi beyinden farklı olarak ilk zamanlar kendilerine han tarafından verilen toprakları, hana hizmet ettikleri sürece kullanma hakkına sahip olmuşlardır. Hizmetleri bitiğinde toprakları geri iade ederlerdi. Ancak daha sonra han bunlara daimi olarak toprak vermeye başlamıştır. Böylelikle han, mirza beylerini kendine bağlamanın da yolunu bulmuştur²⁸⁰. Evliya Çelebi, 29 Eylül 1657 Cumartesi günü Kırım Hanı Mehmed Giray Han ile birlikte 87.000 Kırım askerinin Osmanlı Devleti'nden gelen bir görevliyi selamladıklarından bahsederken bu askerlerin Şirin, Mansur, Sincivit, Arkın, Ulan, Orak, Bardak ve Nogay'dan gelen birçok aşiret olduklarının bilgisini vermektedir²⁸¹. Hanın adı geçen aşiretlerden sağladığı askerler Kırım ordusunun bel kemiğini oluşturmaktadır.

İkinci dereceden asil olan beylerin en önemlileri sırasıyla Yaşlavlar, Ulanlar, Sincivit (Süvcüt) Beyleri, Nökör ve İmildaşlardır. Yaşlavlar hanlığın merkezi olan Bahçesaray'da yaşamaktaydılar. Bu kabilenin nüfusu hayli kalabalık olup Eski Yurt'ta beylerinin mezarları vardır²⁸². Hanın onayı ile Çufutkale'de yaşayan Yahudilerden vergi almaktadırlar. Mengli Giray Han, Yaşlav beyine bir yarlık yazıp hangi üründen ne kadar vergi alınması gerektiğini belirtmiştir.

“Satmak için kesilen her sığırdan 6 akça, koyun ve keçiden birer akça, her araba zahireden 14 akça, bu kaleye şarap getiren her arabadan 15 akça, Kefe'ye mak beher arabadan 2 akça, Ermeni, Yahudi ve Hristiyanların imal ettikleri her fıçı şaraptan 15'er akça, Alma ve Belbek'ten diğer bir

²⁸⁰ Soysal, s. 19-20.

²⁸¹ Evliya Çelebi, 5. *Kitap*, s. 72.

²⁸² Öztürk, “Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım Hanlığı”, s. 44; Soysal, s. 18.

mahalleye naklonulan her araba şaraptan 100 akça, evlenen her Yahudi ve Ermeni'den birer batman bal İlâh"²⁸³.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere han kızları Karaçi beyleri ile evlenmekte ve onların çocuklarına Ulan denilmektedir²⁸⁴. Bu unvanlı beyler eğer Kırım tahtına çıkacak bir hanedan üyesi kalmazsa tahtın varisi konumuna yükselmektedirler²⁸⁵. Bir diğer beylik ise Sincivit'tir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Sincivit adıyla geçen kabile, literatür araştırmasında Süvcüt şeklinde isimlendirilmiştir. Bunların Altın Orda zamanında Kırım'a gelip yerleştikleri bilinmektedir²⁸⁶. Bir de sıradan halktan ayrılan Nökör ve İmildaşlar vardır. Kelime manası yoldaş, sırdaş olan Nökör ve İmildaşlar efendileri olan beylere ve hana ölümüne sadıktırlar. Hanın uğruna her fedakârlığı yapan bir özel muhafız birliği niteliğindedirler²⁸⁷. Karaçi olsun ya da olmasın kabilelerin önde gelen kişileri Mirza unvanı ile anılmaktadır²⁸⁸. Yücel Öztürk, Baron de Tott ve Pallas'ın gözlemlerine dayanarak dört Karaçi'nin dışında bu unvana sahip kişilerin Osmanlı'daki devşirmelerle benzerlik gösterdiğini ifade etmektedir²⁸⁹. Gerçekten de soylu bir aileye mensubiyetleri olmamakla birlikte hanın hizmetini gören, onun emir ve yasaklarını uygulayan, gerektiğinde asker sağlayan, sıradan halktan farklı imtiyazlara sahip emir kullarıdır²⁹⁰. Tüm bu beyler askeri sınıfa mensup kabul edildiğinden vergi mükellefi olarak sıradan halktan ayrılırlar²⁹¹.

Kırım Hanlığı'nda toplumsal hiyerarşi Osmanlı Devleti'ndeki gibi seyfiye, kalemîye ve ilmîye ile sınırlı olmadığından devlet yönetimi ve idari ağların işleyişi de tahmin edilebileceği üzere aynı düzlemde yürümekte, güç ve sınıfsal farklılıklar her yerde etkisini göstermektedir. Bahçesaray toplumunun nüfus yapısı ve içinde barındırdığı zümreler de hiyerarşik yapının bir parçasıdır. Şehrin nüfusunun çoğunluğunu

²⁸³ Soysal, s. 18.

²⁸⁴ Evliya Çelebi, *10. Kitap*, s. 35.

²⁸⁵ Bronevskiy, s. 41.

²⁸⁶ Evliya Çelebi, *7. Kitap*, s. 224; Soysal, s. 18.

²⁸⁷ İnalçık, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı", s. 57.

²⁸⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten İdil Kanalı ve XVI. ve XVII. Yüzyıl Osmanlı Rus Münasebetleri)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011, s. 83.

²⁸⁹ Öztürk, "Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım Hanlığı", s. 32-33.

²⁹⁰ Sroekovsky, s. 43.

²⁹¹ Natalia Królikowska, "Crimean Crime Stories Cases of Homicide and Bodily Harm during the Reing of Murad Giray (1678-1687)", *The Crimean Khanate between East and West (15th-18th Century)*, Denise Klein (ed.), Harrossowitz Verlag-Wiesbaden 2012, s. 114.

Müslüman Kırım Tatarları teşkil etmekte, onların dışında Yahudiler, Ermeniler, Çingener ve Çerkesler bulunmaktadır.

Müslümanlar dışındaki şehrin sakinlerinin kimlerden oluştuğu, sosyal ve ekonomik hayattaki yerleri Bahçesaray şehrinin tarihini anlamak adına büyük bir öneme sahiptir. Şehirdeki gayrimüslim nüfusunun büyük çoğunluğunu Kırım Karayları oluşturmaktadır. Bölgenin en eski sakinleri oldukları düşünülen bu topluluk Kırkyer’de yaşamaktadır. Şehirde Kırım Karaylarının nüfusunun arttığı XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kırkyer, Çufutkale adıyla anılmaya başlayan söz konusu topluluk²⁹², kadı sicillerinde “Kal’e Yahudileri” olarak geçmiştir²⁹³. Osmanlıların Kırım’daki faaliyetleri ve özellikle de fetihden sonraki 20 yıl içerisinde İstanbul Yahudileri, Bahçesaray başta olmak üzere Kırım’ın liman şehirlerine gelip yerleşmişlerdir²⁹⁴. İbrani Yahudiler gibi İbranice konuşmayan Kırım Karaylarının Kırım Tatarcası konuştukları ve ticaretle uğraştıkları bölgeyi gezen bir çok seyyahın ilgisini çekmiştir. Hemen her seyyah, Kırım Karaylarının Bahçesaray’ın çarşısında dükkânları bulunduğu, sabah dükkânlarına gidip akşam evlerine döndüklerini vurgulamaktadır²⁹⁵. Sadece Karayların yerleşim yeri olan Çufutkale’de bir ibadethaneleri (sinagog) olduğu bilinmektedir²⁹⁶. Çufutkale dışında Kırım Karayları Balbek Vadisi ve Maryem Köyü’nde sakindirler. Ocak 1675 tarihli bir belgeye göre Sefa Giray Sultan’ın Balbek Vadisi’ndeki mülkünün hemen yanında Baruh ve Yoseb isimli Kırım Karaylarının mülkleri vardır²⁹⁷. Ayrıca Mayrem Köyü’nün Kırım Karaylarının yaşadığı bir köy olduğu mahkemeye gelen davalardan anlaşılmaktadır²⁹⁸.

²⁹² Ürekli, s. 87.

²⁹³ Kırım kadı sicillerinde Kırım Karayları’nın hepsi Yahudi olarak belirtilmiştir. Dini bir ayrımın söz konusu olduğu sicillerde belirtmek istenen Musevi dinine tabi olduklarıdır. Kırım Karaylarının etnik köken itibariyle ne kadarının Yahudi olduğu bilinmemektedir.

²⁹⁴ Erdoğan Altınkaynak, **Kırımçaklar (Tarih-Kültür-Folklor)**, Harlem-Hollanda: Sota Yayınları, 2006, s. 31.

²⁹⁵ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 219; Lady, s. 65; Die, s. 234; Bronevskiy, s. 48; Koch’da Kırım Karayları hakkında aynı şeyleri söylemektedir. Bkz. Yücel Öztürk, “From Tavrida to Crimea: The Terms of Crimea and Karaim in Historical and Etymological Perspectives”, **Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)**, Mehmed Alpargu-Yücel Öztürk-M. Bilal Çelik (ed.), 2011, s. 123-124.

²⁹⁶ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 219.

²⁹⁷ KŞS 15 vr. 61.

²⁹⁸ KŞS 17, vr. 16, 48.

Şehirde Musevi dinine mensup Kırım Karaylarının, yabancı tüccarlar gibi ticaret yapmak için izin belgesi almaları gerekmemektedir²⁹⁹. Ticarete oldukça aktif olmaları, kadı sicillerinde onların ticarî faaliyetlerine dair verilere ulaşma imkanı sağlamaktadır. Özellikle Kırım'ın diğer şehirlerinde yaşayan Karaylar arasında Çufutkale'de gayrimenkul satın almak oldukça revaçtadır. Çufutkale'de satılan mülklerin fiyatlarının yüksek olması bununla ilgilidir³⁰⁰. Çufutkale'nin Bahçesaray'a yürüme mesafesinde olması, çarşı ve pazara yakınlığı gibi faktörler muhtemelen başka şehirlerdeki Kırım Karayları açısından taşınmak için oldukça makul sebeplerdi. Kendi mahkemeleri varken neden yaşadıkları sorunları Musevi mahkemesi değil de şer'î mahkemelere getiriyordu? Şer'î mahkemeleri miras taksimatı ve gayrimenkul alım satımında tercih ettiklerini ifade eden bazı araştırmacılar bu sorunsala çeşitli cevaplar vermişlerdir. Bunlardan biri Colin Imber'dir. Imber, Yahudilerin miras konusunda kadı mahkemelerine başvurduğunu, bunun kendi mahkemelerinde daha fazla harç ödemek zorunda olduklarından kaynaklandığını ileri sürmektedir³⁰¹. Bir diğer araştırmacı Fehmi Yılmaz ise Kırım Karaylarının servetlerini ele aldığı makalesinde Musevilerin Müslüman mahkemelerine gelmesini şer'î mahkemelere duyulan güvenin yanı sıra haçların düşük olmasına bağlamaktadır³⁰². Her iki araştırmacının da maddi meselelere dayandırarak bir değerlendirme yaptığı anlaşılmaktadır. Kırım Karaylarının, Müslümanlarla alışveriş yaptıklarında ya da bir sorun yaşadıklarında davanın, Müslümanların Musevi mahkemesine gitmemesinden kaynaklı kadı mahkemelerinde görülmeleri normaldi. Ancak Kırım Karayları sadece miras, gayrimenkul satışları ya da Müslümanlarla olan davalarında kadı mahkemelerine başvurmamaktaydı. Bir Musevi adam, terk ettiği eşiyle aradan uzun zaman geçtikten sonra yeniden evlilik hayatına devam etmek için hanlık mahkemesine gelebiliyordu. Çünkü yaşadığı bir sorunun aynısını yaşayan ve kendi mahkemesinde lehine sonuçlanan Müslümanlardan haberdardı. Bu yüzden kimi zaman düşük harçlar göz önüne alınarak şer'î mahkemelere sorunlarını getirirlerken, kimi zaman da Musevi hukukuna göre aleyhlerine sonuçlanacak bir sorunun şer'î

²⁹⁹ Nuri Kavak, "Kırım Hanlığı Şer'îyye Sicilleri'ndeki Karayim İzleri", Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010), Mehmed Alpargu-Yücel Öztürk-M. Bilal Çelik (ed.), 2011, s. 344.

³⁰⁰ KŞS 16, vr. 56; KŞS 17, vr. 7; KŞS 18, vr. 69.

³⁰¹ Colin Imber, **Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650**, Şiar Yalçın (çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 284-285.

³⁰² Fehmi Yılmaz, "Terekelere Göre Kırım Karaylarının Servetleri", **Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)**, Mehmed Alpargu-Yücel Öztürk-M. Bilal Çelik (ed.), 2011, s. 352.

mahkemelerde lehlerine sonuçlanacağını düşünmelerinden kaynaklı bu mahkemelere getirdiklerini düşünmekteyiz. Örneğin Yasef karısını 13 yıl önce tek etmiş, geri döndüğünde onu başka biriyle evli bulmuştur. Musevi mahkemesine başvurduğu takdirde olumsuz bir sonuç alabileceğini düşünmüş olmalı ki sorununu kadı mahkemesine getirmiştir. Böylelikle İslâm hukukuna göre davanın sonuçlanmasını sağlayarak karısının ikinci evliliğini sonlandırıp hayatına kaldığı yerden devam etmiştir³⁰³. Alternatif hukukun, Kırım Karayları için bazen bir çıkış yolu olduğu anılan örnekte kendini göstermektedir.

Müslüman Kırım Tatarlarıyla yoğun temas halinde olan yerli Karaylardan din değiştirip Müslümanlığı seçenler de oluyordu³⁰⁴. Böyle durumlarda yaşadığı semtlerdeki mülklerini satarak Müslümanların oturduğu mahallelerden birine taşınmaktaydılar. Müslüman olunca adını Recep diye değiştiren ve kayıtlara adı Abdullah oğlu Recep şeklinde geçen kişi Çufutkale’de bulunan mülklerini oğlu İlya’ya 65 altına satmıştır³⁰⁵. Müslümanlarla Karayların birlikte yaşamalarından kaynaklı olarak aralarında bir güven duygusu geliştiğini hatta birbirlerine mallarını emanet bıraktıklarını söylemek yanlış olmaz. 1662 yılında el-Hâc Gazanfer, Çufutkaleli Yako oğlu Baruh’a 1.000 kuruş nakit parasını emanet bırakmıştır. Ancak Baruh’un evine hırsız girip 1.000 kuruşu çalmıştır. Böylelikle iki arkadaş arasında sorunlar patlak vermiş ve olay mahkemeye taşınmıştır³⁰⁶. Kırım Karayları kendi aralarında da mallarını emanet vermekte ve bir sorun yaşadıklarında Musevi mahkemesine değil de yine kadıya başvuranlar olmaktadır. 1667 tarihli bir belgeden İlya oğlu Yasef’in Köse oğlu Sarkoz’a 25 kuruşluk değerinde iki öküz emanet verdiğini, ancak öküzleri Sarkoz’un İnkirman’da 10 kuruşa satıp emanete hıyanet ettiği anlaşılmaktadır³⁰⁷.

Bahçesaray’ın çarşısında dükkânları olmayan bazı Kırım Karaylarının yıllık kira sözleşmelerinin mahkemeye geldiğini biliyoruz³⁰⁸. Ayrıca onların kefillik³⁰⁹, para

³⁰³ KŞS 18, vr. 60.

³⁰⁴ Kırım Karayları ve diğer etnik grupların Kırım toplumunda nasıl yer edindikleri, ne işler yaptıkları, kadı mahkemesine ne ölçüde başvurdıkları, ihtida hareketleri gibi konular açısından örnek olabilecek bir çalışma için bkz. Nuri Kavak, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kırım Hanlığı’nda Gayr-i Müslimlerin Yeri (Şer’iyye Sicillerine Göre)”, **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum**, C. 4, S. 12, 2015, s. 19-28.

³⁰⁵ KŞS 8, vr. 118.

³⁰⁶ KŞS 8, vr. 48.

³⁰⁷ KŞS 11, vr. 16.

³⁰⁸ KŞS 9, vr. 34; KŞS 18, vr. 75.

vakıflarından nakit para talepleri³¹⁰, alacak ve borç tespiti³¹¹ ve ticari faaliyetler³¹² gibi konularda şer‘i mahkemelere yoğun bir şekilde başvurdukları tespit edilmiştir. Tüm bu kayıtlar Kırım Karaylarının ekonomik hayatta ne kadar aktif olduklarını göstermesi açısından hayli önemlidir.

Bahçesaray’da yerli Kırım Karayları dışında başka ülkelerden çeşitli amaçlarla gelen Yahudilerin olduğu bilinmektedir. Büyük çoğunluğu gerek başkente gerek diğer liman şehirlerine tüccarlık vasfıyla geliyorlardı. Ancak bazen amaçları ticaret yapmak değil de casusluk olabilmekteydi. 1667 tarihli bir belgeden Leh topraklarından gelen bir grup Yahudi’nin akınlar yoluyla Lehistan ve Rusya’dan kaçırılıp getirilen tutsakların sayısını tespit ettikleri, ancak edindikleri istihbaratı gerekli mercilere ulaştıramadan yakalandıkları anlaşılmaktadır³¹³.

Yahudilerden sonra Bahçesaray’da oldukça aktif diğer bir gayrimüslim zümre Ermenilerdir. Şehirdeki bu zümreyi yerli Ermeniler ve ticaret amacıyla Safevî ülkesi ve Kafkasya’dan gelen Acem Ermeni tüccarları olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bahçesaraylı Ermeniler genellikle aynı etnik kökene sahip kişilerle birlikte aynı mahallede yaşamaktadırlar. Kayıtlarda onların yaşadıkları mahalle dışında herhangi bir yerleşim yerine rastlanmamıştır. Müslüman mahallelerine yerleşen ve din değiştiren Ermeni nüfus Kırım Karaylarına göre daha fazladır. Örneğin İslamiyet’e geçip adını Abdullah diye değiştiren bir Ermeni olan Sarkis, oğlu Manuk’a Ermeni Mahallesi’nde bulunan gayrimenkullerini 45 kuruşa satıp mahalleden taşınmıştır³¹⁴.

Ermenilerin mahallelerinde davalarının görüldüğü bir mahkeme olup olmadığı bilinmemektedir. Yaşadıkları sorunları Kırım Karayları gibi kadı mahkemesinde çözmeyi tercih ettiklerini söylenebilir. Eşi ortalıktan kaybolan bir Ermeni kadının iki kızı, iki oğlu, kaynanası ve kendisi için şer‘i mahkemeye başvurup nafaka talep

³⁰⁹ KŞS 11, vr. 9.

³¹⁰ KŞS 9, vr. 69, KŞS 18, vr. 28,

³¹¹ KŞS 9, vr. 20, 85, 69, 93, KŞS 11, vr. 51, 63; KŞS 15, vr. 11; KŞS 16, vr. 88, KŞS 17, vr. 19; KŞS 20, vr. 85.

³¹² KŞS 9, vr. 97; KŞS 15, vr. 15; KŞS 20, vr. 88.

³¹³ KŞS 10, vr. 4.

³¹⁴ KŞS 9, vr. 22; Aynı şekilde Abdullah kızı Dellale Benefşe, Ermeni Mahallesi’nde bir çatma ve bir çit evini, su kuyusu, meyveli ve meyvesiz ağaçlarıyla Kirakoz isimli Ermeni’ye 190 kuruşa satarak mahalleden taşınmıştır. Baba adının Abdullah olarak kayıtlara geçmesi kendisinin Müslümanlığı seçmiş olduğuna işaret etmektedir. KŞS 20, vr. 68.

etmesinden ³¹⁵ , kaybolan *tarak tamgalı alaşa* atını bir Müslüman'ın çaldığını ispatlayıp geri almak isteyenine³¹⁶, kendisinin dayak yiyip darp edildiğini ispatlamaya çalışan bir Ermeni'nin davasına³¹⁷ kadar Ermenilerin pek çok konuda Bahçesaray mahkemesine geldikleri görülmektedir. Yerli Ermeniler belgelerde çoğunlukla alacak verecek kayıtları³¹⁸, gayrimenkul satışları³¹⁹ ile karşımıza çıkmaktadırlar. Başka şehirlerdeki Ermenilerin de Bahçesaray'a yerleşmek için gelip Ermeni Mahallesi'nde ev baktıkları bilinmektedir. Bunlardan birisi Kefeli Baruh adındaki Ermeni'dir. Kefeli Baruh, el-Hâc Rüstem oğlu Molla Abdullah'ın Ermeni Mahallesi'nde bulunan bir kerpiç ve bir taş evini yanındaki mahzeniyle birlikte 220 esedi kuruşa satın almıştır³²⁰. Mülklerini satmadan önce Molla Abdullah'ın Ermeni Mahallesi'nde yaşayıp yaşamadığını bilmiyoruz. Ancak Müslüman mahallelerinde ikamet eden birçok Ermeni'nin olduğu mahkeme kayıtlarından tespit edilmektedir³²¹. Bölge ticaretinde Kırım Karayları ve Acem Ermenileri kadar yoğun olmasa da etkili oldukları düşünülmektedir. Anadolu'nun Viran şehrinden gelen Lütfi oğlu Mehmed adındaki tüccardan Kirgör oğlu İhnader (?) 92.5 kuruşluk mal satın almış, borçlanmışır. Borcun büyük bir kısmını kendisi geri kalanını ise eşi ödemiştir³²². Ticaret her zaman nakit para ile gerçekleşmediğinden birbirlerine borçlu duruma düşebiliyorlardı. Böyle durumlarda borçlunun borcunu ödememesi hapis cezasına çarptırılma nedeni olabiliyordu³²³.

Acem Ermenileri ise tamamen ağırlığını ticarete hissettiren bir gruptu. Bunların yerli Ermenilere göre çok daha varlıklı olduklarını biliyoruz. Koba Cami Mahallesi'nde bulunan Sefer Gazi Ağa Kervansarayını bir yıllığına kiralayıp işleten şahıs bir Acem Ermeni'sidir³²⁴. Kendi ülkelerinden getirdikleri tütün ve değerli kumaşları sattıkları³²⁵ kayıtlardan anlaşılmakta, ticari faaliyetlerden dolayı alacak verecek kayıtlarında sık sık isimlerinin geçtiği³²⁶ görülmektedir.

³¹⁵ KŞS 17, vr. 50.

³¹⁶ KŞS 17, vr. 24.

³¹⁷ KŞS 11, vr. 53.

³¹⁸ KŞS 8, vr. 101; KŞS 9, vr. 41, 93; KŞS 11, vr. 4, 13, 51.

³¹⁹ KŞS 9, vr. 46; KŞS 14, vr. 17; KŞS 15, vr. 8; KŞS 19, vr. 46.

³²⁰ KŞS 21, vr. 57.

³²¹ KŞS 19, vr. 51; KŞS 20, vr. 37.

³²² KŞS 20, vr. 83.

³²³ KŞS 17, vr. 72.

³²⁴ KŞS 21, vr. 84.

³²⁵ KŞS 11, vr. 70, 74, 83, KŞS 18, vr. 26.

³²⁶ KŞS 11, vr. 32, 51, 55, 56.

Bahçesaray'ın farklı etnik yapıya sahip bir diğ er topluluğu ingenelerdir. İnanç bakımından Kırım Karayları ya da Ermeniler gibi değillerdir. Genel olarak g  ettikleri coğrafyadaki yerli halkın inancından etkilenip din değiştirdikleri bilinmektedir. Bir g  r  şe g  re ilk vatanları kabul edilen Hindistan'tan Avrupa'ya g   etmişler ve içine dahil oldukları k  lt  rlerin inancından izler tařımiřlardır³²⁷. Başka bir g  r  ş ise kendilerine *kıbt  * denilen bu topluluğun Mısır'dan d  nyanın d  rt bir tarafına yayıldıkları y  n  ndedir³²⁸. Kırım'a ne zaman geldikleri bilinmemesine rağmen yerli halk tarafından kabul edilmiş olmaları ki şehrin varoşlarında kendi adlarıyla anılan bir mahalle kurmuşlardır. XVI. y  zyılda ingenelerin Bahçesaray'da ikamet ettikleri ve fakir bir hayat s  rd  kleri Martin Bronevskiy'in ilgisini çekmiştir ³²⁹. Kad   sicillerinde s  z konusu topluluk bazen kıpt   bazen de ingene adıyla geçmektedir. Kırım Tatarlarının kullandıkları isimler ingene Mahallesi sakinleri tarafından da kullanılmaktadır. Bahçesaray'daki ingenelerin M  sl  man oldukları anlaşılmaktadır. Veli, Hasan, Kalender, Mehmed, Davut, Musa, Ayşe, Sefer, Nesli gibi klasik M  sl  man isimleri kullandıkları, sorunlarını kad   mahkemelerinde   zd  kleri sicillerde g  r  lmektedir. Toplumla entegre oldukları hatta içlerinden bazılarının   st d  zey soylularla ilişkili oldukları bilinmektedir. Aralık 1670 tarihli bir belgeye g  re Nureddin sultanın kuyumcusu Musa isimli bir ingenedir³³⁰.

Genellikle ingeneler, Bronevskiy'in de belirttiği gibi zengin bir topluluk değildir. Kad   sicillerinde miras taksimatı, ticaret, gayrimenkul alım satımı ve alacak – verecek gibi konularda kendilerine dair kayıtlar oldukça azdır³³¹. Onlarla ilgili daha çok kayıp mal, kavga, k  f  r, darp,   l  m, mehir, boşanma, nafaka davalarına rastlanılmaktadır.   rneğin, Mehmed isimli ingene Murtaza Ali oğlu İbrahim ile kavga etmiş ve İbrahim kendisini kılıç ile yaralamıřtır³³². Başka bir kayıttan da Mulay adındaki ingenenin Koba Cami Mahallesi sakinlerinden Seyyid Tabib elebi'yi d  vd  ğ     ęrenilmektedir³³³. Bir başka dava ise 1667 yılının Ekim ayı başlarında Muhtar

³²⁷ İsmail Altın  z, **Osmanlı Toplumunda ingeneler**, İstanbul: İstanbul   niversitesi Sosyal Bilimler Enstit  s  , 2005, s. 20-35.

³²⁸ Emine Dine, **Rumeli'de Geri Hizmet Teşkilatı İçinde ingeneler (XVI. Y  zyıl)**, Eskişehir: Eskişehir Anadolu   niversitesi Sosyal Bilimler Enstit  s  , 2004, s. 1.

³²⁹ Bronevskiy, s. 48.

³³⁰ K  SS 14, vr. 51.

³³¹ K  SS 9, vr. 22; K  SS 18, vr. 56, 60.

³³² K  SS 9, vr. 72.

³³³ K  SS 16, vr. 14.

Ramazan oğlu Mustafa'nın, Çingene Abbas'ın kaftanını yırtmasıyla ilgilidir³³⁴. Çingeneler sadece dış mahallelerdeki kişilerle sorunlar yaşayıp kavga etmemektedirler. Aynı mahallede yaşayanlar da kavga ettiklerinden dava konusu olabiliyorlardı. Özellikle Çingene kadınların kavgaları oldukça meşhurdur. Bunlardan biri 1673 tarihinin Şubat ayında mahkeme kayıtlarına geçen Melek ve Merziye isimli Çingenelerin kavgası sonucunda kayıtlara geçmişti. Melek, kavga esnasında başını yaran Merziye'yi dava ederek hukuk mücadelesine girişmiştir³³⁵. Bahçesaray'da yaşayan Çingenelerin Müslüman oldukları düşünülmektedir. Çünkü, Kırım Hanının yarlıklarında gayrimüslimlerin ödemesi gereken cizye vergisinde isimleri zikredilen etnik gruplar arasında Çingeneler yer almamaktadır³³⁶. İslâm hukukuna göre evlenip boşandıkları mehir, boşanma ve nafaka davalarından anlaşılmaktadır. Kalender adındaki çingeneden anlaşarak boşanmak isteyen Ayşe'nin hul' yöntemine başvurup mehir ve nafaka ve zevcelik haklarından vazgeçerek boşanmıştır³³⁷. Yani, İslam hukukunun kadına tanıdığı boşanma hakkını kullanmıştır. Bakamadıkları çocukları başkalarına evlatlık verdiklerine dair bir kayıt oldukça ilginçtir. Çingene taifesinden Davut kızı Sefer Bike, kendi kız kardeşinin oğlu İbrahim'in kızını evlatlık almıştır. Ancak, Sefer Bike mahkemede "Allah rızası için bakmam için bana verdiler" diyerek aldığı kıza babasının malından günlük nafaka bağlatmak istemiştir³³⁸. Tüm bu örnekler Çingenelerin Bahçesaray toplumunda yerel hakla kaynaştıklarını, onların dinlerinden ve kültürlerinden etkilendiklerini göstermektedir.

Kırım Tatarları, Yahudiler, Ermeniler, Çingeneler dışında Bahçesaray'da yaşayan bir diğer zümre Çerkeslerdir. Şehirde kendilerine ait bir mahalleye sahiptirler. Ayrıca Kırım hanının hükümdarlığı sonrasında yerine geçecek veliahtları belli bir yaşa kadar eğitenler de Çerkeslerdir. Eski Türk adetlerinin bir devamı olan söz konusu eğitime *atalık* adı verilmektedir. Atalık, Çerkesler ile özdeşleşmiş uzun süreli bir eğitim olup süt annelikten farklı olarak yeni doğan bir çocuk bir-iki yaşına geldiğinde başka bir aileye verilmesidir. Bu aile, çocuğun eğitiminden sorumlu olur ve onu gençlik çağına kadar yetiştirir³³⁹. Atalığa gönderilen çocuğa *pukur*, atalığına ise *bjok* denilmektedir.

³³⁴ KŞS 10, vr. 42.

³³⁵ KŞS 18, vr. 60.

³³⁶ KŞS 15, vr. 7.

³³⁷ KŞS 9, vr. 24.

³³⁸ KŞS 9, vr. 80.

³³⁹ Ali Barut, "Kırım Hanlığı ile Kuzey-Batı Kafkasya İlişkilerinde Atalık Müessesinin Yeri", **Emel Dergisi**, S. 219, 1997, s. 23.

Çerkeslerin çocuk yetiştiriciliğinde üstünlüğü nedeniyle tercih edilenler genellikle soylu Çerkes ailelerdir. Kırım hanının çocuklarının, kalgay ve nureddinlerin çocukları, hanzadelerin çocukları genellikle yedi sekiz yaşlarında gönderilmesi uygun görülmektedir. Çocuklar çoğunlukla soylu Kabardey ve Besleney ailelerine gönderilmektedir³⁴⁰. Bahçesaray mahkemesinde görülen davalar atalık müessesine ilişkin kısmen de olsa bilgiler içermektedir. Çoban Giray Sultan'ın oğlunun Çerkes'e gittiğine dair bilgi veren bir kayıt tespit edilmiştir³⁴¹. Kırım hanlarının çocuklarını atalığa göndermesinin nedeni ise büyüdüklerinde han olabilmek için aralarında kanlı mücadeleler olmasını önleyip en kabiliyetli hanzadenin han olmasını sağlamaktır³⁴². Böylelikle kardeşler arasında huzursuzluk çıkması engellenmektedir. Çerkesler de eğitimi üstlendiklerinden dolayı Kırım hanlarının nezdinde itibar sahibidirler.

Çerkesler, ticaretle uğraşan Kırım Karayları ve Ermenilerle karşılaştırıldığında maddi konularda mahkemeye daha az başvurumaktadırlar. Ara sıra gayrimenkul satışları söz konusu olduğunda Çerkesleri mahkemede görmekteyiz. Çerkes Mahallesi'nden Mübarek Sultan Bike, İmildaşlardan Ulaklı Köyü'nde yaşayan Devlet'e Salgır Nehri yakınında bulunan iki göz değirmenini 300 kuruşa satmıştır³⁴³. Değirmen, toplanan mahsulün un haline getirilmesinde kullanıldığından değerli bir gayrimenkuldür. Çerkes Mahallesi'nde ev fiyatları büyük mahallelerdeki fiyatlara oranla oldukça ucuzdur. El-Hac Bayram adındaki Çerkes, bir ahşap ev, taş ev yanında da meyveli ve meyvesiz ağaçlarıyla 10 kuruşa satması bu yönde düşünmeye iten faktördür³⁴⁴. Aynı mahalleden Resul kızı Halime'de kayıtlarda ne kadar olduğu belirtilmemiş olan bir miktar yerini 17 altına satmıştır³⁴⁵. Mülklerin piyasa değerinin ucuzluğu Çerkeslerin oturdukları semtin pek revaçta olmadığını düşündürmektedir.

Yukarıda bahsedilen bu zümreler şehir nüfusunun bir parçasını teşkil etmektedirler. Ancak Kırım'da tımar uygulanmadığından toplumsal zümrelerin nüfus oranına dair aydınlatıcı bilgilere ulaşamamaktadır. Seyahatnamelerde verilen rakamlar neticesinde tahmini bir nüfus üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Evliya Çelebi'nin

³⁴⁰ Sadık Müfit Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)**, İstanbul: Kitabevi, 2015, s. 69; Barut, s. 24-25.

³⁴¹ KŞS 8, vr. 55.

³⁴² Bronevskiy, s. 42, 45; Wrangell, s. 57.

³⁴³ KŞS 21, vr. 53.

³⁴⁴ KŞS 13, vr. 29.

³⁴⁵ KŞS 18, vr. 44.

verdiği bilgiye vurgu yapan tarihçiler şehrin 4.500 evden oluştuğunu ifade ederler³⁴⁶. Her hanenin ortalama 4 kişiden oluştuğu göz önüne alınırsa şehrin tahmini nüfusunun 18.000 olması gerekmektedir. Ancak kimi zaman Evliya Çelebi'nin verdiği rakamlar var olanın oldukça üstünde olabilmektedir. Bu yüzden diğer seyyahların verdiği bilgilerle karşılaştırıldığında ortalama bir sayıya ulaşılabilir. Bölgeye giden Clarke adındaki seyyah, erkek ve kadınların toplam nüfusunun yaklaşık 6.000 olduğunu altını çizerek, 3.000 kişinin Kırım Tatarı, 1.100 kişinin Kırım Karayları, 420 kadarının Yahudi tüccar, 237 başka zümrelerden tüccar, 173 kişinin din görevlisi, 78'inin de medrese öğrencisi olduğu bilgisini verir³⁴⁷. Yılmaz, Bahçesaray'ın % 50'sini gayrimüslimlerin oluşturduğunu kadı sicillerinden edindiği verilere dayanarak öne sürmektedir³⁴⁸. Mevcut verilerden net bir sayıya ulaşamamasına rağmen Evliya Çelebi, Clarke ve Yılmaz'ın vermiş olduğu bilgiler şehrin nüfusunun yarısının Müslümanlar, diğer yarısının ise bahsi geçen gayrimüslim tebaadan oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Kırım'da da gayrimüslim halktan cizye adı altında vergi alınmaktadır. Sadece Bahçesaray da değil, hanlığın diğer şehirlerinde de gayrimüslimler olduğu bilinmektedir. Han belli dönemlerde haraççı veya cizyedar denilen görevli tayin ederek ülkedeki tüm gayrimüslimlerin tespit edilip vergisinin alınması istenmektedir³⁴⁹. 1675 tarihli han yarlığında Receb Çelebi'nin cizyedar olarak atandığı ve Bahçesaray, Karasu, Kefe, Gözleve, Akmescit ve Balıklago'da bulunan yerli ve misafir zimmîlerden vergiyi toplarken sorun çıkarılmaması emredilmektedir³⁵⁰. Söz konusu vergi Rum, Ermeni ve Kırım Karaylarını kapsamakta olup Çingene ve Çerkesleri kapsamamaktadır.

2.2 Bahçesaray Mahkemesi ve Sosyal Ağlar

Bahçesaray mahkemesi, Anadolu şehirlerindeki kadı mahkemeleri ile aynı işleyişe sahiptir. İncelenen sicillerde kadı, miras, vekalet, evlenme, boşanma, alım-satım, hırsızlık, cinayet, darp, hakaret gibi birçok davaya bakmakta ve İslâm hukuku çerçevesinde sorunları çözmekteydi. Mahkemeye gelen sorunları kadı çözümlerden

³⁴⁶ Ağat, "Kırım Şehirleri IV: Bahçesaray", s. 22.

³⁴⁷ Clarke, 383.

³⁴⁸ Fehmi Yılmaz, "On Sekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım'da Gayrimüslimler", **Osmanlı Araştırmaları**, S. 33, 2009, s. 251.

³⁴⁹ Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Cizye", **DiA**, C. 8, İstanbul 1993, s. 45.

³⁵⁰ KŞS 15, vr. 7.

bir takım kriterleri baz almaktaydı. Önce davacının başvurusu üzerine davalının mahkemeye getirilmesini sağladı. Kadı her ikisini de dinledikten sonra davacı tarafın ortaya attığı iddiayı ispatlamasını bekler ve ispat sonrası davayı sonuçlandırır.

Davanın sonuçlanmasında en mühim şey delil (beyyine) idi. Kadı somut deliller kadar görgü tanıklarının ifadeleri ile de davayı bir sonuca bağlardı. Davacı tarafın delili olmaması durumunda kadı belli bir süre ona mühlet vererek söz konusu süre içinde mahkemeye delil sunmasını istemektedir³⁵¹. Davacı kişinin delil getirememesi bir bakıma davanın düşmesine neden olmaktadır. Bu durum kadı sicillerinde *beyyineden âciz* olmak şeklindeki tabirle belirtilmektedir. Somut delil getirilmemesi durumunda kadı görgü tanıklarının ifadelerine başvururdu. Eğer görgü tanıkları da yoksa son olarak davacı şahsın yemin etmesi istenir. Müslümanlar kendi dinleri üzerine yemin ederken Hristiyanlar, Hz. İsa ve İncil, Yahudiler ise Hz. Davut ve Tevrat üzerine yemin ettikleri çeşitli örneklerde görülmektedir³⁵².

Kadının mahkemeye gelen bir sorunu çözerken dikkat ettiği hususlar örnek vakalar üzerinden ele alındığında daha açıklayıcı olabilmektedir. 1675 yılının Temmuz ayı ortalarında Rus Mahallesi'nde yaşayan Zeyneb adındaki kadının Bahçesaray kadısı Mustafa Efendi'ye gelip bundan kırk gün önce eşi Zülfikar'ın başına gelenler hakkında anlattıkları örnek gösterilebilir. Zeyneb'in iddiasına göre Bahçesaray'ın Biye Salası'nda yaşayan Timurek adında bir adamın iki tüylü camışının kocası Zülfikar'ın üzerinden geçmesiyle bir ayağı ve iki kaburga kemiği kırılmıştır. Zülfikar eve geldiğinde Zeyneb'e “*eğer ben ölürsem diyetimi camışların sahibi Timurek'den iste ve onu dava et*” diye tembihlemiştir. Zeyneb olayı yukarıda naklettiğimiz gibi kadı huzurunda ifade ederek Timurek'den eşinin diyetini talep etmiştir. Ancak davalı tarafın soruşturmasında olay biraz daha detaylanmıştır. Timurek “*Ben macar arabaya bağlı bu iki camışım ile Mustafa Beyler'in evine kereste getirip götürürken yol üzerinde birkaç oğlan çocuğu oturuyordu. Bu oğlanlar camışlarımı ürküttüler ve camışlar korkunca onları zapt edemedim, elimden kaçtılar. Çarşı yakınına doğru gittiler. Tam bu sırada olay mahallinde Zeyneb'in eşi Zülfikar da oradaymış. Onun*

³⁵¹ Mayıs 1674 tarihli bir belgede boşandığı eşinin kölesini izinsiz satması üzerine davacı olan kadına Bahçesaray kadısı mahkemeye delil sunması için 3 gün mühlet vermiştir. Bkz. KŞS 20, vr. 76.

³⁵² Müslüman ve gayrimüslimlerin mahkemede ettikleri yeminler için bkz. KŞS 8, vr. 55, 117; KŞS 9, vr. 8, 51, 73, 74, 86, 88, 91, 97; KŞS 10, vr. 15, 88; KŞS 11, vr. 11, 21, 28; KŞS 13, vr. 4; KŞS 14, vr. 103, 112; KŞS 15, vr. 28; KŞS 16, vr. 26, 83; KŞS 17, vr. 18, 28, 74, 75; KŞS 18, vr. 2, 31, 48, 50, 56, 58, 63, 67, 86, 88, 90; KŞS 21, vr. 12.

üzerinden geçip darp ettiği bilgin dışındadır” diyerek Zülfikar’ın camışlar tarafından darp edildiğini reddetmiştir. Bu durumda kadı, benzer olaylarda yaptığı gibi davacıdan mahkemeye delil sunmasını istemiştir. Ancak Zeyneb’in olayın gerçekleştiğine dair ne şahit ne de delil mahkemeye sunamamıştır. Zeyneb’in ispat edememesi ve olay mahallinden iki kişinin Timurek lehine beyanda bulunması diyet talebinin reddiyle sonuçlanmıştır³⁵³.

Yukarıda bahsedildiği gibi kadı önce davacıyı sonra da davalının ifadesini almıştır. Ardından da Zeyneb’ten olayın gerçekleştiğine dair delil getirmesini istemiştir. Fakat, çarşı gibi bir yerde bu tarz bir kazanın meydana gelmesi durumunda tanıklık yapabilecek kişilerin olması gerekmektedir. Zeyneb’in lehine görgü tanıklığı yapabilecek kişilerin olmaması, Zülfikar’ın üzerinden camışlar geçtiği halde yürüyüp evine gidebilmesi ve en önemlisi de darp edildiği iddia edilen Zülfikar’ın 40 gün boyunca darbı mahkemeye bildirmemesi davanın seyrini değiştirmiştir. Böyle durumlarda bedensel darbin ispat edilmesi oldukça kolaydı. Mağdur tarafın yakınları mahkemeye başvurmakta ve mahkemece görevlendirilen bilir kişiler olay mahallini inceleyip delil toplamaktadır³⁵⁴. Yara, kesik gibi bedensel deformasyonlar bilir kişiler tarafında çok daha kolay bir şekilde delil olabilmektedir. İncelenen örnekte delilin davanın sonuçlanmasında kilit rolü oynadığı, görgü tanıklarının davanın seyrini değiştirdiğini ortaya koymaktadır. Davanın sonuçlanmasında delil, şahit ve yemin gibi unsurların ne kadar mühim olduğu aksi halde davanın düştüğü bilinmektedir³⁵⁵.

Mahkemeye toplumun hangi kesimi gelmekteydi? Sıradan insanlar mı yoksa sınıfsal ayrıma işaret eden unvanlara sahip kişiler mi? Bu bağlamda Kırım Hanlığı kadı sicillerinden rastgele seçilen 11 numaralı defter baz alınarak Bahçesaray şehrinde görülen davalarda davacılar ve davanın görülmesi sırasında tanıklık edenler (şühûdü’l-hâl) üzerinden değerlendirmeye gidilmiştir. Elde edilen veriler UCINET ve NETDRAW³⁵⁶ isimli programlara işlenerek değerlendirmeler yapılmıştır.

³⁵³ KŞS 21, vr. 95.

³⁵⁴ Tok, “Kayseri Kadı Sicillerindeki Yaralanma ve Ölüm Vakalarıyla İlgili Keşif Raporları (1650-1660)”, s. 331.

³⁵⁵ KŞS 17, vr. 75; KŞS 20, vr. 35.

³⁵⁶ Sosyal Ağ Analizi, iç içe gömülü UCINET, NETDRAW adlı program ya da JAPEK, R gibi programlar aracılığıyla elde edilen verileri işleyerek oluşturulan ağların değerlendirilmesine dayanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Necmi Gürsaka, **Sosyal Ağ Analizi**, Bursa: Dora Yayınları, 2009.

Görsel 3
Bahçesaray Mahkemesi ve Sosyal Ağlar

Bu görselde yer alan kişilerin kimlerle bağ kurdukları, mahkemeye kimlerin daha sıkı ilişkileri olduğu ve toplumun önde gelen aktörlerinin sahip oldukları unvanlar ele alınmıştır. Görsel ağda yeşil renk ile gösterilenler mahkemeye başvurup bizzat dava açanlar, kırmızı renkle belirtilenler ise davanın görüldüğüne tanıklık edenlerden oluşmaktadır. Tutanaklarda şühûdü'l-hâl'de *el-mezbûr* ifadesi kullanılmayan yani bizzat kişilerin isimlerinin zikredildiği kayıtlardan 54 kişinin açtığı davalar veri olarak işlenmiştir. Genel olarak mahkemede görülen bir davanın geçerli olması en az iki kişinin şühûdü'l-hâl'de yer almasını gerektirmektedir³⁵⁷. Bu durumda 54 kişinin açtığı davalar hesaba katıldığında en az 108 kişinin şahitler kısmında adı geçmelidir. Ancak 88 farklı kişi davanın görüldüğüne tanık olarak yazılmıştır. Böylelikle görseldeki okların bazı kişiler üzerinde yoğunlaşması tesadüfı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Şühûdü'l-hâl bölgenin ileri gelenleri, mahkeme görevlileri, dava taraftarları ve kendi davasının görülmesini beklerken orada bulunanlardan oluşmaktadır³⁵⁸. Görsel incelendiğinde kırmızı renkte gösterilen tanıkların büyük çoğunluğunun isimlerinin önünde veya arkasında *efendi, çelebi, sofi, halife, şeyh, seyyid, molla, imam, hoca, hatip, vaiz, ağa, beşe, bey, bikeç, bike, el-hâc, usta, tabib, muhızır* gibi unvanlar görülmektedir.

İlmiye mensupları, din görevlileri, tüccar ve askerî zümreden kişilere işaret eden unvanlara sahip kişilerin bir kısmının örf ve adetleri iyi bilen, zaman zaman cemaatin sözcülüğünü üstlenen yerel ileri gelenler (*fahrü'l-âyân*) oldukları düşünülebilir³⁵⁹. Görselde okların üzerinde yoğunlaştığı Ebubekir Çelebi b. el-Hâc Garip Yusuf, Şaban b. Abdullah yerel ileri gelenlere örnek teşkil etmektedir. Onların dışında mahkeme personeli olan muhızır, naip, muhtesip gibi görevliler görselde ön plana çıkmıştır. Son olarak okların üzerinde yoğunlaşmadığı kişiler ise dava esnasında mahkemede bulunanlar veyahut dava taraftarları olarak değerlendirilebilir. Genel itibari ile mahkemeye yoğun ilişkiler içine giren kişilerin toplumun sıradan kesiminden ziyade saygın, zengin ya da soylu kişiler oldukları görülmektedir.

Görsel 3'te yeşil renkte belirtilen davacıların da toplumun alt kesiminden ziyade belirli unvanlara sahip kişilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Ancak bir yıllık veriler

³⁵⁷ Heyd, s. 245.

³⁵⁸ Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şühûdü'l-Hâl" Nasıl Değerlendirilir?", **bilig, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 44, 2008, s. 31-32.

³⁵⁹ Bkz. Singer, s. 44.

üzerinden mahkemeye daha çok başvuranların toplumun üst kesimini oluşturduğunu iddia edemesek de çoğunluğunu efendi, çelebi, ağa, beşe, tüccar ve zanaatkârlar oluşturduğunu söyleyebiliriz. Statü bakımından alt kesimden insanların mahkeme masraflarından dolayı darp, ölüm, hırsızlık ve zina gibi davaların dışındaki sorunlarını kendi aralarında çözmeye çalıştıklarını düşünmekteyiz.

2.3 Aile Bağları

2.3.1 Nişan, Evlilik ve Mehir

Toplumsal bir kurum olan aile ve aile bireyleri arasındaki bağlar kültürden kültüre farklılık gösterir. Bahçesaraylıların evlilikleri, kız alma, evlilik akdinde kıza ödenen mehir, boşanma ve nafaka gibi aile kurumu ile ilgili adet ve gelenekleri bütün Türk toplumlarında görülen adet ve geleneklerle hemen hemen aynıdır. Fiziki olarak bu topraklarda yaşayan insanlar düzgün yüz hatlı, kalın kaşlı ve beyaz tenlilerdir³⁶⁰. Genellikle orta boylu olan Kırım Tatar erkeklerinin yanakları ile gözleri arasındaki mesafe büyük, elmacık kemikleri çenelerine oldukça uzak, burunları düz ve küçük, gözleri de çekiktir³⁶¹. Tatar kadınları ise beyaz tenli, geniş yüzlü ve küçük gözlüdür. Ayaklarına kadar uzanan bir giysi giyen, başlarına beyaz bir örtü örten Tatar kadınlarının bu örtünün üstünden alınlarına beş altı defa siyah mendiller doladıkları bilinmektedir. Soylu kadınlar ve kızlarının kadife ya da satenden yapılmış baş örtüleri vardır ve üzerlerine altın, gümüş veya inci süslemeler eşlik eder³⁶². Güzellik ve kendini bir başkasına beğendirme arzusu sadece modern döneme ait bir tutum değildir. Kırım Tatar kadınları da şartların el verdiği ölçüde güzellik bakımı yapar, hoş kokular sürer, kıymetli samur kürkler giyerlerdi. Hatta dönemin güzellik algısında kulaklarını, kollarını, gerdanlarını süsleyen ziynet eşyalarının yanında burunlarına da küpeye benzeyen büyük gümüş halkalar taktıkları bilinmektedir³⁶³.

Belli bir olgunluğa erişen çocuklar (buluğ çağı) aile büyüklerinin kararıyla kendi hayatlarını kurmaktadırlar. Evlilik çağına ulaşan kişilerin bulundukları toplumsal sınıftan olan kişilerle evlenmeleri uygun görülmektedir. Bu durum hanlığın en üst

³⁶⁰ Wrangell, s. 47.

³⁶¹ Johann de Plano Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatname 1245-1247**, Ergin Ayan (çev.), İstanbul: Derya Kitapevi, 2001, s. 29.

³⁶² Jean Baptiste Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi Stafenos Yerasimos'un Anısına**, Teoman Tunçdoğan (çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006, s. 324.

³⁶³ Kelemen Mikes, **Türkiye Mektupları**, Sadrettin Karatay (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 37.

düzy görevlilerinden en alt kesimdeki köylüsüne kadar herkesin göz önüne aldığı ve uyduğı kriterlerin başındadır. Örneğın han kızları Kırım'ın önde gelen Şirin, Mansur kabilesinin beylerinden biriyle ya da onların çocuklarıyla evlendirilirlerdi³⁶⁴. Evlilik sürecine geçişte birbirine uygun görülen çiftlerin rızası kadar aile büyüklerinin nihai kararı da önemlidir³⁶⁵. Evlenmek isteyen erkek, kızı ile evlenme karşılığında kızın babasına belli bir miktar para ödemek (başlık parası) zorundadır. Kırım Tatar erkeklerinin büyük kısmının başlık parası ödeyemeyecek kadar fakir olmalarından dolayı gençler sürekli akınlara katılır ve akınlar neticesinde elde ettikleri gelirleri başlık parası olarak biriktirirler³⁶⁶. Ancak, evlenmek için sadece başlık parası ödemek çoğu zaman yeterli olmaz. Çünkü, gelenek ve göreneklerin yerine getirilmesi de mali açıdan oldukça külfetlidir. Damat adayı evleneceğı kızın ailesinin yaşadığı eve at, öküz, inek gibi çeki ve koşum hayvanları verir. Bu hediye verme merasimi akrabalar ve aile efradından yaşlı kişilerin gözü önünde gerçekleştirilip merasimin sonunda nişan yapılmaktadır³⁶⁷. Kız çeyizini hazırlarken erkek de kıza ödemek zorunda olduğu mehir miktarını toplamaya çalışır. Damat ile gelinin evlenmelerinde hiç bir sakıncanın olmadığını gösteren bir belge (ilmühaber kağıdı) almadan evlilik gerçekleşmemektedir. Bu belge mahallenin ihtiyar heyeti tarafından verilir, damat iki şahitle kadiya başvurur, istenilen mehir miktarı kadı tarafından onaylanır ve nihayetinde imam nikâhı kıyılabilir³⁶⁸. Kadın İslâmî kaidelere göre eşinden belli bir miktar altın teminatı almadan evlenmezdi. Ancak evlilik sürecinde yapılan harcamalardan dolayı erkek kadına mehrinin hepsini ödemeyebilmektedir. Evliliklerde mehrin belli bir kısmını sonra ödemek Bahçesaraylılar tarafından sıkça başvurulan bir yöntemdir. Genel itibariyle bölgenin en zengininden orta hallilerine hatta fakirlerine kadar herkes evlilik sırasında mehrin sadece bir kısmını peşin olarak öder ve buna *mehr-i mu'accel* denilmektedir. *Mehr-i müeccel* olarak bilinen mehir ise taahhüt edilen miktarın geri kalanıdır. Kadın taahhüt edilen miktarı ya boşanma gerçekleştiğı zaman ya da eşinin ölmesi durumunda sonradan mirastan almaktadır³⁶⁹.

³⁶⁴ Wrangell, s. 57.

³⁶⁵ Mehmet Alpargu, "Tarihi Süreç İçinde Nogay Türklerinde Aile ve Akralılık Münasebetleri", **Emel Dergisi**, S. 216, 1996, s. 16.

³⁶⁶ Tavernier, s. 327.

³⁶⁷ Tavernier, s. 324.

³⁶⁸ Saim Savaş, "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, C. 2, 1992, s. 510.

³⁶⁹ Jülide Akyüz, "Evlenme Sözleşmesinin Önemli Bir Ögesi Olan 'Mehir' Hakkında Bazı Düşünceler", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 24, S. 37, 2005, s. 216.

Kadının mensup olduğu toplumsal sınıf ve soyluluk gibi kriterlerin mehrin miktarının belirlenmesinde oldukça etkili olduğu düşünölmektedir. Çünkü, yüksek gelirli ileri gelen kişilerden kız almak soylu beylerin ve üst düzey devlet görevlilerinin üstesinden gelebileceği bir durumdur. Selamet Giray Han'ın kızlarından Fatma Sultan'ın mehri 10.000 *hasene* idi³⁷⁰. Kadı İbrahim Efendi'de şehrin ileri gelenlerinden el-Hâc Mehmed Efendi'nin kızı Ümmü Gülsüm Bike'yi almıştı. Ümmü Gülsüm'e ödemesi gereken 2.400 kuruşluk mehrin 1.200 kuruşunu peşin (mehr-i mu'accel) 1.200 kuruşunu da sonradan ödemek koşuluyla (mehr-i müeccel) evlenmişti³⁷¹. Bahsi geçen örnekler tarihi bir olgu olarak karşımıza çıkan mehrin toplumsal statü ile yakından ilişkili olduğunu gözler önüne sermektedir. Ne zengin erkek fakir kızla ne de soylu kadın sıradan bir köylüyle evleniyordu. Mehir normal şartlar altında ister peşin isterse de sonradan olsun ödenmek zorundaydı. Mehrin bir kısmı sonradan ödemek koşuluyla gerçekleştiyse evlilik ve kadın mehri almadan öldüyse kadının birinci dereceden yakın akrabaları mehre mirasçı olabilmektedir. Örneğin Süyrü Taş köyünden Selma adındaki kadın, ölen kız kardeşi Aynışah'ın eşi Şah Murad'ı dava edip kız kardeşinin 20 altın *mehr-i müeccel*'ini istemiş, Şah Murad 4 altın nakit ödemiş ve sonradan 16 altın ödeyeceğini kadına bildirmiştir³⁷². Aile büyükleri evlilik bağının kurulmasında nihai kararı verdiklerinden kızların ekonomik bakımdan bulundukları sınıftan daha aşağı statüde fakir biriyle evlenmeleri pek mümkün olmadığından bahsetmiştik. Bu durum göz önüne alınarak kıza ödenen mehir miktarları da genel itibarıyla zenginlik, soyluluk veya fakirlik emaresi gösterebilmektedir. Orta halliler ve fakirlerin kızlarının mehirleri 150 ile 250 altın arasında değişiyorken³⁷³ soylu ve zenginlerinki yukarıdaki örneklerde olduğu gibi hayli yüksektir.

Tüm bu kaideler Müslüman bir erkek ile kadının evlendiğinde uygulanmaktadır. Ancak Bahçesaray'ın sadece Müslüman sakinleri yoktu. Farklı dine ve kültüre sahip etnik topluluklar da kendi aralarında kız alıp veriyor, nişan yapıyor, gelenekleri doğrultusunda evleniyorlardı. Onların evlilik sözleşmeleri Müslüman mahkemelerine pek gelmezdi. Ancak bir Müslüman kızın farklı dine mensup biriyle evlenmesi toplumda sansasyon yaratacak bir durum olmasına karşın Müslüman bir erkeğin

³⁷⁰ KŞS 3a, vr. 83.

³⁷¹ KŞS 20, vr. 84.

³⁷² KŞS 10, vr. 117.

³⁷³ Kadınlara ödenen mehir miktarları için bkz. KŞS 3a, vr. 68; KŞS 3b, vr. 17, 20; KŞS 4, vr. 1, 13; KŞS 8, vr. 110; KŞS 9, vr. 85; KŞS 11, vr. 44; KŞS 13, vr. 28, 36; KŞS 16, vr. 45; KŞS 18, vr. 67; KŞS 19, vr. 52.

gayrimüslim bir kadınla evlenmesi oldukça normal karşılanmaktaydı. Böyle evliliklerden dünyaya gelen çocuk da babaya tabi olduğundan Müslüman olurdu³⁷⁴. Tam tersi bir evlilik gerçekleştiği takdirde söz konusu evliliğe Kırım Hanı ve Bahçesaray kadısı müdahil olmakta ve İslâm hukukuna göre gerekli hukuki-adli bir süreç başlamaktadır. Bu tarz bir evliliğin uzun bir süre Bahçesaray mahkemesini meşgul ettiği bilinmektedir. 1671 yılında mahkemede gayrimüslimle evlenen bir Müslüman kızın davası görülmüştür. Davadan öğrendiğimiz kadarıyla Kermençik köyü sakinlerinden Abdullah oğlu Temir Gazi³⁷⁵ 10 yıl önce Müslüman olmuştu. Kendisine tabii olan 6-7 yaşlarındaki Kirazuy adındaki kızı da buluşa ermediğinden babasına tabiydi ve bu tabiiyet onu da Müslüman yapmıştı. Kızın 16-17 yaşına geldiğinde bir gayrimüslim ile evlenmesi üzerine sorun çıktı. Toplum tarafından benimsenmeyen ve İslâm dininin yasakladığı bu evlilik, Kırım hanının da kulağına kadar gitmişti. Han davaya müdahil olmuş, mahkeme de bir *mübaşir* (mahkeme görevlisi) görevlendirip soruşturma başlatmıştı. Kız, Müslüman olduğunu inkâr etmiş ancak şahitlerin ifadeleri sonrasında kızın yalan söylediği ortaya çıkmıştır³⁷⁶.

İslâm hukuku gereğince buluş çağına gelmemiş çocuk, anne ya da babasından birine tabiidir. Ailesi ölmüş olanların ise kendisinin bakımını üstlenen kişiye, hiç kimsesi yoksa bulunduğu bölgeye tabii olması zorunludur³⁷⁷. Yukarıdaki örnekte de çocuk buluş çağına erişmemişti ve doğal olarak babasının himayesinden dolayı o da Müslüman'dı. Böyle bir evliliği İslam dini yasakladığından mahkemenin nasıl bir karar vereceği tahmin edilebilmektedir. Ancak, mahkeme tutanakları doğası gereği davalı ve davacının şikayetlerini içermekte, dava sonuçlarını da kişilere verdiğinden işlenen suçlar neticesinde ne tür bir ceza verildiği pek kaydedilmemektedir. Fetvalar ilgili konuda hukuki yaptırımın ne olacağını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

³⁷⁴ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, Elif Kılıç (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s. 116.

³⁷⁵ Kermençik köyü Kırım Tatarlarının yaşadığı bir köydü. Kırım Tatarlarının İslam dinini benimsemesi Altınorda Devleti döneminin erken tarihlerine kadar gitmektedir. Ancak 1660'lı yıllarda Bahçesaray mahkemesine İslam dinine geçen Kırım Tatarları gelmekteydi. Kızının evliliği şikâyet konusu olmasaydı, Temir Gazi'nin din değiştirdiğini öğrenemeycektik. Timur Gazi'nin babasının isminin kayıtlara geçmemesi ve Abdullah adıyla kaydedilmesi bir bakıma din değiştirdiğinin göstergesidir. Kendisi ve kızının adlarının tipik Kırım Tatar isimleri olması, yeni Müslüman olanlar gibi Ahmed, Mehmed, Abdullah, Hasan, Hüseyin gibi isimler almaması da onların Kırım Tatarı oldukları kanısını güçlendirmektedir. Kırım Tatarlarının İslamiyet'i kabulü ve hanlık dönemindeki yansımaları için bkz. Ahmet Türk, "Kırım Hanlığı'nda İslamiyet", **Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım**, Yücel Öztürk (ed.), İstanbul: Çamlıca, 2015, s. 123-150.

³⁷⁶ KŞS 14, vr. 34.

³⁷⁷ Muhammed İbnu Mahmud el-Üsrûşenî, **Ahkâmü's Sığâr İslam Hukukunda Çocuklarla İlgili Hükümler**, İbrahim Cânan (çev.), İstanbul: Cihan Yayınları, 1984, s. 154.

Olayın gerçekleştiği tarihlerde yani 1670’li yıllarda Osmanlı Şeyhülislamı Ali Efendi’nin vermiş olduğu fetva durumu açıklığa kavuşturmaktadır. Fetvada;

“Gayrimüslim Amır, Müslüman olurken yedi yaşındaki kızı Hind’te babasına tabab Müslüman olduğuna hükm olunduktan sonra zimmî Hind ile evlense Amır’a ne lazım olur. El-cevab tazir-i şedid uygulanıp tefrik olunur³⁷⁸”

İlgili fetva davanın nasıl sonuçlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Teorideki hukukun uygulamaya geçirildiğini göz önüne aldığımızda kızın babası Temir Gazi böyle bir evliliğe izin verdiği için ayrıca cezalandırılacak, Kirazuy’un ise evlilik akdi sonlandırılacaktır³⁷⁹. İslam hukukunda olduğu gibi Musevilik’te de farklı dine mensup kişilerle evlenilmesi yasaktı. Tevrat’ta bu durum “Siz hainlik ettiniz ve İsrail’in günahını artırmak için yabancı kadınlar aldınız. Ve şimdi atalarımızın Allah’ı Rabbe suçunuzu itiraf edin, ona hoş olanı yapın; memleketin kavimlerinden ve yabancı kadınlardan ayrılın³⁸⁰” şeklinde açıkça ifade edilmiştir. İki kutsal dinin evlilik konusunda ayrıştığı nokta Müslüman erkek gayrimüslim bir kadınla evlenebilirken, Yahûdi bir erkek farklı dinden biriyle evlenememektedir. Hristiyanlıkta da diğer iki semavi din gibi böyle evliliklerin olmasına izin vermeyen kurallar vardır³⁸¹.

Bahçesaraylılar gelenek ve göreneklerini İslâmî kurallar ile sentezleyip hayatlarını devam ettirmekteydiler. Evlilik ve aile kurumunda da durum böyledir. İslâm hukuku erkeğe birden fazla kadınla evlenme imkânı verdiği halde iki veya daha çok kadınla evliliklerle pek karşılaşmamaktadır. Ölen kişilerin tereke kayıtlarında mirastan pay alan varisler incelendiğinde çok eşliliğe dair işaretler bulunmamaktadır. Genellikle ilk evliliğin bir şekilde sonlanmasıyla yeniden evlenme söz konusu olabilmektedir. Kırım hanının Kilercibaşısı Mehmed Ağa öldüğünde varisleri arasında iki kadın vardı. Ancak ilk karısı Kamile kayıtlara boşanmış olduğunu belirten bir terimle (zevc-i

³⁷⁸ Ali Efendi, **Şeyhülislâm Fetvaları**, İbrahim Ural (çev.), İstanbul: Fey Vakfı Hilal Matbaası, 1995, s. 120.

³⁷⁹ Sadece Bahçesaray’da değil Kırım Hanlığı’nın diğer şehirlerinde de benzer sorunlar mahkemeye geliyordu. Örneğin; Karasu şehrinde Mustafa adındaki adam İslam’a dinine geçmişti. Kızı ise akli buluğ olduğu için tabiiyet gerekmediğinden Müslüman olmamıştı. Babası onu gayrimüslim biriyle evlendiren mahkeme durumdan haberdar olmuş ve soruşturma başlamıştır. Kızın gayrimüslim olmasından dolayı da evliliğinde herhangi bir sakınca görülmemiştir. Bkz. Nuri Kavak, “Kırım Tatarları’nda Gündelik Hayat (XVII-XVIII. Asır)”, **Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım**, Yücel Öztürk (ed.), İstanbul: Çamlıca, 2015, s. 159.

³⁸⁰ Ali Aslan Topçuoğlu, “Yahudilik-Hristiyanlık ve İslâm Hukukuna Göre Nikâh Akdine Etkisi Bakımından Din Farklılığı”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. 10, S. 2, 2010, s. 85.

³⁸¹ Ali Aslan Topçuoğlu, s. 88.

mutallaka) geçmişti. Kilercibaşı Mehmed Ağa'nın iki karısından 11 çocuğu vardı³⁸². Genel itibariyle bir defa evlenenlerin ortalama 5-6, ikinci evlilik yapanların ise yaklaşık 10-13 çocuk sahibi olduğu anlaşılmaktadır. 1650 yılının mahkeme kayıtlarında “3 çocuklu 4, 5 çocuklu 3, 6 çocuklu 3, 7 çocuklu 1, 11 ve 13 çocuklu 1'er” aile görülmektedir³⁸³. 25 yıllık sürece bakıldığında Bahçesaraylı ailelerin ortalama 5-6 çocuğu olduğu kanısına varılabilir. Osmanlı şehirlerindeki çocuk sayılarını konu alan çalışmalarda şehirli nüfusun çocuk sayısı bazı yerlerde tespit ettiğimiz sayıyla aynıdır³⁸⁴ ve çok eşlilik görülmemektedir³⁸⁵.

2.3.2 Boşanma, Nafaka ve Velayet

Bahçesaraylıların evliliklerine dair bilgileri kadının ekonomik güvencesi olan mehir, boşanma, boşanma sonrası kadın ve bakıma muhtaç çocuklar için nafaka taleplerinin mahkemeye intikal etmesinden öğrenebiliyoruz. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Bahçesaray'da evliliğin sona erdirilmesinde kişiler arasındaki anlaşmazlık, saadet bulamama, zevcelik görevlerini yerine getirmeme, terk edip gitme, aldatma, eşin ve çocukların ihtiyaçlarını karşılayamama gibi unsurlar etkilidir. İslâm hukuku evlilik akdini sonlandırma hakkını istisnai durumlar hariç tek taraflı olarak erkeğe tanımıştır. Adam, karısını şahitlerin huzurunda “3 defa boş ol” sözünü tekrarlayarak *talak-ı selase* ile evliliği sonlandırabilmektedir. Üstelik bunu karısının yanında yapması da gerekmemektedir³⁸⁶. Tamamen erkeğin tasarrufunda olan bu boşanma türünde ikili ilişkilerde “rahatsızlık duyulan durum” şart koşulabilmekte ve boşanmanın dayanak noktası haline gelebilmekteydi. Eşinin yanında olmamak, terk edip gitmek, uzun bir süre geri dönmek gibi durumlar muhtemelen aile içinde huzursuzluk yaratabiliyordu. Böyle sorunlar yaşayan aileler meselelerini mahkemeye taşıyıp soruna resmi yolla bir çözüm buluyorlardı. Örneğin Şah Temir bunlardan birisidir. Eşi Melek Şah Hatun'u mahkemeye götürmüş, kadı huzurunda kendisinin Kırım'dan

³⁸² Fırat Yaşa, “Han'ın Mutfağından Bahçesaray'daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Kilercibaşı Mehmed Ağa”, **Bilig Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 81, 2017, s. 31.

³⁸³ Fırat Yaşa, **67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadiasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat**, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 17.

³⁸⁴ Ümit Ekin, “17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları”, **Türk Tarihinde Balkanlar**, Zeynep İskefiyeli – M. Bilal Çelik – Serkan Yazıcı (ed.), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2013, s. 573.

³⁸⁵ Faroqi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, s. 117.

³⁸⁶ Ronald C. Jennings, “Divorce in the Ottoman Sharia Court of Cyprus 1580-1640”, **Studia Islamica**, S. 78, 1993, s. 162; Saadet Maydaer, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 16, S. 1, 2007, s. 303.

çıkıp bir sene içinde geri dönmemesi halinde eşinin üç talak boş olmasını şart koşmuştur³⁸⁷. İlgili kayıt kadın açısından değerlendirildiğinde kocanın geri dönmemesine karşı bir tedbir mahiyeti taşımaktadır. Kocasının gelmemesi durumunda hem boşanmamış sayılacağından yeni biriyle evlenmesi zorlaşacak hem de günlük ihtiyaçlarını karşılayacak bir gelirin olmaması durumunda ekonomik sıkıntılarla mücadele etmesi gerekecektir. Böylelikle yaşanması muhtemel olayları önleyici bir tedbir mahiyetinde *talak-ı selase* bir şarta bağlı çözüm yolu olarak görülmüştür. Nihayetinde boşanmanın gerçekleşmesi için eşin boşanma esnasında kocasının yanında olması gerekmektedir. Bir koşula bağlı olmadan da *talak-ı selase* ile boşamalar oluyordu ancak çok sık görülmemektedir³⁸⁸. Genellikle aile ilişkilerine zararı dokunabilecek istenmeyen bir durum söz konusuydu. Hanenin beyi rahatsızlık duyulan eylemi ortadan kaldırma konusunda ileri sürdüğü şarta evliliğini mevzu bahis ederek tehlikeye atıyordu. Çünkü mahkemeye intikal eden şart, kişileri birbirine karşı kontrol edebilmeyi sağlamanın yanında sınırlandırmaktadır³⁸⁹. Örneğin, Bahçesaraylı Arslan adındaki *kıbtı* (çingene) eşi Ak Bike huzurunda 1650 yılı Aralık ayının sonunda mahkemede “Ak Bike’yi günahsız yere döversen benden üç talak boş olsun ama bu avrat bana, valideme ve ağzıma *şetm* (küfür) ederse onu döverim” şeklinde şart koşmuştur³⁹⁰. Bu şart eşlerin birbirini sınırlamasının yanı sıra üzerinde pazarlık yapıp anlaştıklarını hatta mahkemeye giderek işi kamusallaştırdıklarını ortaya koymaktadır. Evliliğin sonlanması içki içmek de sık sık karşılaşılan bir etmendi. Öyle ki Bahçesaraylı Neslişah’ın kocası Ahmed, “eğer şarap ve rakı içersen zevcem benden üç talak boş olsun” demiştir, içtiğinden dolayı da gidip Karasu’da başka bir kadın ile evlenmiştir³⁹¹.

Talak-ı selase ile boşama sonrasında adam eşine geri dönemezdi. Ancak, *talak-ı ric’i* adı verilen başka bir boşanma türü daha vardı. Tam anlamıyla boşanmanın

³⁸⁷ Şah Temir 1667 yılında mahkemeye giderek böyle bir şart koşmuştur. İlerleyen tarihlerin mahkeme tutanaklarında boşandıklarına dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. İlgili kayıt için bkz. KŞS 13, vr. 12.

³⁸⁸ KŞS 11, vr. 62; KŞS 16, vr. 69; KŞS 18, vr. 71; KŞS 19, vr. 52.

³⁸⁹ Yahya Araz, “16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kişilerarası İlişkilerde Bir Pazarlık, Kontrol ve İkna Aracı Olarak Evlilik Sözleşmeleri”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S. 2, 2005, s. 28.

³⁹⁰ Sarı, s. 84, Küfürbaz kocaların küfür etmeme konusunda verdikleri sözler çok da uzun sürmüyordu. Örneğin; Temmuz 1674’te Bahçesaray’ın Rus Mahallesi sakinlerinden Receb kızı Banbike? mahkemede kocası Usta Kenan’ı huzurunda konuşup kadıya “Kenan eğer sana, annene ve babana küfredersen boş ol” diye şart koştuğunu ve aradan çok geçmeden küfrettiğini ifade ederek ve iki şahit ile kanıtlayarak boşanmıştır. Bkz. KŞS 20, vr. 60.

³⁹¹ KŞS 8, vr. 39; Genellikle *talak-ı selase* üzerine boşamalarda şarap, rakı (arakı), boza gibi sarhoşluk veren içkilerin tüketilmemesi üzerine şart konulması yaygındı. Bkz. KŞS 11, vr. 32, 33; KŞS 20, vr. 38.

gerçekleşmeme durumunu ifade eden ric'i talakta evliliğe tekrar dönebiliyordu³⁹². Kocaya tanınan üç kere boşama hakkının tüketilmemesi evlilik bağına kurtarabilme anlamına gelmektedir. Erkek nikâh akdine gerek kalmadan eşiyle barışıp tekrardan karı koca hayatı yaşayabilirdi. Ancak iddet süresinin geçmemiş olması başta olmak üzere boşanmanın belli bir meblağ üzerinden gerçekleşmemesi gibi şartların sağlanması gerekmektedir³⁹³. Örneğin, Salaçıklı Halil eşi Fatma'yı talak-ı ric'i ile boşamış, mehir, nafaka ve iddet süresiyle ilgili ödemesi gereken meblağı vermiş ve netice itibarıyla boşanmıştır³⁹⁴. *Talak-ı ric'i* ve *talak-ı selase* dışında Bahçesaray mahkemesinde görülen bir diğer boşanma şekli ise *talak-ı bayin*'dir. Bahçesaraylı erkekler eşlerini boşarken genellikle bu boşanma yöntemini tercih etmekteydiler³⁹⁵. Boşanan koca pişman olup yeniden aynı kadınla evlenmek istediğinde İslami kaideleri yerine getirmelidir. Yani; İslami kurallar gereğince boşandığı eşin bir başkası ile evlilik akdi gerçekleşmesi, evlenen erkeğin kadını boşaması, kadının iddet süresini tekrardan beklemesi gerekmektedir³⁹⁶. Pişman olup yeniden evlenme Kırım masallarına da konu olmuştur. Öyle ki Molla'nın biri günün birinde karısına kızıp "benden yedi kere boş ol" demiş sonrasında pişman olup doğru kadiya gitmiştir. Karısıyla tekrar evlenmek için gerekli kaideleri öğrenen Molla karısını en güvendiği adamlardan biriyle evlendirir. Ancak güvendiği adam kadından boşanmaz ve Molla da kendi elleriyle karısını bir başkasıyla evlendirdiği ile kalır³⁹⁷. İster *talak-ı bayin* ya da *talak-ı selase* isterse de *talak-ı ric'i* ile boşanmanın gerçekleşmesinde belirleyici faktör erkektir. Onun boşanma hakkını kadına devretmesi durumunda kadının erkeği boşayabilme hakkı doğmaktadır. Bu yöntem nikah ya da evlilik akdinin gerçekleşmesi sırasında erkeğin kadına "herhangi bir fiili işleme durumunda eşine kendini boşama hakkını devretmesi" ile gerçekleşirdi³⁹⁸. Ancak toplum tarafından pek tercih edilen bir boşanma yöntemi değildir.

³⁹² Ali Kaya, "17. Yüzyıl Bursa Şer'iyye Sicillerinin İslam Aile Hukuku Açısından Tahlili", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 17, S. 1, 2008, s. 96.

³⁹³ Halil İbrahim Acar, "Talak", **DİA**, C. 39, 2010, s. 498.

³⁹⁴ KŞS 18, vr. 26.

³⁹⁵ KŞS 10, vr. 72; KŞS 11, vr. 11, 28, 37, 44; KŞS 15, vr. 20; KŞS 17, vr. 74; KŞS 18, vr. 52; Sarı, 71, 80, 112; Yaşa, 67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadiasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat, s. 91, 92, 156, 186, 225, 239, 253.

³⁹⁶ Acar, s. 499.

³⁹⁷ Şamlıoğlu, s. 62-63.

³⁹⁸ Abacı, **Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)**, s. 160.

XVII. yüzyılda Bahçesaraylı kadınlar kocalarının kendilerini terk edip gittiklerinde veya onlardan bir haber alamadıklarında ölme ihtimalini göz önüne alarak boşanma talebinde bulunabilmektedir. İki şahit ile birlikte mahkemeye başvurması yeterlidir. Bahçesaraylı erkeklerin evden ayrılmalarında başta çapula çıkma olmak üzere ticaret ve din etkiliydi. Hacca gitmek uzun ve meşakkatli bir yolculuk demektir³⁹⁹. Kendilerini yolculuk esnasında nelerin beklediği bir muammaydı ve her şey yolunda gitmezse geri dönemeyebilirlerdi. Normal şartlarda boşanma tasarrufu erkeğe tanınmış olmasına karşın böyle sorunlar yaşayanlar için çıkış yolu sayılabilecek bir yöntem olarak Şafi hukuku vardı. Terk edilen kadın nafaka ve günlük ihtiyaçlarını kendisi karşılayamayacağını öne sürüyordu. Çünkü Şafi hukukunda kocası eşinin geçinimini sağlayabilecek miktarda mal bırakmadan terk edip gittiye kadının boşanabilme hakkı doğuyordu. Mahkemeye başvurduğunda kadı ona şafi naipler atayarak boşanma imkanı sağlıyordu⁴⁰⁰. Böylelikle kadın başka biriyle evlenip yeni bir hayat kurabilirdi. İster Müslüman olsun ister gayrimüslim kayıp kocaların geri dönmesiyle sorunlar ortaya çıkıyor ve ilişkilerin boyutu içinden çıkılmaz karmaşık bir hal alabiliyordu. Örneğin Yasef'in karısı Sahib, eşinin kendisini terk edip gitmesiyle yeniden evlenmişti. Aradan 13 yıl geçtikten sonra Yasef Bahçesaray'ın yolunu tutmuş ve döndüğünde karısını umduğu gibi bulamamıştı. Bu yüzden Bahçesaray mahkemesine eşini dava etmiş, kendisinin çalışmak için Gazi Kermen Kalesine kul yazıldığını, orada kaldığı 13 yıl içinde ise eşine haber yolladığını belirtmişti. Bu sebepten dolayı da karısının sonraki evliliğinin sonlandırılmasını talep ediyordu. Kadı Efendi, Yasef'in eşi Sahib'i sorguladığında "bana kocam Yasef kayıpken öldüğünü söylediler, bu sebeple başka biriyle evlendim" şeklindeki ifadesinden sonra ikinci evliliğini sonlandırıp Yasef'in karısı olduğuna hüküm verdi⁴⁰¹. Yasef şanslıydı ve hayatına kaldığı yerden devam edebilecekti. Ancak neden Musevi mahkemesini değil de İslam hukukunun uygulandığı Bahçesaray mahkemesine bu sorunu getirmişti? Karısını terk edip gitme XVII. yüzyıl Bahçesaray'ında çok yaşıyordu⁴⁰² ve muhtemelen Yasef de çevresindeki kişilerden

³⁹⁹ Yahya Araz, "Erken Modern Osmanlı Toplumunda Evden Ayrı Düşmek: Gidenler ve Arkada Kalanlar Üzerine Bir Değerlendirme" **Doğu Batı**, S. 64, 2013, s. 154-155.

⁴⁰⁰ Araz, "Erken Modern Osmanlı Toplumunda Evden Ayrı Düşmek: Gidenler ve Arkada Kalanlar Üzerine Bir Değerlendirme" s. 160.

⁴⁰¹ KŞS 18, vr. 60.

⁴⁰² 3 Ekim 1667 Pazartesi günü katipler tarafından kaydedilen bir nafaka talebinde Bahçesaraylı Saliha'nın kocası Mehmed tarafından ticaret için 6 sene önce terk edilip İstanbul'a gittiğini öğreniyoruz. Saliha'yı iki oğlu ve bir kızıyla yalnız bırakmıştı. KŞS 11, vr. 12; 1671 yılının Aralık ayının sonlarında ise sitem dolu sözleri mahkeme tutanaklarına geçen Şahzeman'ın durumu tam bir

kadı mahkemesinin benzer sorunları nasıl çözümlediğini öğrenmişti. Bu sebeple de eşinin “kayıpken öldü” şeklindeki iddiasını çürütmek için de eşine ölmediğine ve çalıştığına dair haberler yolladığını öne sürmesi mahkemenin kendi lehine karar vermesinde etkili olduğu düşünülmektedir. Ekonomik sıkıntılarını gidermek amacıyla evden ayrılanlardan biri de Cami-i Kebir Mahallesi’nden Arap Süleyman oğlu Abdi idi. O da üç sene önce Şahin Kermen Kalesi’ne kul olarak yazılıp eşini terk etmişti⁴⁰³. Benzer olaylar sadece Kırım – Bahçesaray ile sınırlı olmayıp XVII. yüzyıl Osmanlı şehirlerinde ve Avrupa’da da görülüyordu⁴⁰⁴. Eşini terk edip gitmek bir yana geri döndüklerinde onlarla tekrar birlikte yaşamak için verilen hukuk mücadelesi yaşanan dönemde oldukça normaldi.

Bir diğer boşanma türü ise *hul’* idi. Hanefi hukukuna göre *hul’* kadına tanınmış bir boşanma hakkıdır. Evliliği devam ettirmek istemeyen kadın kocasını boşanmaya razı edebilir ancak karşılığında mehrinden, nafakasından kisvesinden vazgeçmesi gerekirdi⁴⁰⁵. Kadının ayrıldıktan sonra ekonomik güvencesi olarak gördüğü zevcelik haklarından vazgeçmesi bazen kocasına katlanamayacak duruma geldiğinde baş gösteriyordu. Örneğin;

“Bahçesaray’dan İsmail kızı Aişe (Ayşe) mahkemede Hasan Halife oğlu Murad Gazi’yi dava ederek “Murad Gazi benim nikahlı eşimdir, nafakamı ve kisvemi vermediği gibi beni dövüp, küfredip rencide etmektedir. Ben nafakamdan, kisvemden ve boşanmadan kaynaklı doğacak haklarımdan vazgeçiyorum, beni boşasın şeklindeki ifadesinden sonra Murad Gazi onu boşamıştır⁴⁰⁶.”

Yukarıdaki dava kaydındaki gibi Bahçesaraylı kadınlar ikili ilişkilerde yaşadıkları huzursuzlukları sonlandırmak için mahkemenin yolunu tutabiliyorlardı. Kırım ve

trajedydi. Kocasını Rıdvan’ın kendisini nikahladığını, nafaka ve kisve vermediğinin yanı sıra kendisinin yanında bir saat bile durmadığını, sürekli ortalıktan kaybolduğunu, bir adamın kuşunu çalıp Çerkes’e gittiğini bildirmişti. KŞS 16, vr. 81. Benzer hayat hikayeleri için bkz. KŞS 18, vr. 60, 70; KŞS 20, vr. 43, 50, 98; KŞS 21, vr. 84.

⁴⁰³ 13 Nisan 1668 yılının Cuma günü mahkemeye gelen Abdi’nin karısı Saliha yaşadığı sıkıntılardan dolayı eşinin malından kendisine ve kızı Ümmi Selime’ye kocası gelene kadar nafaka bağlanması talebinde bulunmak için başvurmuştu. KŞS 10, vr. 19.

⁴⁰⁴ Nurcan Abacı, “Bekledim de Gelmedin: 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kadınlar ve Kayıp Kocaları”, **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, C. 41, 2014, s. 63-69.

⁴⁰⁵ Leslie Peirce, “She is trouble and I will divorce her: Orality, Honor, and Representation in the Ottoman Court of Aintab”, *Women in the Medieval Islamic World Power, Patronage, and Piety*, Gavin R.G. Hambly (ed.), New York: St. Martin's Press, 1998, s. 283; Akyüz, s. 226; Jennings, s. 156-157.

⁴⁰⁶ KŞS 18, vr. 35.

Osmanlı toplumunda kadınlar mahkemeyi oldukça aktif kullanabiliyor, herhangi bir sorun yaşadıklarında mahkemeye gelebiliyor, haklarını arayabiliyorlardı. Aişe'nin tüm haklarından vazgeçip boşanmak istemesi gibi davalar Bahçesaray mahkemesinde oldukça fazladır⁴⁰⁷. Belki de aile bağları kopan kocalar evliliği sonlandırırken maddi bir külfetten kurtulma yolu olarak hayatı eşlerine çekilmez hale getirip zevcelik haklarından vazgeçmeye zorluyor olabiliyorlardı.

Karı koca arasında aile bağlarının koparmak bir takım yükümlülükleri de beraberinde getirmektedir. *Hul'* dışındaki boşanma türlerinde kadının iddet adı verilen süre zarfındaki ihtiyaçlarını boşandığı eşi nafaka ve kisve olarak ödemektedir⁴⁰⁸. Boşanma gerçekleştiği takdirde sadece anneye değil bakıma muhtaç kız ve erkek çocuklara da nafaka gerekmektedir. Nafaka aile reisinin bakmakla yükümlü olduğu kişilere sağlamak zorunda olduğu yiyecek, içecek ve giyecek gibi temel ihtiyaçları kapsamaktadır⁴⁰⁹. Velayet yani çocuğun kimin yanında yaşayacağı konusu ise en azından XVII. yüzyıl Bahçesaray'ında bir sorun teşkil etmiyordu. Toplumsal yaşamın bir gereği olarak baba dışarıda çalıştığından ya üvey anne çocuklarına bakacak ya da öz anneleri tarafından belli bir yaşa kadar büyütülecekti. Genellikle öz anne tarafından çocukların bakımı üstlenildiğinden kadın bu talebi mahkemeye götürerek kendisi ve çocukları için alacağı nafakayı resmileştiriyordu⁴¹⁰. Böylelikle ekonomik güvenceleri olan nafakaları kadı ve bilirkişiler aracılığıyla belirlenen meblağ üzerinden ödenmeye başlıyordu. Kocaları tarafından terk edilen kadınlar da boşanma gerçekleşmese bile mahkemeye gelip nafaka talebinde bulunuyorlardı. Nafaka isteğinin mahkemece kabul edilmesi kadına ayrıca kocası adına borçlanma hakkı da vermektedir⁴¹¹. Böylece Bahçesaraylı kadınlar hayatlarını kocaları olmadan da devam ettirme yolunu buluyor, onların öldükleri haberini alarak dul konumuna düştüklerinde hayatlarını idame ettirmek amacıyla ikinci bir evliliği düşünebiliyorlardı.

⁴⁰⁷ KŞS 9, vr. 24; KŞS 16, vr. 45, 84; KŞS 17, vr. 6, KŞS 18, vr. 44; KŞS 19, vr. 47; KŞS 20, vr. 8; Sarı, s. 85.

⁴⁰⁸ Evliliği sonlanan kadın yeniden evlenebilmesi için mutlaka belli bir süre beklemek zorundadır. Bekleme süresinin ne kadar olacağını kadının durumu belirlemektedir. Kadın hamile ise iddet süresi çocuğun doğmasına kadar sürmekte, değilse dört ay on gün ile sınırlı kalmaktadır. Bkz. Ahmet Yaman, **İslam Aile Hukuku**, Konya: Gençleri Evlendirme ve Mehîr Vakfı, 1998, s. 114.

⁴⁰⁹ Pakalın, s. 642.

⁴¹⁰ KŞS 8, vr. 8; KŞS 9, vr. 85; KŞS 10, vr. 135; KŞS 11, vr. 5, 6, 32, KŞS 14, vr. 26; KŞS 15, vr. 65, KŞS 16, vr. 74; KŞS 17, vr. 50, 52, 69; KŞS 18, vr. 71, 72, 75; KŞS 20, vr. 69, 83, 98; Sarı, s. 109, 130.

⁴¹¹ Yahya Araz, "Kadınlar, Toplum ve Hukuk 16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Eşleri Tarafından Terk Edilen Kadınlar", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S. 6, 2008, s. 71.

2.3.3 Vârisler, Murisler ve Servet Yapıları

Bahçesaraylı ailelerin evlilik bağlarının sonlanmasında bir başka etmen de çiftlerden birinin ölmesiydi. Böyle durumlarda aile fertlerinden birinin mahkemeye başvurması ile kadı, ölen kişiyi ve mirastan pay alabilecek kişileri tespit ederek kayda geçirtmektedir. “Muhallefat” ya da “tereke” olarak bilinen bu kayıtlarda ölen kişilerin aile bilgilerini ve sahip oldukları menkul ve gayrimenkul malların neler olduğunu öğrenebilmekteyiz. Aşağıdaki tablo, incelenen kadı sicillerinden bazı ailelerin tereke kayıtlarının hesaplanması sonucu oluşturulmuştur. Amaç, bu veriler üzerinden aileler hakkında ne tür verilere ulaşılabileceğini göstermektir.

Tablo 9
Bahçesaraylı Ailelerin Muhallefatları

Tereke Sahibi	Çocuklar Erkek Kız		Menkul	G. menkul	Köle-Cariye	Toplam Servet	Kaynak
Emine Hatun	-	-	8.275	-	-	8.275	Sarı, s. 123-125
Saliha	-	2	9.851 akçe	3.400 akçe	-	13.251	Sarı, s. 82 -83
Seyyid Celal Efendi	-	-	-	520 altın	-	78.000 akçe	Sarı, s. 168
Hacı Kablan	-	2	19.875 akçe	18.900 akçe	41.250 akçe	80.025 akçe	KŞS 4, vr. 71
İlyas Mirza	1	1	55.350 akçe	600 akçe	33.000 akçe	89.950 akçe	KŞS 4, vr. 32
Bevvab Receb	3	3	35.437 akçe	6.080 akçe	27.000 akçe	68.517 akçe	KŞS 4, vr. 6
Sefer Gazi	-	-	5.322 akçe	4.500 akçe	-	9.822 akçe	KŞS 10, vr. 5
Rahime Hatun	-	-	4.805 akçe	-	6.000 akçe	10.805 akçe	KŞS 10, vr. 6
Seyyid Gazi	-	1	7.097 akçe	3.750 akçe	-	10.847 akçe	KŞS 10, vr. 9
Mehmed Reis	-	-	5.757 akçe	-	-	5.757 akçe	KŞS 11, vr. 6-7
Şehzade	1	3	62.100 akçe	4.150 akçe	-	66.250 akçe	KŞS 13, vr. 16
Hızır Efendi	2	-	52.878 akçe	160.800 akçe	98.250 akçe	311.928 akçe	KŞS 14, vr. 18-19
Dellal Ali	6	3	533 akçe	7.500 akçe	4.500 akçe	12.533 akçe	KŞS 18, vr. 62

Tablo 9’da tereke sahipleri incelendiğinde çok olmamakla birlikte kadınların da terekelerinin kayıtlara geçtiği görülmektedir. Emine, Saliha, Rahime isimli kadınların mal varlıklarının çok olduğunu söyleyemeyiz. Tablodaki en düşük mal varlıkları arasındadırlar. Sadece Şehzade isimli kadının diğerlerine oranla daha fazla malı olduğu bıraktığı 66.250 akçelik servetten anlaşılmaktadır. Kadınlardan Saliha’nın iki

kızı, Şehzade'nin ise 3 kızı, bir oğlu olduğunu öğreniyoruz. Tablo genelinde en az bir en fazla 9 çocuklu aileler tespit edilmiştir.

Erkeklerin ölmesi söz konusu olduğunda kadınlar kocalarının terekelerinden mehirlerini talep edebiliyorlardı. Hızır Efendi öldüğünde eşi *mehr-i mu'accel* ve *mehr-i müeccel*'inden kalan miktarları talep ederek 800 altın yani 120.000 akçeyi geri almıştır⁴¹². Böylelikle Hızır Efendi'nin 311.928 akçelik servetinden eşinin mehri düşülünce 191.928 akçelik bir mal iki oğlu arasında taksim edilecektir. Hatta mehir miktarlarından tereke sahibinin ya da eşinin toplum içerisindeki yerini ve servet durumunu tespit etmek mümkündür. Toplumun üst kademesinde bulunan kişilerin kızlarına daha fazla mehir ödenmesi bununla ilişkilidir.

Tablo ayrıca Bahçesaraylı ailelerin her ikisinden birinin köle sahibi olduğunu şeklinde de okunabilir. Hızır Efendi'nin 15 kölesi olduğu ve bu kölelerin değerinin toplamda 98.250 akçeye denk geldiği bilinmektedir⁴¹³. Hemen her ailenin taşınmaz mülke sahip olduğu da yapılan tespitler arasındadır. XVII. yüzyılda Bahçesaray'da yaşayanların bir çoğunun kendi evi bulunuyordu ve kirada oturmuyorlardı. Bunun bir neticesi olarak da taşınmaz mülkler arasında evlerin bulunduğu söylenebilir. Örneğin Hızır Efendi gibi mülkü çok fazla olan kişilerin evlerinin dışında çayır, bağ bahçe, dükkan, değirmen gibi yapılara da sahip olduğu terekelerden anlaşılmaktadır.

2.4 Bahçesaraylı Ev Sahipleri ve Evler

Yaşanılan mekânlar içerisinde yaşayan toplumu ve kültürünü anlamak adına araştırmacılara çeşitli bilgiler sunar. Çünkü onların da bir dili vardır, konuşturmasını bilene inşa edenin zihniyeti, yaşam tarzı ve inancı hakkında bilgi verirler. Mekânın özellikleri, kapladığı alan, bulunduğu semt, yapıldığı malzemeler sahibinin ekonomik durumuna dair zihinlerde bir kanaatin oluşmasını sağlar. Mahkemeye gelen mülk davalarından Bahçesaraylı ev sahiplerinin yaşadıkları evlerin fiziki özellikleri, alımı veya satışı gerçekleşen gayrimenkullerin fiyatları, evlerin dışında bulunan diğer yapıların neler oldukları öğrenilebilmektedir. Öncelikle mekânsal yapıyı anlayabilmenin yolu mahkeme kayıtlarında gayrimenkuller için kullanılan terminolojiyi çözümlemekten geçmektedir. Kırım Hanlığı kadı sicillerinde evler ve

⁴¹² KŞS 14, vr. 18.

⁴¹³ KŞS 14, vr. 19.

evlerin etrafını çevreleyen yapılar tarif edilirken *mülk*, *dâr*, *bâb*, *çit hâne*, *çatma hâne*, *taş hâne*, *tahtânî*, *fevkânî*, *mahzen*, *kiler*, *müsmire* ve *gayr-i müsmire*, *muttasıl*, *muhavvata*, *yurt*, *hayat*, *havale*, *ahır*, *bi'r-i maî*, *kenifî*, *sayfiye*, *buyut-u müteaddide*, *târîk-i âmm*, *târîk-i has* gibi kavramlar kullanılmıştır.

Mülk kavramı, genellikle mahkeme kayıtlarında bir gayrimenkulün dört tarafında yer alan komşularını belirtir. Mülkten kastedilen yapının ev mi bağ, bahçe mi olduğu tam olarak anlaşılmamakta, bir gayrimenkulün alımı veya satışı gerçekleştiğinde etrafında yer alan komşuları *şarken*, *garben*, *kableten*, *şimalen* ...'nın mülkü şeklinde kayıtlarda geçmektedir. Suraiya Faroqhi'nin de “Orta Halli Osmanlılar” adlı eserinde belirttiği gibi bir mahallede bulunan arazilerin çoğunun üzerinde ev vardır ve bu terim, evlerle birlikte yer alan tüm yapıları kapsayan kavram olarak kullanılmıştır⁴¹⁴. Bu bağlamda mülk ile dar kelimeleri benzerlik göstermektedirler. Sözlükte “yer” anlamında kullanılan dar kelimesinin⁴¹⁵, bir dizi yapının kapladığı alanı ifade ettiği sicillerden anlaşılmaktadır. Örneğin “bir kıt'a mülkim olan dârım dâhilinde bir bâb çatma ve taş hâne müstemilidir cümle tevâbî ve levâhıkıyla ve hukûk-u murâfik ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmiresiyle” şeklindeki tanımlama bir dizi yapıya işaret eder⁴¹⁶. Mülkün, sahip olunan tüm gayrimenkuller, darın ise sadece arazi (yer) olduğu göz önüne alındığında ...'nın mülkü tabirinin ayrıntıdan uzak bir tanımlama olduğu görülmektedir.

Sözlüklerde bir anlamı da kapı olan bâb kelimesinin⁴¹⁷ belgelerde *bir bâb oda*, *üç bâb çatma hâne* şeklinde geçmesi söz konusu kelimenin odayı ve kapıyı içine alan bir mülk kavramı olduğu kadar evi de ifade ettiği (üç bâb tahtânî alt katta üç oda, iki bâb fevkanî üst katta iki oda) anlaşılmaktadır. Yaşanılan eve doğrudan atıfta bulunan kelimeler çatma hâne, taş hâne ve çit hânedir. Evlerin yapıldıkları malzemeye göre bu isimleri aldıkları açıktır. Çatma hâne ahşaptan, çit hâne saman, kamış, çalı gibi malzemelerin çamur ile yoğrulmasından, taş hâne ise taş malzeme kullanılarak inşa edilen konutları ifade eder. Ev tek katlıysa tahtânî, iki katlıysa fevkanî kelimesiyle

⁴¹⁴ Suraiya Faroqhi, **Orta Halli Osmanlılar**, Hamit Çalışkan (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009, s. 8.

⁴¹⁵ Yer, ev, bina, yapı ve mekanı ifade eden bu kelime için bkz. Mehmed Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, Ankara: Yazar Yayınları, 2011, s. 346.

⁴¹⁶ KŞS 13, vr. 29.

⁴¹⁷ Doğan, s. 133.

belgelerde belirtilir ⁴¹⁸ . Bahçesaray başta olmak üzere neredeyse tüm Kırım şehirlerinde evlerin ve dükkânların ya yanlarında ya da altlarında mahzenleri ⁴¹⁹ vardır. Kömürlük gibi kullanıldığı düşünülen mahzenlerde bazen değerli malların da saklandığı kadı sicillerinde görülmektedir. Özellikle dükkânların altlarında bulunan mahzenlerde satışı yapılacak ürünler de muhafaza edilmektedir ⁴²⁰ . Mahzen bu yönüyle kilerden farklıdır. Kiler içerisinde yiyeceklerin saklandığı odadır ve incelenen kayıtlarda evin içerisinde bir oda olmayıp dışarıda yer almaktadır ⁴²¹ . Eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmire ise evin etrafında bulunan meyveli ve meyvesiz ağaçları tanımlayan bir kavramdır ⁴²² . Bir konutun hemen yanındaki diğer konutlar dizisi muttasıl, duvarlarla çevrili olanlar muhavvata kelimesi ile tarif edilmektedir ⁴²³ .

Bahçesaray’da evlerin bazılarının yurt kelimesiyle ifade edildiği görülmektedir. Kuban, söz konusu kelimenin göçer konutun en iyi örneği olarak yurt’u nitelediğini vurgulamaktadır ⁴²⁴ . Kırım’da XVII. yüzyılda bile göçebe kültürün etkisini hissettirdiğini göstermesi açısından yurt kavramı oldukça önemlidir. Kırımlıların yayla ve kışlalarındaki evleri sicillere yansıdığına yaşanan yer, yurt şeklinde evlerini tarif ettikleri düşünülmektedir. Yerleşim birimlerinin isimlerinde de “Eskiyurt, Yurt” kavramlarını kullandıkları görülmektedir. Mahkeme kayıtlarındaki gayrimenkul terminolojisinde hayat ibaresi sıklıkla geçmektedir. Bu kelimeyle kastedilen evin odaları ve kapalı mekânları değil bahçe veya avlu gibi açık alanlarıdır ⁴²⁵ . Bahçesi olan evlerde kadınların evin bahçesinde geçirdiği süre boyunca dışarıdan görülmemesi için havale ⁴²⁶ adı verilen perde gibi bir duvar örülerek mahremiyet korunmaktadır. Yazın gezilecek, yaşanılacak yer olarak sözlüklerde geçen sayfiye ⁴²⁷ de Bahçesaraylıların evlerinin dışındaki mekânı ifade etmektedir. Bazen kadı sicillerinde oda, sofa, tabhâne ayrı ayrı yazılmayıp buyut-u müteaddide

⁴¹⁸ Doğan Kuban, **Türk Hayat’lı Evi**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995, s. 51; Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, s. 115.

⁴¹⁹ Çeşitli malları korumak ve koymak amacıyla kullanılan yer altı deposudur. Bkz. Doğan, s. 1146.

⁴²⁰ KŞS 4, vr. 52; KŞS 13, vr. 3; KŞS 20, vr. 9, 69, 86.

⁴²¹ KŞS 17, vr. 28.

⁴²² Turan Açık, “Bir Yeniden İnşa Denemesi: 18. Yüzyılın Ortalarında Trabzon Evleri Hakkında Bazı Tespitler”, **Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza**, Ömer İskender Tuluk, Halil İbrahim Düzenli (ed.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2010, s. 219.

⁴²³ Kuban, *Türk Hayat’lı Evi*, s. 48.

⁴²⁴ Kuban, *Türk Hayat’lı Evi*, s. 38.

⁴²⁵ Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, s. 84.

⁴²⁶ Doğan, s. 717.

⁴²⁷ Doğan, s. 1485.

(bir dizi yapı) denmektedir⁴²⁸. Evin dışında bulunan diğer yapılar ise ahır, bi'r-i maî (su kuyusu) ve kenif yani helâdır. Son olarak, gayrimenkul terminolojisinde herkesin kullanımına açık olan yol anlamına gelen tarik-i âmm ve sadece bazı kişilerin geçme hakkı bulunan yol anlamına gelen tarik-i has terimler sıkça geçer⁴²⁹.

Bahçesaray evlerinin büyük çoğunluğunda ahşap malzeme kullanılmış olduğu mülk kayıtlarında açıkça görülmektedir. Şehrin ormanlık bir sahada kurulması, etrafının bağlık ve bahçelik olması konut malzemesini doğrudan etkilemiştir. Ahşap malzemeden sonra en çok saman, kamış gibi otların çamur ile sıvanmasıyla inşa edilen çit hâne isimli evlerin kullanıldığı tespit edilmektedir. Martin Bronevskiy'in konut mimarisi hakkındaki gözlemleri Bahçesaray'ın XVI. yüzyıldaki ev tipolojisini gözler önüne sermektedir. Bronevskiy, Bahçesaray'da taş malzemeden yapılmış sadece bir evin bulunduğu ve onda da Kırım hanının yaşadığını vurgulamaktadır⁴³⁰. XVI. yüzyılda kurulan Bahçesaray'ın ilk yerleşimlerinde konutların ahşap ve kerpiçten yapıldığı anlaşılmaktadır. Edward Daniel Clarke'de evlerin ahşap ve pişmiş tuğladan yapıldığına, çatılarında kırmızı kiremitler bulunduğu dikkat çekmektedir⁴³¹.

Şehrin sakinlerinin hemen hepsinin kendilerine ait bir evi olduğu, kirada oturmadıkları görülmektedir. Evlerin fiyatları, yapıldığı malzeme, sahip olduğu oda sayısı, genişliği, tek/çift kat olması, bahçesi, su kuyusu, ahır, tuvaleti, aş hanesi olup olmadığı ve bulunduğu mahalleye göre değişmektedir. Bahçesaraylı zenginler müreffeh evlerde yaşamakta ve oturdukları mahallelinin kullandığı umumi mekânları kullanmamaktadır. Koba Cami Mahallesi'nde Ümmi Gülsüm Bike'ye hibe edilen 1.200 kuruş (700 altın) değerindeki iki katlı iki evin, önünde yazın gezilecek geniş alanı, büyük bir avlusu, hamamı, su kuyusu ve helâsı olduğu bilinmektedir⁴³². Evlerin iki katlı olması dayanıklı malzeme gerektirdiğinden taştan yapıldığı düşünülmektedir. Su kuyusuna sahip olan evlerin fiyatının yüksek olması tesadüf değildir. Abdullah kızı Dellale Benefşe, Ermeni Mahallesi'nde bir çatma ve bir çit evini, su kuyusu,

⁴²⁸ Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, s. 85.

⁴²⁹ Turan Açık-Halil İbrahim Düzenli, "XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Evlerine Dair", **Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, Coşkun Yılmaz (ed.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2015, s. 246; Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, s. 50.

⁴³⁰ Bronevskiy, s. 24.

⁴³¹ Clarke, s. 390.

⁴³² KŞS 20, vr. 84.

meyveli ve meyvesiz ağaçlarıyla Giragoz isimli Ermeni'ye 190 kuruşa satmıştır⁴³³. Benefşe'nin baba adının Abdullah olarak yazılması kendisinin de din değiştirip Müslüman olduğunu ve bu sebeple de Ermeni mahallesinden taşınıp Müslümanların oturduğu bir semte yerleşmek için gayrimenkullerini sattığını düşündürmektedir. Koba Cami Mahallesi'nden el-Hâc Dedeş'in satılığa çıkardığı mülkü, iki odalı bir evdir. Ancak evin önünde açık geniş bir alan, bahçesinde iki tane oda ve altlarında birer mahzen, meyveli ve meyvesiz ağaçlar ve bahçenin dışarıdan görülmesini engelleyen taştan yapılmış havalesi vardır. Pazar değeri 300 kuruş (200 altın) olan bu evi el-hâc Şahin isimli adam satın almıştır⁴³⁴. Evlerin büyüklüğü ve sahip olduğu özellikler fiyatında etkili olmuştur. Çünkü aynı mahallede daha düşük piyasa fiyatı bulunan gayrimenkuller de vardır. Ancak zenginlik göstergesi sayılabilecek konut tipolojisine uymamaktadırlar. Örneğin Ahmet kızı Saliha'nın bir odalı evi (çit hâne) meyveli ve meyvesiz ağaçlarıyla birlikte 30 kuruşa (20 altın) satılmıştır⁴³⁵. Orta halli kişilerin evlerinin piyasa fiyatının 20-100 kuruş arasında değiştiği kadı sicillerinden tespit edilebilmektedir. Genelde sağlam malzemedan yapılan taş evlerde zenginler ve kısmen orta halli kişiler otururken, fakirler ahşap ve kerpiç evlerde yaşamaktadırlar.

Çingene Mahallesi sakinlerinden Hasan'ın ahşap evi, meyveli ve meyvesiz ağaçlarıyla 20 altın değerinden alıcı bulmuştur⁴³⁶. Eve eklenen diğer mekânlar fiyatı yükseltmektedir. Terzi Ali Mahallesi'nde Derviş Ali oğlu Arslan'ın iki ev, bir oda ve avlusuyla beraber fiyatı 49 altındır⁴³⁷. Evin iki katlı olması ve yanında su kuyusu bulunmasının piyasa fiyatlarını hayli artırdığı bilinmektedir. Arslan Ağa Mahallesi'nden Gülşah'ın, iki katkı ve iki odası bulunan evinin kıymeti, yanında misafir hanesi ve kuyusuyla birlikte 100 kuruştur⁴³⁸. Konuta fırın, aş hane, kiler, mahzen, ahır, çeşme, hamam gibi yapıların eklenmesi fiyatların yükselmesini etkilemektedir⁴³⁹.

⁴³³ KŞS 20, vr. 68.

⁴³⁴ KŞS 21, vr. 10.

⁴³⁵ KŞS 9, vr. 5.

⁴³⁶ KŞS 9, vr. 22.

⁴³⁷ KŞS 19, vr. 51.

⁴³⁸ KŞS 20, vr. 69.

⁴³⁹ Örnek ev tipleri ve fiyatlarına bkz. Cami-i Kebir Mahallesi'nden Ayşe'nin karşı karşıya iki ahşap evi avlusuyla 90 altına (KŞS 9, vr. 44), Rum Mahallesi'nden Balan Karkan ve Hacı Ali adındaki tüccarların sattıkları ev 130 kuruş (KŞS 9, vr. 87), Debbağ Mahallesi imamı Derviş Molla Akay'ın Salaçık'ta küçük bir evi, yanında bahçesi, meyveli ve meyvesiz ağaçlarıyla 83 altın (KŞS 9, vr. 90), Cami-i Kebir Mahallesi'nden Baki Mirza'nın iki katlı, üç odalı evi, meyveli ve meyvesiz ağaçlarıyla 120 kuruş (KŞS 10, vr. 84), Humbaracı Sefer Mahallesi'nde el-Hâc Mehmed kızı Huri'nin satın aldığı

Bahçesaray’da evlerin bir, iki veya en fazla üç odalı olduğu, ahır, kiler, ah hane, helâ, hamam gibi yapıların evin dışında yapıldığı, mahzenlerin ise genelde konutun ya altında ya da diğerk yapılarla birlikte evin dışında olduğu tespit edilmiştir. Örnekler incelendiğinde ahşap evlerin daha fazla olduğu görülecektir. Dükkanlar ve vakıf yapıların kiralara verildiğı bilindiğı halde kayıtlarda evlerin kiraya verildiğine dair bir veriye rastlanmamıştır.

2.5 Bahçesaray Mutfağından Farklı Lezzetler Farklı Tatlar

Yemek ve beslenmek insanın yaratılmasından günümüze kadar devam eden en temel yaşamsal gereksinimdir. Kültürden kültüre, coğrafiyadan coğrafiyaya farklılık gösteren yemekler ve damak tatları kendine özgü bir yeme-içme kültürü oluşturmıştır. Türk mutfağı, Fransız mutfağı, İtalyan mutfağı, Çin mutfağı gibi mutfaklar coğrafiya, inanç sistemi ve yaşam şartları ile kendine has bir yapıya bürünmüştür. Bir halkın ya da topluluğun yediğı herhangi bir besin diğerkleri için tiksindirici hatta inanç bağlamında yasak olabilmektedir. Yaşanılan coğrafyanın mutfak kültürüne etkisi, sofraya gelen besin maddelerinden anlaşılmaktadır. Örneğın bir yarımada ülkesi olan İtalya’da insanların temel geçim kaynağını etkileyen ana etmen denizdir. Deniz ürünleri İtalyan mutfağının vazgeçilmezleri arasındadır. Karasal iklim, göçebe kültürü ve geniş bozkırlar ise Türki toplulukları deniz ürünleri ile değıl de hayvanî gıdalarla beslenmesine ve bunların pişirilmelerinde uzmanlaşmasına yol açmış, mutfak kültürleri de hayvanlardan edinilen ürünlere dayanmıştır.

Geçmişte insanların nasıl beslendiğı, hangi ürünleri yedikleri, pişirme esnasında yemeklere lezzet katmak için başvurdukları yöntemler, mutfakta kullandıkları araç gereçler insanların merakını cezbetmektedir. Bahçesaray sakinlerinin sofralarını şenlendiren tüketim maddeleri nelerdi? Kırım hanı bir ziyafet verdiğinde Hansaray’ın mutfağından yayılan kokular nasıldı? Eti tavada mı pişiriyorlardı yoksa kazanda yahni

ahşap ev, it avlusu ile 130 kuruş (KŞS 11, vr. 68), Suvlu Koba Mahallesi’nde Raziye’nin sattığı iki ahşap ev, kerpiç ve taştan yapılmış mahzenler, yanında bir miktar arazi ve havalesiyle 200 kuruş (KŞS 13, vr. 41), Cennet Han Bike’in iki ahşap evi, her birinin altında mahzen, bir ahşap aş hane, bir sobalı taş ev, bir ahşap oda, taştan yapılmış ahır, bir taş hamam, eşme, büyük bir avlu ve yanında kışla ile 650 kuruş (KŞS 13, vr. 62), Çufutkale’de Moşe oğlu Yasef’in ahşap ev, mahzen ve avlusuyla 140 kuruş (KŞS 16, vr. 37), yine Çufutkale’de Semha oğlu Yasef’in sattığı bir ahşap ev, iki taş ev, mahzen ve avlu ve taş havalesiyle 300 kuruş (KŞS 16, vr. 56), Koba Cami Mahallesi’nde Saliha Bike’nin iki ev ve bir aş hanesi 197.5 kuruştur (KŞS 20, vr. 83).

mi yapıyorlardı? Tekerlek kebabı ve Leh tavuğu Kırım Tatarları arasında nasıl meşhur olmuştu? Kendi tavukları Leh topraklarına yaptıkları yağmalarda getirdikleri kadar lezzetli değil miydi? Yemeklerini hayvani yağlarla mı yoksa bitkisel yağlarla mı pişiriyorlardı? Yemek yerken ve yemek sonrası içtikleri meşrubatlar nelerdi? gibi sorulara bu başlıkta cevaplar aranacaktır.

2.5.1 Tatlılar, Tuzlular ve Ekşiler

Kırım Hanlığı kadı sicilleri sadece mahkemeye gelen kişilerin sorunlarını değil bir hanenin mutfağına giren ürünlerden onları pişirmek için kullandıkları araç-gereçlere kadar pek çok konuda araştırmacıya bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilerden 1650-1675 tarihleri arasında tatlı, tuzlu ve ekşi olarak hangi ürünlerin arz ve talep bağlamında revaçta olduğu bilinmektedir. Zenginlerin sofralarından eksik etmedikleri tatlı besin maddelerinin başında bal gelmektedir. Bal bir lüks tüketim ürünüdür ve fiyatı da oldukça yüksektir. Bahçesaray'da hanın, soyluların ve zenginlerin sofralarında Rumeli ve Kırım ballarının yer aldığı kayıtlarda geçmektedir⁴⁴⁰. Onların sofralarında fındık helvası, ceviz helvası, üzüm pekmezi, elma pekmezi gibi tatlı gıdalar da eksik olmamış görünmektedir⁴⁴¹. Taze (yaş) ve kurutulmuş çeşitli meyveler tüm Bahçesaraylıların sofralarında hem yiyecek hem de komposto olarak yer almaktadır. Üzüm, (beylerce üzümü, razaki üzüm, siyah üzüm), kuru üzüm, taze ve kuru kestane, dağ keşanesi, fındık (Giresun fındığı, Trabzon fındığı), dağ fındığı, badem, elma (tatlı elma, ekşi elma), incir (lop incir, sarı incir, dökme incir), erik ve erik kurusu, kiraz, armut ve armut kurusu, keçi boynuzu, kızılçık ve kızılçık kurusu, hurma, kara hurma halkın tükettiği meyvelerdir⁴⁴². Aynı ürünün üç veya dört farklı çeşidinin bakkallarda satılmakta, fiyatını da ürünün cinsine ve kalitesine göre belirlenmektedir.

Bahçesaraylıların birçoğu hayvancılıkla uğraşmakta ve hayvanların hem etinden ve sütünden hem de derisinden ve kürkünden yararlanmaktadırlar. Sofralarında tuzlu ürün olarak peynir yemektirler. Koyun sütünden yapılan tulum peyniri ve kaşkaval peyniri Bahçesaraylıların en çok yedikleri iki peynir türüdür⁴⁴³. Bölge sakinleri çabuk bozulabilen bir gıda maddesi olan sütü kendi yöntemleriyle işleminden geçirmekte ve peynire dönüştürmektedir. Üretilen peynir, koyun işkembesine konulup muhafaza

⁴⁴⁰ KŞS 11, vr. 3; KŞS 15, vr. 3.

⁴⁴¹ KŞS 11, vr. 2; KŞS 16, vr. 2.

⁴⁴² KŞS 11, vr. 2, 3; KŞS 15, vr. 3; KŞS 16, vr. 2; KŞS 18, vr. 1.

⁴⁴³ KŞS 11, vr. 3.

edildiğinden tulum peyniri adını almaktadır⁴⁴⁴. Kaşkaval peyniri ise inek veya koyun sütünden yapılan, tekerlek biçiminde sarı renkli, kaşara benzeyen bir peynirdir⁴⁴⁵. Peynirler dışında çok tüketilen bir gıda olarak zeytin vardır. Zeytinyağı da pişirilen yemeklerde boy göstermektedir. Sarı yağ (tereyağı) ile hemen hemen aynı fiyatta satılan bir üründür⁴⁴⁶. Yemeklerde nohut, pirinç, mercimek, arpa, bakla ve buğday kullanılmaktadır⁴⁴⁷. Yemeklere lezzet katan nar ekşisi ve sirke de mutfakta kullanılan ekşi ürünlerdir. Sofralarda yemeklere üzüm turşusu da eşlik etmektedir⁴⁴⁸.

2.5.2 Kebaplar, Balıklar ve Pişirme Araçları

Et yemekleri ve özellikle kebaplar XVII. yüzyıl Kırım Tatarlarının meşhur yemeklerdendi. Bahçesaraylılar evlerinde misafir ağırladıklarında sofralarından eti eksik etmezlerdi. Tekerlek kebabı tüm Kırım Yarımadası'nda ün salmış bir yemektir. Evliya Çelebi, günün birinde Heyhat Çölü'nden göçebe bir Nogay Tatarının Kırım Tatarlarından birinin evine misafir olduğundan bahseder. Oba sahibi misafiriyle birlikte eve geldiğinde, evin gelini besili bir koyun keserek onlara pişirmek ister. Evde eti pişirecek odun olmadığından gelin arabanın tekerleğini kırıp koyun etini tekerleğin ateşinde kebab yapar. Karşılığında misafir, aradan hayli zaman geçtikten sonra kendisini ağırlayan ev sahibine yedi araba mal getirip hediye eder. Kırimlılar arasında yayılan bu hikayeden dolayı Kırım Tatarları evlerine misafir geldiğinde araba tekerleğinde pişmiş koyun kebabı yedirirler. Hatta zamanla tekerlek kebabı bölge sakinlerinin çekişmelerinde kullanılan bir atasözüne dönüşmüştür⁴⁴⁹.

Kebabı yapılan bir diğer hayvan tavuktur. Yağma akınlarından getirdikleri Leh tavuklarının tadı Kırım Tatarlarına oldukça lezzetli gelmektedir. Şişe geçirilen tavuk yine araba tekerliği ateşinde kebab yapıldıktan sonra yenmektedir. Leh tavuğu kebabının tadına bakan Evliya Çelebi, tadının çok güzel olduğuna dikkat çekmektedir⁴⁵⁰. 1767'de konsolos olarak Kırım'a gönderilen Baron de Tott, Bahçesaray'da kaldığı sürece kendi ülkesinde pişen yemekler ile Kırım Tatarlarının

⁴⁴⁴ Ufuk Kamber, "Peynirin Tarihçesi", **Veteriner Hekimler Derneği Dergisi**, C. 77, S. 2, 2016, s. 41.

⁴⁴⁵ Ali Püsküllüoğlu, **Türkçe Sözlük**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995, s. 907.

⁴⁴⁶ KŞS 11, vr. 3.

⁴⁴⁷ KŞS 11, vr. 3; KŞS 15, vr. 3.

⁴⁴⁸ KŞS 15, vr. 3.

⁴⁴⁹ "Neni görgenmin, bana ne minnet kıstarsın. Yohsa araba tegregiyle pişmiş kebabın mı aşadım", Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 229-230.

⁴⁵⁰ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 229.

mutfak kültürünü karşılaştırmıştır. Çünkü alışık olmadığı yiyecekler bünyesine dokunmaktadır. O, Kırım'a yolculuğu sırasında bir mirzanın iki koyun ve bir tencereyle yanlarına geldiğini, koyunları kesip tencereye doldurduğunu ve arta kalan etleri de şişlere geçirip kebab yapıp yediklerini seyahatnamesinde anlatmaktadır⁴⁵¹. Her iki seyyahın anlattıklarından anlaşıldığına göre eti şişe geçirip kebab yapmak Kırımlılar arasında yaygındı. Tott, gözlemlerine devam ederek Kırım Tatarlarının ekmek yemeği sevmediklerini, bu nedenle de çok fazla ekmek tüketmediğini, yarımadada üretilen buğdayın Karadeniz üzerinden dış pazarlara gönderildiği üzerinde durmaktadır⁴⁵². Ayrıca Bahçesaray'a geldiğinde kendisine akşam yemeği olarak büyük bir tepsi içinde orman kebabı sunduklarına değinmektedir⁴⁵³. Tott, Fransız mutfağından balık ve sebze yemekleri yemeye alıştığından Bahçesaraylıların et yemekleri, bünyesinde hazımsızlık yapmaktadır. Bu nedenle ikamet ettiği yerin bahçesinde yiyebileceği oranda sebze ektiği bilinmektedir. Baron, yarımadanın çok verimli topraklara sahip, ılıman bir iklimi olmasına rağmen Kırımlıların tarımla uğraşmamasını garipsemektedir⁴⁵⁴.

Kırım Hanı Maksud Giray'ın Tott'u akşam yemeğine davet ettiğinde Hansaray'ın aşçılarının Dniester Nehri'nde tutulan balıkları büyük bir ustalıkla pişirdiklerinden ve çok lezzetli olduklarından bahsetmektedir⁴⁵⁵. Ancak halkın yarımadanın etrafının denizlerle çevrili olduğu halde balık yemeyip sebze yetiştirmemelerine anlam veremeyen Tott, hanın bostanında kerevizin nadide bir bitki olarak yetişmesine de şaşırmıştır⁴⁵⁶. Kendi toplumunun mutfak kültürüne alışan birine diğer kültürlerin yemekleri ağır gelebilmektedir. Kırım'a 1660'lı yıllarda gelen Evliya Çelebi, Kırım Tatarlarının yedikleri yiyecekleri garipsemediği gibi damak tadına da uyduğu için seyahatnamesinde çokça değinmemektedir. Ancak aynı durum Baron de Tott açısından oldukça farklıdır. İstanbul'dan sebze getirip yetiştirdikten sonra rahatladığını vurgulaması söz konusu durumla ilgilidir. Yani, tarım kültürünün ve

⁴⁵¹ Tott, s. 146.

⁴⁵² Tott, s. 153; Martin Bronevskiy de ekmeğin zengin ve soyluların sofralarında bulunduğunu, avam takımının darı yediğini belirtir. Bkz. Bronevskiy, s. 47.

⁴⁵³ Tott, s. 155.

⁴⁵⁴ Tott, s. 172.

⁴⁵⁵ Tott, s. 143; Baron de Tott'dan yaklaşık 200 sene önce Kırım'a gelen Lehistanlı elçi Martin Bronevskiy Bahçesaray'ın etrafındaki nehirlerde çok sayıda lezzetli küçük balıkların bulunduğunu ancak Kırım Tatarlarından balık avını pek sevmediklerinden dolayı balıkları daha çok bölgeye gelen seyyahlar ve şehirde yaşayan gayrimüslimlerin avladıklarına dikkat çeker. Bkz. Bronevskiy, s. 27.

⁴⁵⁶ Tott, s. 159.

bahçe tarımının ağırlığını hissettirmedeği bir bölgede pişirilen yemekler de tabii olarak farklılık arz etmektedir.

Yemekte ve yemek sonrası içilen meşrubatlar boza, kımız ve kahvedir⁴⁵⁷. Bozahaneler anlatılırken bozanın Kırım'da içilen yaygın içeceklerden olduğundan bahsedilmişti. Kırım'da lüks bir tüketim maddesi olan kahve için Kırım hanının sarayında kahvenin içildiği özel bir oda vardır⁴⁵⁸. Hansaray'da tüketilen kahvenin İstanbul'dan tedarik edildiği 11 Temmuz 1664 Cuma günü (17 Zilhicce 1074) tarihli bir belgeden anlaşılmaktadır⁴⁵⁹. Ayrıca Kırım hanının hizmetinde çalışan Kilercibaşı'nın İstanbul ile sıkı bağlar içinde olduğu ve sarayın bazı ihtiyaçlarını oradan tedarik ettiği bilinmektedir⁴⁶⁰.

Yukarıda anlatılan kebaplar ve yemeklerin pişirildiği, içeceklerin hazırlanıp sunulduğu özel kaplar vardı. Mutfakta kullanılan araç gereçler; kazanlar, sefer sahanları, küçük, orta ve büyük tencereler, börek tavaları, kebab tavaları, el tavaları, Acem tavaları, sahanlar, sefer sahanları, yassı sahanlar, küçük sahanlar, ayaklı sahanlar, tabaklar, kalay tabaklar, çanaklar, kaşıklar, cam kâseler, kahve ibrikleri, fincanlar, güğümler, küçük, orta ve büyük sinilerdi⁴⁶¹. Kırım Tatar kadınları yemekleri bu kaplarda pişirir ve sofraya getirirlerdi.

2.6 Ceza, Şiddet ve Mahkeme

Toplumsal düzeni sağlayan kuralları ihlal ederek bir başkasının canına, malına, namusuna müdahale eden kişi, “suç” işlemiş sayılır ve hukuk önünde “suçlu” olarak görülür. Yargılanma sonrası kendisini işlediği suçun türüne göre bir ceza beklemektedir. Müslüman toplumlarda İslâm hukuku göz önüne alınarak adalet mekanizması oluşturulmakta ancak örfi hukuk da ağırlığını hissettirmektedir. Özellikle ceza hukuku alanında bazı ağır suçlar, şer’i hukuk yerine kanunnâmelerde belirtilen uygulamalara dayandırılarak işleme alınmaktadır⁴⁶². XVII. yüzyıl

⁴⁵⁷ Tott, s. 153.

⁴⁵⁸ Kançal-Ferrari, s. 210.

⁴⁵⁹ 1300 akçelik kahve alınmıştır. Bkz. BOA, İbnülemin Maliye (İE. ML), Nr. 33/3198.

⁴⁶⁰ Yaşa, “Han’ın Mutfağından Bahçesaray’daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Kilercibaşı Mehmed Ağa, s. 29-30.

⁴⁶¹ Detaylı bilgi için bkz. Yaşa, *67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadiasker Defterine Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, s. 38-39.

⁴⁶² Yavuz Sultan Selim dönemi kanunnameleri bu duruma örnektir. Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri III Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri**, İstanbul: Fey

Bahçesaray’ında şehir yaşantısında havada uçuşan küfürlerden çeşme başı kavgalarına, katillerin suç aletlerinden hırsızların çalma eylemlerine, yasak ilişkilerden batırılmış arzuların patlak vermesine kadar birçok konu kadı mahkemesinde görülen davalar üzerinden ele alınacaktır. Böylelikle bu başlık altında işlenen suçun türüne göre teorideki bir cezanın uygulamaya ne kadar yansıdığı üzerine değerlendirme yapılacaktır.

2.6.1 Katiller, Hırsızlar ve Küfürbazlar

Bir kişiyi kasıtlı olarak katleden şahsa katil, katledilene ise maktul denilir. Yapmış olduğu eylemi önceden planlaması, nefsi müdafaa ya da ani bir travmatik durum sonucu gerçekleştirmesi gibi etkenler dikkate alınmaksızın kişi katil olarak anılır. Hem kanunnâmelerde hem de İslâm hukukunda bu suçun cezası kısastır. Kısasın kasten öldürme veya yaralama suçlarında uygulandığı bilinmektedir. Kısas, bir kişinin elini, kolunu, gözünü bir daha işlemeyecek derecede darp eden veya öldüren şahsın aynı cezaya çarptırılmasıdır. Bu ceza kişiselleşmiş bir ceza olup sadece suçun failine uygulanabilir⁴⁶³. Yani suçlu ortadan kaybolduğunda yakın akrabalarına bir ceza uygulanması söz konusu olmaz. Ancak mağdur tarafın kısas uygulamasından vazgeçilip kan bedeli (diyet) olarak belli bir miktar para istemesi hâlinde para cezası da verilebilmektedir. Diyet adı verilen bu uygulama ise kısas cezası gibi kişiselleştirilmemiş olup yakın akrabalar belirlenen meblağı ödeyebilmektedir⁴⁶⁴. Taraflar arasında anlaşma sağlanmadığı takdirde nazârî olarak ölüm kisasını maktulün yakınları, darp kisasını ise mahkeme tarafından atanmış bir memur gerçekleştirir⁴⁶⁵.

Kadı sicilleri davacı ve davalı şahısların anlatıları ile sınırlı olduklarından kayıtlardan kişilerin sorunları ile ilgili bilgiler edinilebilmekte, dava sonunda suçluya verilecek cezadan genellikle bahsedilmemektedir. Özellikle de ölüm kisasının verildiği dava hükmü yerel kayıtlarda pek rastlanılan bir durum değildir. Kırım kadı sicillerinden

Vakfı Yayınları, 1991; Ayrıca Uriel Heyd 15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın ilk yarısını kapsayan dönem için kadının sık sık verilecek cezalarda kanunnâmelere başvurduğunu vurgulamaktadır. Hatta kayıtlara göre subaşılar ve ehl-i örfün uygulanacak cezalarda şer’i hukuk yerine örfi kanunları talep ettiği yönünde değerlendirmeler yapmaktadır. Bkz. Heyd, s. 152.

⁴⁶³ Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu-Gülnihal Bozkurt, **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara: Savaş Yayınevi, 2002, s. 75.

⁴⁶⁴ Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu-Gülnihal Bozkurt, s. 78.

⁴⁶⁵ Fahreddin Atar, **İslam Adliye Teşkilatı**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 219; Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri I Fatih Devri Kanunnâmeleri**, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990, s. 127.

1650-1675 tarihleri arasındaki kayıtlarda ölüm kısası cezasının verildiği sadece bir cinayet davası tespit edilmiştir. Katil zanlısı Mahmud'un eşi Fahire'yi öldürmesiyle olay mahkemeye intikal etmiştir. Mahmud mahkemede eşi Fahire'yi öldürmesinin nedeni olarak zina yaptığını öne sürüp işlediği suçu meşrulaştırmaya çalışarak ceza almadan kurtulmanın yolunu aramıştır. Ancak Fahire'nin annesi ve kardeşleri Mahmud'un yalan söylediğini kanıtlayarak ona kısas uygulanmasını talep etmişlerdir. Kadı, yapılan incelemeler sonucu Mahmud'a kısas uygulanması yönünde karar vermiştir⁴⁶⁶. Örnek olayda da görüldüğü üzere katledilen şahsın yakınları kısas talebinde bulunduğu için katilin öldürülme kararı mahkemeden çıkmıştır. Ancak taraflar anlaşmışta kan parası ödenerek kısas yürürlükten kaldırılmaktadır. Mahkeme kayıtlarında ödenecek meblağ ve diyet açıkça belirtilmektedir. Örneğin Yahya Halife oğlu Sefer, Esin Ali'den olma Aştutay'dan doğma Hasan adındaki adamla kavga etmiştir. Kavga sırasında Sefer, kendisine kılıçla saldıran Hasan'ı darp etmiş ve ağır yaralanan Hasan üç gün sonra hayatını kaybetmiştir. Davanın çözülmesi için arabulucular (muslihûn) araya girmiş ve taraflar kan parası ödemesi konusunda taraflar anlaşmıştır. Sefer, Havril isimli bir kazak köle, Kutlu adında bir cariyeye ve bir cins atı diyet bedeli olarak vermiştir⁴⁶⁷. Kişiyi öldürdükten sonra katilin ortadan kaybolması durumunda diyeti katilin yakınları ödeyebilmektedir. Dayır Köyü sakinlerinden Şakı oğlu Bey Akay öldürüldüğünde Salaçıklı katil kaçmıştır. Bu yüzden vekil olarak kendisini mahkemede temsil eden Ali Odabaşı, mağdur tarafa diyet ödeyerek anlaşmak istemiştir⁴⁶⁸.

Kaza sonucu ölümlerse çoğu zaman diyet konusu olmamaktadır. Çünkü kastî bir öldürme ve yaralama söz konusu değildir. Çingene taifesinden Nesli'nin çocuğu, Kostantin adındaki bir gayrimüslimin arabasının altında ezilerek hayatını kaybetmiştir. Nesli, ölümün kaza sonucu gerçekleşmesinden dolayı davacı olmamıştır⁴⁶⁹.

Bahçesaray mahkemesine gelen suçlar sadece ölenler, öldürenler ve onların geride bıraktıklarıyla sınırlı değildir. Hırsızlık yani bir başkasının malını gizlice çalma

⁴⁶⁶ Söz konusu olay Gözleve şehrinde meydana gelmiştir. Bkz. KŞS 4, vr. 28; Yaşa, 67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadiasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat, s. 120.

⁴⁶⁷ KŞS 10, vr. 127.

⁴⁶⁸ KŞS 13, vr. 58.

⁴⁶⁹ KŞS 11, vr. 24.

eylemi sık sık dava konusu olmaktadır. XVII. yüzyıl Bahçesaray’ında özellikle varlıklı ailelerin oturduğu semtler, hanlar, dükkânlar hırsızların uğrak mekânlarıydı. Kırım kadı sicillerinde hırsızlık vakaları *sirkat* ve *uğurlamak* gibi kelimelerle ifade edilmektedir. Osmanlı kanunnâmelerinde hırsızlık suçu işleyenlere verilecek cezalar oldukça ağırdır. Örneğin hırsız soygun için eve girdiğinde şeriata göre yine elinin kesilmesi gerekmekte, ancak ceza 20 altın bedel ödeme şeklinde değiştirilmiştir⁴⁷⁰. Fatih dönemi kanunnâmelerinde ise hırsızlık suçunu birkaç kez işleyenlerin idamı öngörülmektedir⁴⁷¹. İslâm hukukuna göre hırsızlık yapana verilecek ceza iki şekildedir. Birincisinde çalınan malın iade edilerek sağ el bilekten kesilmektedir. İkincisinde ise *kat’ı yed* cezası verilir. Bu cezaya göre sol ayağın bilekten kesilmesi gerekir⁴⁷². Hırsızlık vakalarına Bahçesaray şehri örneğinde çokça rastlanmasına rağmen teorideki söz konusu hükümlerin uygulandığına dair mahkeme kayıtlarında herhangi bir kayıt tespit edilememiştir. Hırsızlar yakalanıp mahkemede yargılanırken pişman olduklarını ifade eden cümleler kurmaktadırlar. Örneğin 1671 yılı Mart ayı ortalarında İvan oğlu Lazar mahkemeye gelerek Hasan oğlu Tüccar Hüseyin’i dava etmiştir. İddiasına göre Tüccar Hüseyin dükkânına girip 150 kuruşluk mal çalmıştır. Kadı huzuruna getirilen Hüseyin ise önce inkâr etmiş, ancak Süleyman Beşe ve Dellal Mehmed’in şahadetleriyle hırsızlık yaptığı tespit edilince *Lazar’ın iki top abasını, bir miktar akçesini şeytana uydum, dükkânını açıp çaldım* şeklindeki ifadesiyle itiraf etmek zorunda kalmıştır⁴⁷³. Çalınan malın sahibine geri iade edilip edilmediği veya Tüccar Hüseyin’e nasıl bir ceza verildiği bilmiyoruz. Bazen çalınan ürün verilemeyecek bir durumda da olabilirdi. 1666 yılında Bahçesaray’ın Ulu Sala Köyü sakinlerinden İslâm oğlu Cantemir’in öküzü çalınmıştır. Sefer ve Hamza isimli iki hırsız birlik olup Cantemir’in öküzünü kaçırmışlardır. O dönemde hayvanlara damga vurulduğundan dolayı da pazara çıkarıp satmak yerine kesmeyi tercih etmektedirler. Hayvan satıldığı takdirde sahibi tespit ettiğinde mal talebi davası açarak ispatladığında hem malını geri alabiliyor hem de hırsızlar yakalanmış olabiliyordu⁴⁷⁴.

⁴⁷⁰ Heyd, s. 133.

⁴⁷¹ Bkz. “Dükkân açanı ve bir kaç kere hırsızlığı zahir olmuş kimseyi asalar”, Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri I Fatih Devri Kanunnâmeleri*, s. 124.

⁴⁷² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri I Fatih Devri Kanunnâmeleri*, s. 112.

⁴⁷³ KŞS 14, vr. 18.

⁴⁷⁴ Örnek bir davaya bkz. 13 Mayıs 1668 Pazar Günü Siyavuş oğlu Receb mahkemede Kırım Karaylarından Semha oğlu Mortahay ve Ovrachim oğlu Azra huzurunda konuşup benim 4 altın kıymetimdeki öküzüm bu Yahudilerdedir diyerek dava açtı. Yahudilerden sorulduğunda “Biye Sala Köyü’nde bu öküzü bize Can Gazi sattı, Receb’in öküzü olduğunu bilmiyorduk” demişlerdir. Şahitlerin ifadelerinden sonra öküzün Receb’e ait olduğu tespit edilmiş ve adı geçen Yahudilerden 4 altın alınarak

Bu yüzden ortada delil bırakmak istemeyen Sefer ve Hamza hayvanı kesmişlerdir. Ancak mahkemeye olayın gelmesi ve hırsızların tespit edilmesi yakalandıklarını göstermektedir⁴⁷⁵. Hırsızlıklar bireysel olduğu kadar organize de olabilmektedir. Ahmed, İsmail ve Ali adlarında üç Türkmen'in evlere girip eşya çaldıkları bilinmektedir⁴⁷⁶. Ev sahipleri hırsızlık esnasında çalan kişiyi yakalamadıkları veyahut delil gösteremedikleri sürece mallarını geri alamamaktadırlar. Şehreküstü Mahallesi sakinlerinden Emir Ahmed'in kızı Mirim'in evine hırsız girip evden bir divan, bir gömlek, iki yorgan, üç yastık, bir rahle kazan, bir tütün zarfı, bir yelek, dördü değirmi olan beş çamaşır ve bir gümüş kuşak çalmıştır. Mirim, hırsızların Saliha adında bir kadın ile Ali Can adında bir erkek olduğunu iddia etmiş ancak mahkemeye delil getiremediğinden dava düşmüştür⁴⁷⁷. Söz konusu hırsızlık olaylarında mal sahibinin yeterli delille mahkemeye başvurması gerekmektedir. Aksi halde örnekte de görüldüğü gibi kadı delil yetersizliğinden davayı reddedebilmektedir.

Mal sahibi, hırsız yakalandığında bazen çalışan maldan daha fazlasının gittiğini iddia ederek durumu fırsata çevirmeye kalkışabilmekteydi. Örneğin İlya adındaki zimmî mahkemede Abdullah oğlu Receb'in odasına gizlice girip sandığının kilidini bozarak açtığını, içinden makreme ve 60 kuruş çaldığını iddia etmiştir. Ancak hırsız sandıktan mahkeme ve 12 kuruş dışında bir şey çalmadığını bildirmiştir⁴⁷⁸. Başta 60 kuruş çaldığı iddia edilmesine rağmen kadı 12 kuruşta karar kılıp sicile hırsızın çaldığı miktarı kaydettirmiştir. Başka bir hırsızlık olayında ise çalınan meta kürktür. 1672 yılının Şubat'ında Ermeni Mahallesi'nden Kosta oğlu Dimitri'nin şikâyeti üzerine Yaş Dağ Köyü sakinlerinden Muzaffer oğlu Mevlüd sorguya alınmıştır. İddiaya göre Dimitri'nin dükkânından 5 adet kürk çalmıştır. Mevlüd önce iddiayı yalanlamış, fakat şahitlerin ifadeleri ile suçu kesinleşince gerçeği itiraf etmiştir. Kayıttan edinilen bilgiye göre Dimitri'nin dükkânını kendisinin açmadığı, kapısının açık olduğunu görünce dükkâna girdiği, 3 adet kürk çaldığı, birisini Gözleve'ye götürüp sattığı, elinde bulunan iki kürkü ise Dimitri'ye teslim ettiği bilinmektedir⁴⁷⁹. Bu hırsızın 5

Receb'e ödenmiştir. Davanın kenarına yazılan kısa notta ise Siyavuş oğlu Receb'in söz konusu öküzü Semha oğlu Mortahay ve Ovrachim oğlu Azra'nın (2 altın 85 akçe) satın aldıkları yazmaktadır. KŞS 13, vr. 61.

⁴⁷⁵ KŞS 10, vr. 118.

⁴⁷⁶ KŞS 13, vr. 57.

⁴⁷⁷ KŞS 18, vr. 83.

⁴⁷⁸ KŞS 10, vr. 45.

⁴⁷⁹ KŞS 16, vr. 87, 88.

kürk çaldığını mal sahibi kanıtlayamadığından hırsızlık malı olarak 3 kürk kayıtlara geçmiştir. Benzer hırsızlık vakaları kadı sicillerinde oldukça fazladır. Bu suçu işleyenlere İslâm hukuku ve kanunnâmelerde yer alan belli uzuvların kesilmesi cezasının verilmediği artık bilinen bir gerçektir. Hırsızlar genellikle hapsedilme, dayak, para ödeme gibi cezalara çarptırılmaktadır.

İslâm hukukunda işlenen her suça verilecek ceza belirtilmediğinden bazı suçlar yargıyı gerçekleştiren hâkimin kararına bırakılmıştır⁴⁸⁰. Kadının onayı ile uygulanan ta'zir adı verilen bu ceza kanunnâmelerde ağaç değnek ya da çomak ile dövmek, falakaya yatırmak şeklinde ifade edilmektedir⁴⁸¹. Küfür etmek de ta'zir cezasını gerektiren bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzün modern dünyasında olduğu gibi Bahçesaray'da da insanlar kavga ettiklerinde, tartıştıklarında birbirlerine küfredebilmektedirler. Kişinin kendisi, annesi, aile fertleri veya dinine küfretmek XVII. yüzyıl Bahçesaray'ında çok ciddi sorunların patlak vermesine ve tarafların hukuk karşısında haklarını aramasına kadar gidiyordu. Kendisine küfredilen şahsın küfredene karşılık vermemesi cezanın verilmesinde ön koşuludur⁴⁸². Yani her iki tarafta karşılıklı birbirine hakaretler, küfürler savurduğunda bir ceza verilmemekteydi.

1650-1675 tarihleri arasındaki kadı sicillerinden tespit edildiği kadarıyla Bahçesaray mahkemesine daha çok cinsel içerikli ve aşağılayıcı (hakaret) küfür davaları gelmekte, din ve inanç eksenli küfürler az görülmektedir. Cinsel içerikli küfürlerde küfrün hedefinde çoğunlukla bireyin kendisi değil de *anası*, avratı söz konusu olmaktadır⁴⁸³. Genellikle ikili tartışmalar veyahut kavgalar ateşlendiğinde kişiler rahatlama yöntemi olarak cinsel hakaretlerle psikolojik üstünlük kurma yoluna gitmektedirler. Kimi zaman da katipler küfrü kayıtlara geçirirken sansürlemektedirler. Örneğin Ernus adındaki zimminin Ovrahim'e ettiği küfrü katip muhtemelen ağza alınmayacak bir hakaret olarak düşünüp “seni gidi” şeklinde değiştirmiş veya bilerek eksik yazmıştır⁴⁸⁴.

⁴⁸⁰ Üçok-Mumcu-Bozkurt, s. 81.

⁴⁸¹ Detaylı bilgi için bkz. Heyd, s. 271-273.

⁴⁸² Mehmet Salih Erkek, “18. Yüzyıl Mardin Kadı Mahkemesine Yansıyan Küfür Davaları”, **Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi**, S. 2/1, 2009, s. 54.

⁴⁸³ KŞS 9, vr. 23, 45, 51; KŞS 11, vr. 6, 14, 17; KŞS 18, vr. 21.

⁴⁸⁴ KŞS 11, vr. 4.

Cinsel içerikli küfürlerin dışında aşağılayıcı ve itham edici küfürleri de Bahçesaraylıların çokça kullandıkları anlaşılmaktadır. En çok söylenenleri *deyyus*, *kaltaban*, *sarik* (hırsız), *kahpe*, *kahpe oğlu*'dur⁴⁸⁵. Toplumu anlamak adına araştırmacılara kısmen de olsa küfürler fikirler verebilmektedir. İncelenen dönemde kötü addedilen şahısları tanımlamak amacıyla kullanılan tabirlerin bir tartışma esnasında karşı tarafı küçük düşürmek için söylenen *kahbe avratla el ile zina eylemiş herif* gibi bir ithamdan anlamak mümkündür⁴⁸⁶. Ayrıca kişinin inancına hakaret de büyük bir küfür sayılmaktadır. Özellikle Müslüman bir kişiye “sen kafirsin, sen dinsizsin, sen Yahudi'sin” gibi ithamlar da küfür olarak addedildiğinden küfredene ta'zir cezası verilmektedir⁴⁸⁷.

2.6.2 Darp, Tecavüz ve Zina

Bir kişinin başka bir kişiye fiziksel güç kullanarak zarar vermesi darp olarak ifade edilmektedir. İslâm hukukunda söz konusu suçu işleyen şahsa suçun türüne göre kisas, diyet ya da ta'zir cezası verilmesine rağmen kanunnâmelerde darp eden kişinin para cezasına çarptırılması uygun görülmüştür⁴⁸⁸. Şer'i mahkemelerde örfî kanunların bazı suçlara uygulanacak cezalarda alternatif oluşturması mahkemenin adalet ceza kaynağının sadece İslâm hukukuna dayanmadığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca, şiddet içeren suçlarda mahkemenin kanunnâmelerde belirtilen ceza bedelini suçludan alması bir daha darp suçunun işlenmemesi açısından caydırıcı bir etmen olarak düşünülebilir.

Göçebe kültürünün etkilerinin devam ettiği Kırım Tatarları tarımla pek uğraşmadıklarından bir geçim kaynağı olarak “çapula çıkma” onların hayatlarında şiddeti vazgeçilmez kılmıştır. Kırım Tatarlarının şiddeti sadece çapula gittikleri komşu ülke sakinlerinin mallarını yağmalarken kullanmadıkları, kendi dünyalarında

⁴⁸⁵ KŞS 4, vr. 47; KŞS 9, vr. 22; KŞS 10, vr. 45, 68; KŞS 11, vr. 40; KŞS 18, vr. 85; Sarı, s. 118.

⁴⁸⁶ KŞS 4, vr. 51.

⁴⁸⁷ KŞS 4, vr. 32; KŞS 11, vr. 14.

⁴⁸⁸ Yavuz Sultan Selim dönemi kanunnâmelerinde geçen darp cezalarından alınacak meblağlar için bkz. “Eğer bir kişi bir kimesnenin yoluna varub veyahud evine varsa, çekişüb birbirinin sakalın yolsalar yahud muhkem darb etseler, ikisinin de hakkından gelinüb ta'zir edüb bâdî olub varandan ağaç başına birer akçe cürm alına; âherinden alınmaya. Eğer bir kişi baş yarub kan çıkarsa, ta'zir edüb otuz akçe alına. Eğer baş kemüğün çıkarub cerrâha ihtiyâç olursa, ba'det-ta'zir ganî olursa yüz akçe cürm alına; mütevassıt'ul-hâl olursa elli akçe; fakirden otuz akçe cürm alına”, Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri III Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*, s. 90; Uriel Heyd'in çalışmasında ise bunlara ek olarak bir kişi bir başkasının gözünü darp etse diyet ödeyeceğini ve diyet bedelinin ise 14 altın olduğunu belirtmiştir. Bkz. Heyd, s. 138.

da herhangi bir sorunla karşılaştıklarında başvurdukları bir yöntem olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Genellikle karşı tarafı yaralamakta kullandıkları suç aletleri ya kavga esnasında yakınında bulunan taş, sopa, değnek ya da sürekli yanlarında taşıdıkları kama, bıçak, nacak ve kılıç gibi kesici aletler/silahlar olmaktadır. Kimi zaman da ateşli bir silah suç aleti olarak kullanılmaktaydı⁴⁸⁹. Ölümle sonuçlanmamış yaralama suçları üzerinden fiziksel şiddet Bahçesaray mahkemesini çokça meşgul etmektedir. Bu vakalarda kişinin dayak yemesi, yaralanması bir yana bazen onuru ve şerefi de zedelenebilmekteydi. Özellikle çeşme başı kadın kavgaları ileri boyutlara ulaşabiliyordu. Örneğin Ramazan kızı Ayşe eve su götürmek için çeşmeye su doldurmaya gittiğinde kendisini Şaban kızı Aliye hem dövmüş hem de bir daha insan yüzüne bakamayacak bir duruma getirmiştir. Şöyle ki Ayşe'nin mahkemede “sabahdan çeşmeye su almağa varduğumda iş bu Aliye beni bi-vech-i cürmüm yok iken döğüb ve söğüb ale'l ma'-i nas avret yerim açub rüsvâ-ı âlem eyledi” şeklindeki ifadesiyle dava açmıştır⁴⁹⁰. Kadının onuru ve şerefının yerle bir edildiği ifadesindeki aleme rezil rüsvâ eyledi kelimelerinden anlaşılmaktadır. Bunun üzerine kadı, şahitleri de dinledikten sonra Aliye'ye ta'zir-i şedid⁴⁹¹ cezası vermiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz yağma akınları da kadı sicillerine yansımaktadır. Özellikle yağma sırasında kullandıkları kesici aletlerin daima komşu ülke insanların mallarını gasp etmek için kullanmadıkları bilinmektedir. Örneğin 1662 yılının Temmuz ayı ortalarında Kırım hanı Rusya'ya akın düzenlemiştir. Akına katılan Kutlu Ali Sofi oğlu Sadri, Mustafa oğlu Salim ile yağmadan elde ettikleri malları aralarında paylaşırken anlaşmazlık çıkmış ve kavga etmişlerdir. Salim, kılıçla Sadri'nin sol elini keserek başparmağını kopardığı halde mahkemede bu suçu işlediğini inkâr etmiştir. Böyle durumlarda yani davacı tarafın mahkemeye şahit getirememesi söz konusu olduğunda kişiler sorunlarını sulh yoluyla çözmeye çalışmışlardır. Taraflar arasında sulhu sağlayan kişi belli bir miktar para ödenmesini ve davacı tarafın suçlamalarından

⁴⁸⁹ Darp esnasında kullanılan suç aletleri için bkz. KŞS 10, vr. 13, 68, 131; KŞS 11, vr. 53, 75; KŞS 13, vr. 30; KŞS 14, vr. 21; KŞS 15, vr. 23; KŞS 16, vr. 51; KŞS 18, vr. 12, 30, 60; KŞS 20, vr. 34, 84.

⁴⁹⁰ KŞS 9, vr. 85.

⁴⁹¹ Söz konusu ceza bazen azarlama, uyarı bazen de bir değnek ya da ağaç ile dövmek şeklinde uygulanmaktadır. İşlenen suçun mahiyetine göre belirlenen bu ceza Müslüman – gayrimüslim, hür – köle, asker – sivil, kadın – erkek farketmeksizin tüm suçlulara uygulanmaktadır. Suçlu falaka şeklinde cezalandırılıyorsa erkeklerden farklı olarak kadınların ayaklara değil de kalçalarına vurulmaktadır. Heyd, s. 273-274.

vazgeçmesini sağlar⁴⁹². Nitekim Salim'in durumu kanıtlayacak bir şahidi olmadığından araya *muslihûn* girmiş ve mağdur kendisine 30 kuruş ödenmesi şartıyla suçlamadan vazgeçmiştir⁴⁹³. Bu tür sulhlarda çoğunlukla taraflar kendi aralarında anlaşdıktan sonra mahkemeyi sadece durumu kaydettirmek için kullanmaktadırlar⁴⁹⁴. Aynı şekilde belinden bıçakla yaralanan Salaçıklı Abbas da kendisini yaralayan Arslan Hoca Cemaati'nden Ahmed'in kendisine 8 kuruş sulh bedeli ödemesi şartıyla davasını geri çekmiştir⁴⁹⁵.

Araya *muslihûn* girmeden de kişiler kendi aralarında belli bir meblağ üzerine anlaşıp sulhu sağlayabiliyorlardı. Çingene Mehmed'in sağ elini Murtaza Ali oğlu İbrahim kılıçla yaraladığında “sana 6.5 kuruş vereyim davadan vazgeç” şeklinde bir teklifte bulunmuş ve taraflar sorunu aralarında çözmüşlerdir⁴⁹⁶. Ancak bu tür anlaşmalarda teklifi kabul eden tarafın tekrardan mahkemeye giderek hak talep etmemesi için kendi aralarında anlaşdiklarını mahkemeye bildirmeleri gerekiydi. Mağdur tarafın *muslihûn* aracılığıyla sulhu kabul etmesinin nedeni genellikle olayın gerçekleştiğine dair mahkemeye delil ya da şahit sunamamasından kaynaklandığı bilinmektedir. Mağdurun delil ya da şahit sunamadığı durumlarda kadı, darp edilen kişiden yemin etmesini talep etmektedir. Çünkü yemin kadının davayı çözerken delil bulunmaması durumunda son olarak başvurduğu yöntemdir. Günümüzde ağızlardan çok kolay çıkabilen yemin klasik dönem Osmanlı toplumunda oldukça zordu. Çünkü ceza almak, yalan yere yemin ederek kişinin toplum nezdinde itibarsızlaşması veyahut onuru ve şerefine leke düşürmesinden daha mühimdi⁴⁹⁷. Bahçesaray mahkemesinde zanlının suçu inkâr ettiği durumlarda, mağdur tarafın şahidi veya kanıtı yoksa yemin talep edilmekteydi. Mağdurların kimi zaman davadan vazgeçmeyip hukuksal süreci başlatarak suçlunun ceza alması amacıyla yemin etmekten kaçınmadıkları davalardan anlaşılmaktadır⁴⁹⁸.

⁴⁹² Zeynep Dörtok Abacı, “Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh: 18. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri” **OTAM**, S. 20, 2006, s. 108.

⁴⁹³ KŞS 8, vr. 39.

⁴⁹⁴ Dörtok Abacı, “Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh: 18. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri” s. 109.

⁴⁹⁵ KŞS 13, vr. 30.

⁴⁹⁶ KŞS 9, vr. 72.

⁴⁹⁷ Turan Açık, “Yeminin İki Yüzü: Vicdanı ve Toplumsal Kanaat Arasında Osmanlı Bireyi”, **History Studies**, S. 5, 2003, s. 11.

⁴⁹⁸ Örnek olaylar için bkz. KŞS 8, vr. 117; KŞS 15, vr. 28; KŞS 18, vr. 31; KŞS 21, vr. 11.

Mağdura ileri boyutlarda fiziksel şiddet uygulandığında kişi *sahib-i ferraş* yani ağır hasta durumuna düşebilmektedir. Bu tarz darplar hekim kontrolünde tedavi edilmeye çalışılmakta ve ölüm gerçekleştiği takdirde darp eden kişi katil durumuna düşmekteydi. Tuzla Köyü'nden İsa adlı şahış kılıçla yaralandığında Arslan Ağa Mahallesi'nde oturan Hekim Mustafa onu kendi evinde tedavi etmeye çalışmıştır. Hekim, durumu ağır olduğu için hastayı gözetim altına almış olmalıdır. İsa mahkemeye kendisi gidecek durumda olmadığından yerine atadığı vekile “ölürsem hakkım köy ahalisinden alınsın” diye dava açtırmış ancak köylüler İsa'nın 45 gün önce Abdülmüslim tarafından bıçaklandığını bildirmişlerdir⁴⁹⁹. Çünkü belli bir yerde yaşayan insanlar birbirlerinden sorumlu addedildikleri için ölüm vakalarında katilin kim olduğu bilinmediği zaman tüm köy halkı diyeti ödemek zorunda kalmaktadır. *Kasame* adı verilen bu uygulamada kan parası olarak toplanan meblağ 50 kişiden alındığı için neredeyse tüm köyü kapsamaktadır⁵⁰⁰. Kadı, kişinin yaralandığını tespit etmek için kadı bilirkişiler görevlendirerek olay mahallinin incelenmesini ve delillerin toplanmasını istemektedir. Bilirkişi olarak görev yapanlar mağdur tarafın akrabaları, şehrin şubası, köy kethüdâsı ve olayın gerçekleştiği yerin ahalisidir. Bu kişiler, mağdurun yarası, yaranın derinliği ve hangi suç aleti kullanılarak darp edildiği hususunda deliller toplayarak mahkemeye sunmaktadırlar⁵⁰¹. Özen Tok, Kayseri şehrinde meydana gelen darp ve ölüm vakaları üzerine kaleme aldığı makalesinde vaka mahallinin incelemesini yapan bilirkişilerin davanın şühûdü'l-hâl kısmında yer alan kişiler olduğunu ileri sürmektedir⁵⁰².

1650-1675 tarihleri arasında Bahçesaray mahkemesine tecavüz ve zina suçlamasıyla gelen sadece üç kayıt tespit edilmiştir. Bu suçları işleyen kişilere kanunnâmelerde oldukça ağır cezalar verilmesine dair emirler vardır. Örneğin;

⁴⁹⁹ KŞS 20, vr. 8.

⁵⁰⁰ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, s. 213; Heyd, s. 251; Aynı durum fetvalarda da geçmektedir. Bkz. “Zeyd’in kulu Amr bir karye içinde kimesnenin mülki olmayan hâni yerde carîhan katil bulunub katili malum olmasa Zeyd karye-i mezbure ahalisinden bade'l-kasame Amr'ın kıymetini almağa kâdir olur mu? El-cevab olur, lakin Amr'ın kıymeti diyet-i hürre balığe ise on dirhem naksolunur”, Şeyhülislam Feyzullah Edendi, *Fetâvâ-yı Feyziye Şeyhülislam Feyzullah Efendi*, Süleyman Kaya (haz.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2009, s. 456.

⁵⁰¹ Tok, s. 331.

⁵⁰² Detaylı bilgi için bkz. Tok, s. 333-334.

“Erk bir kişi avrat veya kız kapsa avratın ve kızın rızası olmasa erk zekerin keseler avrete ve kıza nesne demeyeler ve cürm almayalar, eğer avret veya kız razı olup gitseler onların ferclerin dağlayalar⁵⁰³”

Muhtemelen cezaların caydırıcılığı söz konusu suçların toplumda az görülmesine neden olmuştur. Zina eden şahıs ayrıca cürm adı verilen bir ceza alabilmektedir. Yani belli bir miktar para cezasına çarptırılmaktadır⁵⁰⁴. Carpini’nin Seyahatnamesi’nde zina, fuhuş yapan kadın ve erkeğin töre ve yasalara göre öldürüldüğünü söylemesi göz önüne alındığında kanunnâmelerde verilen cezalar oldukça hafiftir⁵⁰⁵. XVII. yüzyıl Bahçesaray mahallelerinde toplumsal otokontrol mekanizması işlerliğini korumakta ve mahalleliden biri böyle bir suç işlediğinde mahalleden ihraç edilmektedir. Çünkü mahalle sakinleri arasında güven ve istikrarı sağlamak esas olduğundan komşuluk ilişkilerine zararı dokunabilecek kişiler mahalleden uzaklaştırılmaktadır⁵⁰⁶. Toplumsal kanaat açısından bireyin *güvenilir*, *dürüst*, *dindar* ve *namuslu* olarak addedilmesi kişinin itibarlı, saygın olmasının ötesinde sözünün de mahkeme gibi bir kurumda değerli olmasını da sağlamaktadır. Bu yüzden tecavüz veya zina suçunu işlemek birçok olumsuz durumunda tetikleyicisi olacağından Bahçesaray’da incelenen dönemde çok fazla davaya konu olmamıştır. Tecavüzle ilgili kayda değer bir dava Ekim 1674’de mahkemeye intikal etmiştir. Davacı Sefer Gazi Efendi Mahallesi’nden Hasan kızı Ak Bike’dir. Kendisi mahkemeye gelemeyecek bir durumda olduğundan yerine annesi Fatma’yı vekil olarak atamıştır. Fatma’nın anlattıklarına göre Ak Bike’nin eşi tüccardır ve mal satmak için uzak bir diyara gitmiştir. Aynı mahallede yaşayan Hüseyin oğlu Ramazan, Ak Bike’nin kocasının evde olmadığını fırsat bilerek tecavüz etmiştir. Annesi bu durumu mahkemede “bu Ramazan zevci ticarete giden Ak Bike nâm kızı cebren bir eve kapayub mum söndürüb sabaha dek halvet idüb darb-ı şedid ile darb etdiği ecilden iskâd-ı cenin eyleyüb hâlâ sahib-i ferrâşdır” sözleriyle anlatmıştır⁵⁰⁷. Söz konusu tecavüz suçu hamile olan Ak Bike’nin çocuğunun da

⁵⁰³ Heyd, s. 59.

⁵⁰⁴ Evli erkek zina ettiyse 1.000 akçe, bekardan ise 300 akçe cürm bedeli alınır. Heyd, s. 56; Köle veya cariyeye zina yaptığında ise hür insanın ödediği para cezasının yarısını ödemesi yönünde kanun vardır. Heyd, s. 97.

⁵⁰⁵ Carpini, s. 49.

⁵⁰⁶ Cemal Çetin, “Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç Kararları ve Tatbiki: Konya Örneği (1645-1750)”, **History Studies**, S. 6/6, 2014, s. 45; Ayrıca bkz. Özen Tok, “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 18, 2005, s. 165-167.

⁵⁰⁷ KŞS 20, vr. 41; Kayıtlarda rastlanılan diğer tecavüz suçunda iki suçlu vardır. Devrin Ali kızı Fatma, evde yalnızken Mehmed ve Fettah adında iki kişi kadının evine girip şehvetle belinden kucaklamışlardır. Bu yüzden de Mehmed ve Fettah’a ta’zir cezasının uygulanmıştır. KŞS 9, vr. 83.

düşmesine neden olmuştur. Böylelikle suçluyu hem çocuk düşürme hem de tecavüz cezası beklemektedir. Şeyhülislâm fetvalarında tecavüz suçunu işleyen kişilere ta'zir-i şedid ve hapis cezası verilmesi gerektiği bilinmektedir⁵⁰⁸. Şahsın cezası bittikten sonra ise ikamet ettiği mahallede yaşamına devam etmesi pek mümkün görünmemektedir. Kayıtlara geçmemesine rağmen Ramazan'ın toplum nezdinde *güvenilmez* ve *ırz düşmanı* olarak görüleceğinden yaşadığı mahalleyi mahkeme kararı olmadan terk ettiği düşünülmektedir. Bu örnek, ticarete giden Ak Bike'nin kocası açısından düşünüldüğünde Bahçesaray'a döndüğünde kendisini iki kötü haber beklemektedir. Birincisi karısına tecavüz edilmiş olduğunu öğrenecek, ikincisi de bekledikleri bebek dünyaya gelemeyecektir. Bildiklerimiz bunlarla sınırlıyken bilmediklerimiz çok sayıdadır. Eşine tecavüz edildiği haberini kendisine kim söyledi? Duyduğunda nasıl bir tepki gösterdi? Ak Bike'yi alıp başka bir diyarda yeni bir hayat mı kurdu yoksa hayatına kaldığı yerden devam mı etti? Mahkeme kayıtlarına yansıyan verilerden konu hakkında öğrendiklerimiz oldukça sınırlıdır. Aynı şekilde hiç mahkemeye intikal etmeden yaşanan benzer başka olaylar meydana gelmiş olabilir. Ahlaki sorunların mahkemeye gelmeden çözülmeye çalışıldığı, bu nedenle kayıtların az olduğu da ihtimaller dahilindedir.

Yasak aşklar başka bir deyişle uygun görülmeyen ilişkilerle ilgili oldukça farklı bir örnek Bahçesaray mahkemesine geldi. Üstelik de Kırım hanının hizmetinde çalışan bir görevlinin alelacele mahkemeye gelip suçüstü yapmak istediğini bildirmesiyle. Bu kişi Hansaray'ın mataracıbaşı Ali oğlu Mehmed Beşe'ydi. Kendi evinde oğlu Hasan ile Mehmed Reis adındaki adamı erkek erkeğe cinsel ilişkiye girerken görmüş ve odanın kapısını onların üzerlerine kilitleyerek mahkemenin yolunu tutmuştur. Mahkemede Mehmed Reis yaşanan olayı inkâr edince de şahitler kadı huzuruna çıkıp söz konusu iki kişiyi تنها odada gördüklerini ancak ilişkiye girip girmediklerini görmediklerini bildirmişlerdir⁵⁰⁹. Kayıtlara sadece bu bilgi yansıdığı için Mehmed Reis'e ne tür bir ceza verildiği bilinmemektedir. Zina suçuna verilen cezadan farklı bir ceza almış olabilir. Aile bireyleri tarafından yakalanmanın dışında mahalleli eğer zina yapıldığını öğrendiğinde zinayı yapan şahsın evinin kapısına katran sürmektedir.

⁵⁰⁸ Hind'i evine götürüp zorla livata eden Zeyd'e ne lazım olur? El cevab tazir-i şedid ve tövbe salah-ı zahir oluncaya kadar zindanda hapsedilir. Ali Efendi, s. 121.

⁵⁰⁹ KŞS 11, vr. 13.

Böylelikle hem olayı ifşa etmekte hem de subaşı, imam gibi kişileri göreve çağırmaktadır⁵¹⁰.

⁵¹⁰ Zübeyde Güneş Yağcı, “Osmanlı Taşrasında Kadınlara Yönelik Cinsel Suçlarda Adalet Arama Geleneği”, **Kadın Araştırmaları Dergisi**, S.6/2, 2005, s. 39.

BÖLÜM 3: BAHÇESARAY’DA ÜRETİM, TÜKETİM VE İAŞE

3.1 Tarım

Kırım coğrafi konum itibariyle bir yarımada ülkesidir. Ilıman iklim, ülke topraklarının verimliliğini etkilediğinden Kırım toprakları tarıma oldukça elverişlidir. Or Kapı’dan Eski Kırım’a uzanan uçsuz bucaksız bozkır sahası, düz, bereketli ve su kaynaklarının bol olduğu bir yerdir⁵¹¹. Mirza Bala, Kırım’ın bozkır topraklarının hububat ve pamuk yetiştirmeye müsait yerler olduğunu, kuzey batıya bakan dağ eteklerinde bağlar, bahçeler, tütün ziraatı ve çeşitli ormanlar bulunduğunu, sahil kesimlerinde ise toprağa bağlı olarak üzümculük, meyvecilik ve bahçecilik yapıldığını vurgular. Hatta en eski çağlardan beri Kırım yarımadasının buğday ambarı olarak niteleyen Mirza Bala, tarım ürünlerinin çeşitliliğine dikkat çeker⁵¹². Buna bağlı olarak doktora çalışmasında Erşahin Ahmet Ayhün, Kırım’da 493 çeşit şeftali, 350 çeşit badem, 235 çeşit de kayısı yetiştirdiğini yazarak meyveciliğin çok geliştiğini söylemektedir⁵¹³. Gilles Veinstein de kuzey Karadeniz’in topraklarını ele aldığı bir çalışmasında başlangıçta Kırım’ın güney batı kesimlerinde kale muhafızlarının tımarları olduğu, 1501’den sonra tımarın ortadan kalktığını iddia eder⁵¹⁴. Mirî toprak uygulaması Kırım’da yoktur. Ayhün, bölge halkının pek çoğunun ziraat ve hayvancılıkla ilgilendiğini, esirlerin tarımda çalıştığını ve hürriyetini kazandıktan sonraki hür olan köle kuşağının da toprak işleriyle ilgilendiği yönünde değerlendirmeler yapar⁵¹⁵. Gerçekten de Kırım, Osmanlı Devleti’nin tahıl ambarı mıydı? Kırım Tatarları ekip-biçme işleriyle ilgileniyor muydu? Yoksa Kırım’ın Anadolu ve Avrupa arasında transit geçit noktalarından biri olması böyle bir algıyı mı oluşturdu? şeklinde zihinlerde sorular oluşmaktadır.

Kırım’a farklı zamanlarda değişik görevlerle seyahat eden görevliler tarımla ilgili yukarıda oluşan kanaatin aksi yönünde bilgi vermişlerdir. Örneğin 1578’de Kırım’a giden Martin Bronevskiy, bölge topraklarının çok verimli olmasına rağmen Kırım Tatarlarının çok azının tarımla uğraştığını, büyük çoğunluğun toprakları boş bırakıp

⁵¹¹ Bronevskiy, s. 24.

⁵¹² Mirza Bala, “Kırım”, **Emel Dergisi**, S. 35, 1966, s. 12.

⁵¹³ Ayhün, s. 34.

⁵¹⁴ Gilles Veinstein, “XVI. Yüzyılda Karadeniz’in Kuzeyindeki Steplerde Bulunan Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri”, Yavuz Cezar (çev.), **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Prof. Dr. S. F. Ülgener Armağanı, C. 43, 1987, s. 83.

⁵¹⁵ Ayhün, s. 34.

ekip biçmediğine vurgu yapmaktadır⁵¹⁶. Sroekovsky ise Kırım Tatarlarının büyük sürüleri olduğunu, bir otlak yerinden diğerine geçerek yarı göçebe hayat yaşadıklarını ifade etmektedir. Bronevskiy gibi o da toprakların verimliliğine dikkat çekerek halkın toprağı işlemediğini, kendiliğinden toprakta yetişenlerle yetindiklerini ve yetişen otları toplayıp hayvanlarını bu otlarla beslediklerini yazmaktadır⁵¹⁷. Bu bilgilere dayanarak Kırım Tatarlarının kısmen de olsa tarımla ilgilendiğini söyleyebiliriz. Ayrıca, sonbahara doğru yaylalardan kışlaklara yurtlarına dönen Kırım Tatarlarının, ekinleri topladığı tarlalarda hayvan sürülerini otlattıkları ifade etmektedir⁵¹⁸. 1660'lı yıllarda Kırım'da ve özellikle de Bahçesaray'da bulunan Evliya Çelebi, diğer seyyahlara oranla daha detaylı bilgiler vermektedir. Toprakların verimli olduğu Evliya'nın da dikkatinden kaçmamıştır. Toprağı tohum serpiştirildiğinde altı güne kadar deve dişi boyunda buğdayın yetiştiğini, siyah arpanın bir güne büyüdüğünü, ekilen üründen fazla mahsul alındığını ifade etmektedir⁵¹⁹. Evliya Çelebi, Bahçesaray'ın bağlık bahçelik bir yer olduğunu, 26 yerde bağın bulunduğunu ve içlerinden en çok bilinenleri detaylarıyla yazmıştır. Verdiği bilgiye göre Bahçesaray'daki bağlardan en meşhurları arasında şehrin güneyindeki Mehmed Giray Han'ın bağından başlayarak, Aşlama bağı, Kaçı bağları, Süren bağları, Sefer Gazi Sarayı avlusundaki bağlar, Koba bağları ve Eski yurt bağlarından bahseder⁵²⁰. Bahçesaray'ın 9000 adet üzüm bağı olduğunu Muhtesip Ağasının muhasebe defterine bakarak öğrenen Evliya Çelebi, Bacı, Süren, Kazıklı, Özek ve Balbek bağlarının üzümünün çok lezzetli olduğunu, armut, vişne, kiraz, erik ve elmanın da bol yetişen meyveler arasında yer aldığının bilgisini verir⁵²¹. Kırım hanı ile bölgenin ileri gelen beyleri akına gittiklerinde Kırım Tatar kadınlarının kazak köleleriyle birlikte bağlara, tarlalara gidip ziraat yaptıklarını, eşleri evlerine döndüklerinde ise mahsulü hazır bulduklarını belirtir⁵²². 1767'de Kırım'da bulunan Baron de Tott'da tarımla ilgili enteresan bilgiler vermektedir. Öncelikle Kırım'a vardığında onun da düz vadiler, verimli topraklar dikkatini cezbeder⁵²³. Ancak, Bahçesaray'da yaşadığı süre boyunca

⁵¹⁶ Bronevskiy, s. 47.

⁵¹⁷ Sroekovsky, s. 26.

⁵¹⁸ Sroekovsky, s. 36.

⁵¹⁹ Evliya Çelebi, 7. Kitap, s. 229.

⁵²⁰ Evliya Çelebi, 7. Kitap, s. 227-228.

⁵²¹ Evliya Çelebi, 7. Kitap, s. 229.

⁵²² Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini**, S. A. Kahraman, Y. Dağılı, R. Dankoff (haz.), 8. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 16.

⁵²³ Tott, s. 144.

Tatarların tarımdan oldukça uzak bir yaşantıları olduğunu fark eder. Evliya Çelebi'nin üzüm bağları gözlemlerinin biraz daha detaylısını Baron de Tott verir:

“Kırım’da üzüm yetiştirme tarzı, üzümün kalitesini artırmaya engel olmaktadır. Dünyanın en elverişli topraklarının, üzerinde yaşayan insanları bağları, vadilere dikmekte vaz geçiremediği görmek gerçekten üzücüdür. Bağ çubukları sekiz ok ayak çapında, dört beş ayak derinliğinde çukurlara dikilmektedir. Çukurların hemen üzerinde bulunan kayalıklar, asma dallarına destek görevi yapmakta, güneşin ışınlardan korunan üzüm salkımları, devamlı nemli bir toprak ve çukura dolan yağmur suları ile beslenmektedir. Bağ bozunundan bir ay önce asma yaprakları toplanır, bağ bozunundan sonra bağ çubukları toprak seviyesinde kesilir ve bütün kış boyunca sular altında kalan bağlar, su kuşlarına serbest bir arazi bırakır⁵²⁴”.

Seyyahların bahsettiklerine göre Kırım’ın verimli, engebesiz, bağlık, bahçelik, su kaynakları bol olan bir bölge olduğunu biliyoruz. Adını bağlardan bahçelerden alan Bahçesaray’ın yemyeşil bir yer olduğunu tahmin etmek güç değildir. Ancak, bu verimliliğin insanların ekip biçmeleriyle değil de doğal yollarda oluştuğunu düşünmekteyiz. Osmanlı Devleti’nin başka bir deyişle İstanbul ve Anadolu şehirlerinin tahıl ambarı olduğu düşünülmemektedir. Çoğu zaman kıtlık ile mücadele verilen, komşu ülkelere yağma akınları yapılan, sürekli ekmeğin gramajıyla oynanan bir ülkede tarım kendi arzlarını karşılayacak oranda yapılmaktadır. Kölelerin tarımda istihdam edilmeleri ya da mükâtebe sözleşmelerinde bağları ekip biçmeleri artı ürün oluşturacak kadar tarımla uğraştıklarını göstermez. Daha çok minimal çapta bahçelerde yetişen ürünlerin evlere girdiği ve çeşitli malların pazarlarda veya bakkallarda satıldığı bilinmektedir.

Bahçesaray sakinlerinin bir kısmının tarımla uğraştığı bilinen bir gerçektir. Bu yüzden de mülkleri arasında buğdayları una dönüştürecek değirmen çarklarına sahip oldukları bilinmektedir. Örneğin Bahçesaray sakinlerinin edindikleri buğdayı değirmenlerine arabalarıyla taşıyarak öğütme işlemine tabi tutup un haline getirdikleri kayıtlardan anlaşılmaktadır⁵²⁵. Değirmen sahibi kişiler, tek başlarını unu öğütemedikleri için eğer köleleri yoksa ücret karşılığı bir başkasının kölesini çalıştırabilmektedir. Örneğin

⁵²⁴ Tott, s. 172.

⁵²⁵ Çelik, s. 392.

1650’li yıllarda Mehmed Mirza değirmeninde çalıştırmak için bir kazak köle kiralamıştır⁵²⁶. İncelenen mahkeme tutanaklarında bağ, bahçe, tarla, arz şeklinde belirtilen mülklerin yanında değirmen olduğu dikkat çekmektedir. 1661 yılının Temmuz ortalarında kayıtlara geçen bir mülk satışında Rus Mahallesi sakinlerinden Abdullah kızı Piruzat adındaki kadın, Kaplan Bey kızı Neslihan Bikeç’e Kaçı Nehri yanında Hacı Mirza değirmeni yakınındaki bağını ve bir miktar arz-ı haliyesini 100 kuruşa satmıştır⁵²⁷. Fiyatları da oldukça yüksek olan değirmenlerin büyük çoğunluğunun soylu kişilerin tekelinde olduğu düşünülmektedir. Ev ve diğer gayrimenkullere nazaran fiyatları oldukça yüksektir. Örneğin, Kasım 1667’de Melek Han Bikeç, Abdulfettah Efendi’ye 200 altın (300 kuruşa) iki göz değirmen satmıştır⁵²⁸. Bir diğer kayıttaki ise Kırım han ailesine mensup kişilerin sahip olduğu değirmenler söz konusudur. Nisan 1672 tarihli bir belgede Mehmed Giray Han’ın oğlu Ahmed Giray Sultan’ın validesi Fettah Bikeç, Mübarek Giray Han’ın validesi Mayciyan Bikeç’e Salgır Nehri’nde bulunan üç göz değirmen ve çayırı 600 kuruşa sattığı bilinmektedir⁵²⁹. Bu veriler bağlık, bahçelik alanların Kırım Tatarları arasında değerli olduğunu, değirmenlerin su kaynaklarına yakın yapıldığı ve fiyatlarının da herkesin sahip olamayacağı derecede yüksek olduğunu gösterir niteliktedirler.

3.2 Hayvancılık

3.2.1 Atlar, Eşekler ve Camışlar

Göçebe kültürün etkilerinin devam ettiği XVII. yüzyıl Kırım Hanlığı’nda, hayvanlar ve hayvansal gıdalar bölge sakinlerinin yaşamlarının bir parçasıydı. At, inek, öküz, deve, koyun, keçi, camış gibi hayvanlardan oluşan büyük sürülere vardır. Bu hayvanlar yağma akınlarından sonra bölge halkının en önemli geçim kaynağıdır. Hatta yerel ileri gelen beyler, sahip oldukları meraları birleştirerek hayvanlarını orada otlatırlar⁵³⁰. Hayvancılık yapmak için geniş bozkırlar oldukça elverişlidir. Tahıl üretimini yoğun şekilde yapmayan Kırım Tatarları, tarlalarda, meralarda yetişen otları hayvanlarına yedirmektedirler. Bu durum seyyah Johannes Schiltberger’in de ilgisini çekmiştir. Schiltberger, yarımadanın düz, geniş bozkır topraklarında sadece darı ekildiğini, hayvancılığın temel geçim kaynakları olduğunu, bölgedeki beylerin

⁵²⁶ Sarı, s. 61.

⁵²⁷ KŞS 8, vr. 69.

⁵²⁸ KŞS 13, vr. 39.

⁵²⁹ KŞS 14, vr. 4.

⁵³⁰ İnalçık, “Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı”, s. 69; Ayhün, s. 39.

aileleriyle birlikte yayla ile kışla arasında yaşadıklarının bilgisini vermektedir⁵³¹. Gerçekten de incelenen dönemde mahkemeye konu olan metalar arasında hayvanların çok sık geçtiği söylenebilir. Özellikle de bu hayvanlar arasında atlar Kırım Tatarlarının hayatlarının bir parçasıdır. Diğer hayvanlara oranla fiyatları en pahalı olanlarıdır. Çünkü onların en temel geçim kaynaklarının başında yağma akınları geldiğinden yağma esnasında kendilerini taşıyacak hayvanlar atlardır. Beauplan, bir yağma akınında 80.000 kişiden oluşan Kırım Tatarlarının kendilerine 200.000 atın eşlik ettiğini söylemektedir⁵³². Bu sayı göz önüne alınınca Kırım’da bulunan atların çok olması şaşırtıcı değildir. Hatta toplumun hemen her kesimin sahip olduğu atların farklı cinsleri vardır. Yerel kayıtlarda *ak yeveli kır alaşa*, *boz*, *boz alaşa*, *börül*, *çapar*, *ceyran*, *ceyran alaşa*, *ceyran baytal*, *doru*, *doru baytal*, *doru kaşka*, *gedik*, *gürek kaşka*, *kara alaşa*, *kaşka*, *kır*, *kısrak*, *kula*, *konan*, *yılkı* cinslerinde atların olduğu tespit edilmiştir. Fiyatları da 6 ile 30 altın/hasene/filori arasında değişmektedir⁵³³.

Kırım Tatarlarının atları bölgeye gelen seyyahların hemen hepsinin ilgisini çekmiştir. At cinslerinden, sayılarına, onlara nasıl bakıldığından neler yedirildiğine kadar birçok konuda bilgiler vermişlerdir. Evliya Çelebi, Tatarlarını nasıl beslediklerini seyahatnamesinde şöyle dile getirmiştir.

“Kırım’daki atların yemi, yiyecekleri ve tımarları yoktur. Tatarlar attan indikleri gibi onları bir oğlan ile sahralara salıverirler. Atlar, birkaç kez vubarlanıp, oynayıp, otlamaya başlarlar. Kışın ise atlar karı eşeleyip altındaki otları bulup yerler. Sefere gitmedikleri zaman atlara asla arpa vermezler⁵³⁴”

Atlar, Tavernier’in de ilgisini çekmiştir. Tavernier, bölgede cins atların çok olduğunu, at cinslerinden birinin Kırım Tatarları için oldukça önemli olduğunu, o at ırkını yabancılara satmayı günah saydıklarını ve hatta kendileri arasında bile bu art ırkını satmayı güçleştirdiğini gözlemlemiştir. Akınlara giderken söz konusu cins atları kullandıklarını, elinde cins atı olan yaşlıların, gençlerle anlaşarak akın sonrası edindiği

⁵³¹ Schiltberger, s. 116.

⁵³² Guillaume Le Vasseur Sieur De Beauplan, **A Description of Ukraine**, Andrew B. Pernal-Dennis F. Essar (Giriş, Çeviri ve Notlar), Cambridge-Massachusetts 1993, s. 50.

⁵³³ KŞS 8, vr. 73, 76, KŞS 10, vr. 91; KŞS 11, vr. 60, 61, 84; KŞS 14, vr. 21, 103, 134; KŞS 15, vr. 36; KŞS 16, vr. 59; KŞS 17, vr. 24; KŞS 19, vr. 49; Ayrıca bkz. Yaşa, *67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt)*, 1061-1062 Tarihli Kadiasker Defterine Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat, s. 44-45; Sarı, s. 56.

⁵³⁴ Evliya Çelebi, 7. Kitap, s. 224.

ganimetin bir kısmını kendisine vermesi karşılığında atını ödünç verdiğini yazmıştır⁵³⁵. Tavernier'in verdiği bilgiye mahkeme kayıtlarında da rastlanmaktadır. Bu örneklerden birinde Nisan 1667 yılında Şehreküstü Mahallesi'nde yaşayan Cafer adındaki adamın ödünç verdiği atın kaybolmasıyla ilgilidir. Cafer, bir sene önce Nureddin Sultan'ın seferine varıp atını ödünç verdiğini, atın Ferahkirman'da kaybolduğunu, sonrasında ise Mehmed adlı adamın yanında bulunduğunu bildirmiştir. Şahitlerle de atın kendisine ait olduğunu ispatlayarak geri almıştır⁵³⁶.

Yukarıda bahsedilenler göz önüne alındığında toplumun büyük bir kısmının hayvancılıkla uğraştığı, sahip oldukları atlar ve diğer hayvanlarını başkasıninkilerle karışmaması amacıyla ayırt edici işaretler kullandıkları bilinmektedir. Bu işaretlere damga (tamga) denilmektedir. Damgalamalarla ilgili değişik rivayetler vardır. Bunlardan biri Cengiz Han'a kadar dayanır. Söz konusu rivayete göre Cengiz Han, Moğol kabilelerini bir araya topladığında sahip oldukları malların karışmasını engellemek amacıyla her kabileye bir tatro (damga) vermiştir⁵³⁷. Böylelikle her kabilenin kendine özgü bir işareti olmuş ve bu işareti hayvanlarına vurmuşlardır. Cengiz Han zamanında başlayıp XVII. yüzyıl Kırım'ında da damgalar işlerliğini korumuştur. İncelediğimiz 1650-1675 tarihleri arasında mahkeme kayıtlarında da değişik şekillerde damgaların hayvanlara vurulduğu görülmektedir. Bahçesaray sakinleri, mahkemeye konu ettikleri hayvanlarını detaylarıyla tarif etmekte ve sağ ya da sol kalçalarındaki damga işaretini belirtmektedirler. Hayvanlar kaybolduğunda veya çalındığında ayırt edici bir unsur olarak damgalar mahkemeye de delil olarak sunulabilmektedir. Örneğin Ağustos 1665 tarihli bir belgede Suvlu Koba Mahallesi'nden Emir Ali oğlu Mevlüd Ali mahkemeye gelerek kaybolan “urus tamgalı alaşa atını” Akmesic'ten Sefer Ali'nin yanında bulunduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Sefer Ali, söz konusu atı, Sarraç Mustafa'dan bir “boz alaşa at” verip üzerine de iki kuruş alarak değış tokuş yaptıklarını bildirmiştir. Atın üzerinde bulunan mührün kendisine ait olduğunu şahitlerle kanıtlayarak geri almıştır⁵³⁸. Bu örnekte

⁵³⁵ Tavernier, s. 322; Aynı zamanda Tavernier, Kırım Tatarlarının at eti yediklerini, atın nasıl derisini soyup etlerini parçaladıklarına şahit olduğunu, bu durumdan da çok etkilenip sekiz gün boyunca ağzına et sürmediğini de anlatır. Bkz. Tavernier, s. 57. Ahmet Nezihi Turan'da Kırım'da kesimlik beslenen atların olduğunu ve at etinin zenginlik göstergesi olarak değerlendirildiğini ifade etmektedir. Ahmet Nezihi Turan, “Kırım Halkının Gündelik Hayatından Çizgiler (17. ve 18. Yüzyıllar)”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 3, 2003, s. 78.

⁵³⁶ KŞS 11, vr. 61.

⁵³⁷ Osman Akçokraklı, “Kırım Tatar Damgaları”, **Emel Dergisi**, S. 135, 1983, s. 168.

⁵³⁸ KŞS 9, vr. 86.

olduğu gibi damgalar mahkemeye kanıt olarak sunulabilmektedir. Çoğu zaman hırsızlık yoluyla götürüldüğünü malın sahibi ispatlanamadığı için kaybolduğunu öne sürüyordu. Kaybolduğu düşünülen atı bulan kişi, zaman geçmeden bir başkasına satıyor, satın alan kişi de kaybolmuş bir at olduğundan habersiz olduğu içinde sonradan bir hak talep edemiyordu. 1667’de Çufutkaleli Yasef, 3 ay önce kaybolan “tarak tamgalı doru alaşa atını” Kutlu Mahmed’in yanında bulmuştur. Kutlu Mehmed, atı Kefe’de pazardan satın aldığını, Yasef’in olduğunu bilmediğini bildirmiş fakat kadı atın sahibine iade edilmesi yönünde karar vermiştir⁵³⁹. Başka bir örnekte ise Yaş Dağ Köyü sakinlerinden Bey Temir, Suvlu Koba Mahallesi’nde ikamet eden Ramazan huzurunda konuşup Bezcan At Hanı’nda “içmal tamgalı, iki kulağı delik, gedik atın” kendisine ait olduğunu, birkaç sene önce kaybolduğunu söylemiştir. Ramazan ise Gazi Kermen Kalesi’nde kullarından Osman Beşe adındaki adamdan atı satın aldığını, Bey Temir’in malı olduğunu bilmediğini bildirmiştir. Ancak kadı yine atın sahibine teslim edilmesi yönünde karar vermiştir⁵⁴⁰.

Kaybolan atlar, yakalanıp devlet görevlilerine teslim edildiklerinde, sahibi gelip atını teslim alana kadar beytülmal kurumu ata bakmakta ve günlük yapılan masrafları sahibinin karşılaması için ata nafaka bağlayabilmektedirler. 1672 tarihli bir belgede Ulu Saka Köyü sakinlerinden Ahmed, mahkemeye gelip boz alaşa bir at bulunduğunu bildirmiş, kadı ise atın beytülmal görevlilerine teslim edilmesine ve günlük 2 akçe nafaka bağlanması yönünde karar vermiştir⁵⁴¹. Kadı, bazen sahipsiz atları işletilmesi için kiraya verebilmektedir. Bahçesaray kadısı 1675 tarihine Ulaklı Köyü sakinlerinden el-Hâc Gazi Molla’ya kuyruklu, sağ kalçası yanında argak? tamgalı, doru alaşa atı 30 günlüğüne 15 akçeye kiraya vermiştir⁵⁴². Bahsedilen örnekler Kırım Tatarları açısından atın ne kadar önemli olduğunu göstermekte, günlük hayatı kolaylaştıran vazgeçilmez bir metaa olduğunu göstermektedir.

Kaybolan atların bulunması davalarının dışında alımı ve satışı yapılan atlar da dava konusu oluyordu. Örneğin Mehmed İmildaş adındaki adam “Yaş Dağ tamgalı kısarak atını” Akkirmanlı Geldikul Sofi’ye sattığını, sattıktan bir gün sonra atın doğum

⁵³⁹ KŞS 10, vr. 79.

⁵⁴⁰ KŞS 14, vr. 103.

⁵⁴¹ KŞS 18, vr. 72.

⁵⁴² KŞS 15, vr. 36.

yaptığını bildirerek, doğan tayın kendisine verilmesini talep etmektedir⁵⁴³. Bazen de sahip olunan mala zarar verme dava konusu olabilmekteydi. 1667 tarihli bir dava kaydında Butay Odabaşı adındaki adamın atını, el-Hâc Mehmed adındaki adam bir yere kapatıp üzerine kurt salmıştır. Kurt, atın ayağını ısırıştır, bundan dolayı da eğer at sakat kalırsa el-Hâc Mehmed'in sorumlu olduğunu bildirmiştir⁵⁴⁴. Kimi zaman atların öldürülmesine neden olaylar da vuku bulmaktadır. 1650 yılının Nisan ayı ortalarında Şaban isimli kişi, mahkemeye gelerek Bey Temir adındaki adamın atını öldürdüğünü bildirmiştir. Çünkü, Bey Temir, Şaban'ın 15 yaşındaki oğlu Boz Temir'i atına bindirmiş, oğlu attan düşüp ölmüştür⁵⁴⁵. Bu durumu kendisi gelip mahkemeye bildirmiştir. Ağustos 1650 tarihli başka bir kayıta ise Toktamış Bey, Beygeldi huzurunda mahkemede konuşup, Beygeldi'ye Eski yurt'tan Salaçık'a götürmesi için siyah bir at verdiğini ifade etmiştir. Söz konusu at, cins at olup değeri 30 altındır. Beygeldi, ata binip Salaçık'a doğru giderken yolunu değiştirmiş ve kaya üzerine çıkmıştır. Atı, uçurumdan aşağı düşürdüğünden dolayı Toktamış Bey, Beygeldi'den atın kıymetini ödemesini istemektedir⁵⁴⁶.

Bahçesaraylıların hayatlarında atların dışında binek hayvanı olarak kullanılacak eşekler vardı. Çeki hayvanı olarak da camışların kullanıldığı mahkeme kayıtlarından anlaşılmaktadır. Çalınan mallar arasında eşekler mahkemeye konu olabiliyordu. Eylül 1665 tarihli bir belgede Çufutkaleli Moşe, yine Çufutkale'den Semha'yı dava ederek, kuyruğu yanında yarası bulunan eşeğini bir sene önce kaybettiği ve Semha'nın çaldığını bildirerek, şahitlerle eşeğin kendisine ait olduğunu kanıtlamıştır⁵⁴⁷. Yine bir kayıp eşek davasında Kırım Karayları mahkemelik olmuştur⁵⁴⁸. Mahkeme kayıtlarında çok fazla isimleri geçmeyen eşeklerin sahiplerinin her iki kayıta da Karaylar olduğu görülmektedir. Kırım Tatarları genellikle atlara binmeyi tercih etmektedir.

XVII. yüzyıl Bahçesaray'ında güçlü, kuvvetli camışlar, arabalara bağlanıp taşıyıcılık yapılıyordu. Bahçesaray'ın Biye Salası'ndan Timurek'in iki besili ve tüylü camışı

⁵⁴³ KŞS 21, vr. 9.

⁵⁴⁴ KŞS 11, vr. 23.

⁵⁴⁵ Sarı, s. 122.

⁵⁴⁶ Sarı, s. 93.

⁵⁴⁷ KŞS 9, vr. 81.

⁵⁴⁸ Sarı, s. 69.

vardı. Bunları arabaya bağlarını kereste taşımacılığı yapıyordu⁵⁴⁹. Bir başkasının malına zarar vermek daha önceden de bahsettiğimiz gibi dava konusu olabiliyordu. Haziran 1674'te Maryem Köyü'nden Esteri kızı Bike, Alagöz oğlu Tengriverdi ve Tengiverdi'nin oğlu Yani huzurunda mahkemede konuşup camışının ayaklarını bu Yahudilerin kırdığını ispatlayarak gereğinin yapılması yönünde mahkeme kararı çıkartmıştır⁵⁵⁰. Müslüman ve gayrimüslimlerin hayvan sahibi olabildiği, bir sorun yaşadıklarında kadın erkek fark etmeksizin mahkemeye gelip hak talebinde bulunabildikleri hayvanlarla ilgili davalardan da anlaşılabilmektedir.

3.2.2 Öküzler, İnekler ve Koyunlar

Yukarıda bahsedilen binek ve çeki hayvanlarının dışında Kırım Tatarlarının temel geçim kaynağını teşkil eden hayvanlar öküz, inek ve koyun sürülerinden oluşmaktaydı. Öküz ve ineklerin de atlar gibi farklı cinsleri vardı. Fiyatları da cinslerine göre değişiyordu. Kayıtlarda, kara sığır, Boğdan sığır, kızıl kaşka sığır, kara sığır, ela sığır, kızıl başmak, Boğdan öküz, kongür öküz, sarı öküz, kara tosun, çapar öküz” şeklinde büyükbaş hayvan türleri geçmektedir⁵⁵¹. Bol süt veren ineklerin fiyatlarının diğerlerine oranla bir iki altın daha fazla değere sahip oldukları görülmektedir. Koyunlar ise genellikle tanesi 1 kuruştan alıcı bulmakta, öküz ve ineklerin fiyatları 4 ile 10 hasene arasında değişmektedir⁵⁵².

Bahçesaraylılar, evlerinin yanında hayvanların kalması için ahırlar inşa ettikleri belirtilmişti. Büyük baş hayvanlar onların hayatlarını idame ettirmek için akına çıkmadıkları sürece uğraştıkları işlerdi. Hayatları da hayvancılığa dayandığında yayla ile kışla kültürü varlığını Bahçesaray'da da sürdürüyordu. Seyyahların çokça değindiği üzere düz, bozkır topraklar hayvanların otlaması için oldukça uygundu. Bahçesaray zaten su kaynakları açısından oldukça bol kaynağa sahip, iki dağın arasında düz bir vadideydi. Kırım Tatarları, sahip oldukları erkek köleleri hayvan sürülerine çobanlık yaptırarak istihdam ettiriyordu. Dördüncü bölümde kölelerin mükâtebe anlaşmalarında kölelerin hayvan bakımı üzerine mükâtebe anlaşmaları yaptıkları görülecektir. Genellikle efendi kölesine 50 koyun verip, 5 yıl sonra 500

⁵⁴⁹ KŞS 21, vr. 95.

⁵⁵⁰ KŞS 17, vr. 16.

⁵⁵¹ Sarı, s. 57.

⁵⁵² Yaşa, 67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadiasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat, s. 44.

koyun ve bir çoban getirmesini, sonrasında ise azat olabileceğini içeren bir sözleşme yapıyorlardı⁵⁵³.

Bahçesaraylıların hayvanları mahkeme kayıtlarına ya kölelerin mükâtebe anlaşmalarıyla ya da hırsızlık, mala zarar verme, alım satım, tereke ve hibe edilme gibi durumlarda geçmekteydi. Ağustos 1650 tarihinde Halil oğlu Osman'ın Acem kölesi, Ahmed'in buzağılı sığırının bahçeye girip mahsulü yemesinden dolayı balta ile hem sığırı hem de buzağıyı öldürdüğünü bildirmiştir⁵⁵⁴. Normal şartlar altında birinin bağına, bahçesine hayvanlar girdiğinde hayvanların sahibinin para cezasına çarptırılması kanunnâmelerde belirtilmiştir⁵⁵⁵. Söz konusu örnekte hayvanların katledilmesi kadının vereceği hükmü etkileyeceği düşünülmektedir. Ancak davanın sonucuna dair herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Dava sonucunu öğrendiğimiz davalar genellikle çalınan veya kaybolan hayvanlara dairdir. 1668 yılının 13 Mayıs Pazar günü Siyavuş oğlu Receb kadı huzuruna gelerek, 4 altın kıymetindeki öküzünün Çufutkale sakinlerinden Mortahay ve Azra'da olduğunu bildirir. Anılan kişiler sorgulandığında bu gedik öküzü Biye Sala Köyü sakinlerinden olan Can Gazi'den satın aldıklarını bildirmişlerdir. Receb, öküzün kendisine ait olduğunu ispatlayınca, kadı öküzün değerini Mortahay ve Azra'nın ödemesi ve hayvanın onlarda kalması yönünde karar vermiştir⁵⁵⁶. Çalınan malın bir başkasına satılarak el değiştirmesi Kırım'da çok rastlanılan bir durumdu. Muhtemelen mağdur taraf dolandırıldığını ispat ettiğinde kadı, hırsızı yakalatıp yargılıyor olabilir. Ancak kayıtlarda böyle bir davanın görülmemesi oldukça ilginçtir.

Bahçesaraylıların mallarını akrabalarına hibe ettiği kayıtlarda kişilerin sahip olduğu hayvan sayılarına dair bilgiler edinilebilmektedir. Nisan 1667 tarihli bir belgede Bahçesaraylı Hüseyin'in Gazi Mirza'ya iki kazak köle ve bir cariyeyle birlikte 20 yıllık at, 26 davar, 212 koyun hibe etmiştir⁵⁵⁷. Kabile beyleri ve mirzaların temel

⁵⁵³ KŞS 19, vr. 49.

⁵⁵⁴ Sarı, s. 85.

⁵⁵⁵ “Ve eğer bir kişinin atı veya katırı veya öküzü ekine girse, davar başına beş çomak urub beş akçe alına. Buzağı girse bir çomak ve bir akçe alına. Ve kara dana var girse canavar başına iki çomak ve iki akçe alına. Ammâ evvel hüccet edeler, beslemeyüb davarlarına tîmâr etmeyecek olursa ki, terkeye zarar ve ziyân etmiş ola, bu veçhile çomaklayub tehdid edeler ve olan ziyânı tazmîn edeler ki, her kişi davarına tîmâr ede, re'âyânın terkesine ziyân olmaya”, Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri II Bâyezîd Devri Kanunnâmeleri*, s. 42.

⁵⁵⁶ KŞS 13, vr. 61; Benzer örnekler oldukça çoktur. Bkz. KŞS 14, vr. 3; Sarı, s. 79.

⁵⁵⁷ KŞS 11, vr. 57.

geçim kaynağının hayvancılık olduğu bilinmektedir. Bu örnek, mirzaların sahip olduğu hayvan sayısına dair küçük de olsa bir izlenim vermektedir.

3.3 Esnaf Örgütü, Loncalar ve Zanaatlar

Şehirleşme, hiyerarşik düzen içinde çeşitli örgütlerin uyum içinde çalıştığı kurumsallaşmış bir yapıyı beraberinde getirmektedir. Şehir, üretimin ve hizmetin gerçekleştiği, piyasaya malın sunulduğu, arzın karşılandığı mekân olarak köy tipi yerleşimlerden ayrılır. Köy tipi üretim daha çok toprağa ve hayvancılığa bağlı iken şehir belli sahalarda uzmanlaşmanın ve usta-çırak ilişkilerinin ön plana çıktığı çeşitli zanaatları bünyesinde barındırır.

Bahçeşaray şehri kurulduğunda, yeni bir yerleşim yerinin nasıl bir devinim geçirip XVII. yüzyılda oturmuş bir örgütsel yapının çeşitli iş kolları ve esnafı şekillendirdiği merak konusudur. Kentsel üretimi anlamamanın yolu lonca teşkilatını anlamaktan geçmektedir. Şehrin yerel üreticilerinin kimler oldukları, neler ürettikleri, kimlere ve nerede sattıkları yerel kayıtlara yansıdığı kadarıyla aydınlatılacaktır. Bu bağlamda tümevarım yöntemi ile “genelde” teşkilatlı esnaf grupları ve onların loncalarının tarihi süreç içerisinde nasıl ortaya çıktığı, kuralları ve işleyişine kısaca değinilecek, ardından da “özelde” Bahçeşaray esnaf örgütü, çeşitli iş kolları, ehilleşme, usta çırak ilişkileri ve üretim ele alınacaktır.

İş kollarına göre örgütlenmiş esnafın üretim yaptığı yer anlamında kullanılan lonca, Anadolu, Balkan ve Kırım’da XIII. yüzyıldan başlayıp XIX. yüzyıla kadar devam eden çeşitli iş kollarından oluşan örgütsel kuruluştur⁵⁵⁸. Fütüvvet teşkilatı şeklinde ortaya çıkan bu kurumun temellerini Abdülbâki Gölpınarlı “İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı” adlı çalışmasında detaylı bir şekilde ele alır. Önce etimolojik tartışmalar yaparak fütüvvet’in feta’dan türediğini, erginlik çağı, delikanlılık, cömertlik gibi anlamlara geldiğini bu yönüyle de adamlık, erlik manasındaki mürüvvet kelimesiyle tasavvufî bir bağa sahip olduğunu öne çıkartır⁵⁵⁹. Çünkü söz konusu kurum sadece üretim ve iş kolunu değil toplumda sosyal kontrolü sağlayan

⁵⁵⁸ Neşet Çağatay, **Ahilik Nedir**, Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, 1990, s. 1.

⁵⁵⁹ Abdülbâki Gölpınarlı, **İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı**, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Akademik Yayınlar, 2011, s. 17; Ayrıca bkz. Neşet Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 3.

dini bir hüviyete de sahiptir. Söz konusu kurumun kökenine dair araştırmacılar arasında fikir birliği bulunmamaktadır. Franz Taeschner kurumun temellerinin Doğu Roma ve Sasani Devleti'ne dayandığını iddia eder. Bunu da Müslüman Arapların fetihler yoluyla Doğu Roma ve Sasani Devletlerindeki şehir örgütlenmesi öğrendiklerini ve kendi ülkelerinde uyguladıklarını dayanak noktası olarak kabul eder⁵⁶⁰. Von Kremer ve Atger'e gibi araştırmacılar Anadolu'daki loncaların İslâmî loncaların bir uzantısı olduğunu ancak Franz Taeschner'in belirttiği gibi fetihler aracılığıyla öğrenilip kendine özgü bir yapıya büründüğünü ortaya koyar⁵⁶¹.

Anadolu'da Balkanlar'da ve Kırım'da da benzer yapılarda ortaya çıkan lonca teşkilatı çeşitli alanlarda üretimin sağlandığı, hammaddenin işlenerek pazarda satışa sunulduğu, kalifiye elemanın yetiştiği bir kurum halini almıştır. Kentsel üretim alanları olarak loncaların işleyişinde hiyerarşik bir zümrenin olduğu söylenebilir. Büyükten küçüğe doğru sıralandığında lonca hiyerarşisi şeyh, kethüdâ, yiğitbaşı, işçibaşı, ehl-i hibre, usta ve çıraktan oluşmaktadır⁵⁶². Bu yüzden her lonca grubu, aynı meslek grubu içerisinde yer alan üyelerle kendilerini temsil etmelerini istedikleri kişiyi seçerlerdi. Loncaların seçimi kadı tarafından sicile kaydedilir, sonrasında ise hükümdarın beratı ile söz konusu kişi görevine başlardı⁵⁶³.

Her esnaf grubunu temsil eden kethüdaların lonca sorunlarını danıştığı bir üst görevli olarak şehir kethüdâsı vardı. Şehir kethüdâsının idaresinde ise en az üç usta yetiştirmiş, güvenilir, temiz kişilerden seçilen lonca kethüdaları bulunurdu. Bunlar her ayın son Cuma günü kethüda meclisinde toplanır, üretim, kalite kontrol, hammadde gibi konuları görüşürlerdi. Şehir kethüdâsını da loncaları temsil eden kethüdalar seçerdi⁵⁶⁴. Loncaların iç meselelerinden sorumlu olan görevli ise yiğitbaşı idi. Şehir kethüdâsı görevinin başında bulunmadığı zamanlarda, loncayı yiğitbaşı yönetirdi. Yiğitbaşı'nın görevleri; esnafın işleyeceği hammaddeyi pazardan temin etmek, üretimin gerçekleştiren ustalara hammaddenin eşit bir şekilde dağıtılmasını sağlamak,

⁵⁶⁰ Franz Taeschner, "İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilâtı)", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 15, S.1-4, 1953, s. 11.

⁵⁶¹ Tamer Müftüoğlu, **Ahilik Sisteminin Günümüz Türk İşletmeciliği Açısından Değerlendirilmesi**, Ankara: TES-AR Yayınları, 1992, s. 1-2.

⁵⁶² Halil İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of Ottoman Economy", **Studies in the Economic History of the Middle East**, M. A. Cook (ed.) Oxford, 1978, s. 26; Gölpınarlı, s. 80.

⁵⁶³ Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, s. 193.

⁵⁶⁴ Gölpınarlı, s. 81.

üretilen malları kontrol etmek, şehrin diğer lonca ve dükkanlarına piyasa malının dağıtılmasını sağlamaktır⁵⁶⁵. Bu görevlerin yerine getirilmemesi, esnaf örgütü içinde kargaşanın çıkmasına, ürünün kalitesinin bozulmasına, esnafın kâr oranının değişmesine ve doğal olarak da pazar piyasasına olumsuz etkilerin görülmesine neden olurdu. Tüm bu sebepler göz önüne alınarak yukarıda bahsedilen nitelikleri taşıyan kişilerden itibar edilen, güvenilir, dürüst olan biri seçilmektedir.

Esnaf örgütleri bir ürünün piyasaya çıkarılması kadar kalifiye elemanın yetişmesinde de oldukça mühim bir rol oynayarak hem istihdam sağlıyor hem de bir sonraki kuşakların aynı mesleği icra ettirmesine olanak tanıyordu. Ancak ehilleşmek belli bir süre çalışarak tecrübe edinmenin ve çeşitli aşamalardan geçmenin neticesinde oluyordu. Ustalaşmak için önce çırak olarak çalışmak, ardından da ehliyet sahibi olup kendi dükkanını açmak en azından XVII. yüzyıl Osmanlı ve Kırım toplumunda oldukça zordu. Ustalaşmak isteyen kişiler ortalama 3 ile 5 yıl arasında çalıştıktan sonra bilir kişiler (ehl-i hibre) önünde sınava tabi tutulur, marifetler sergilenirdi. Aday sınavı geçtiğinde esnaf şeyhi ona ustalık makamına ulaştığının nişanesi olarak bir peştamal verirdi⁵⁶⁶. Böylelikle toplumsal hayatta yeni bir mevki kazanan ustalar kendi dükkanlarını açabilirdi. Söz konusu kişiler mahkeme kayıtlarında da bir işte ehliyetliklerini belirten “usta” unvanıyla geçerlerdi.

Osmanlı toplumunda esnaf örgütlerinin işleyişleri ile Kırım Hanlığı’ndaki arasında kısmen bazı farklar vardı. Özellikle de mercek altına alınan Bahçesaray şehrinde esnaf örgütü görevlilerinden, loncaların işleyişine, hammaddenin tedarikinden üretime hatta piyasaya ürünün dağıtılmasına kadar yukarıda bahsedilen prosedürlerin bir benzerinin uygulandığı görülmektedir. Yukarıda Osmanlı Devleti’ndeki esnaf örgütünün işleyişi hakkında verilen bilgiler genel kanının ne olduğunu göstermek amacıyla. Bahçesaray’ın lonca sisteminde bazı farkların olduğu bizim bu kısımda ortaya attığımız hipotezlerden biridir. Örneğin 1670 yılının 16 Mayıs Cuma günü Adil Giray Han tarafından Bahçesaray mahkemesine bir yarlık-ı şerif gönderilerek Bahçesaray’ın esnaf şeyhi Emir Çelebi’nin öldüğü ve yerinin boş kaldığı bildirilmektedir. Bundan dolayı da Seyyid İbrahim Çelebi’nin esnaf şeyhliğine

⁵⁶⁵ Gölpınarlı, s. 81; Ayrıca bkz. Nelly Hanna, **Osmanlı Kahire’sinde Tüccar Olmak**, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s. 40.

⁵⁶⁶ Gölpınarlı, s. 75.

atandığını, loncaların başına geçtiğini onayladığını bildirmiştir. Çarşı esnafının Seyyid İbrahim'i esnaf şeyhi olarak kabul edip bundan sonra her türlü hususta ona müracaat etmelerini emretmektedir⁵⁶⁷. Mahkeme kayıtlarına işlenen bu belge Bahçesaray'daki esnafa ve esnaf şeyhliğine dair çeşitli bilgiler içermektedir. Yukarıda lonca üyelerinin kendi aralarında seçtiği birinin önce kadı tarafından deftere kaydedildiğini, sonrasında da hükümdarın beratıyla iş başına geldiğini belirtmiştik. Kırım Hanlığı'nda da durumun aynı işlerlikte olduğunu, belirlenen şeyhin bilgilerinin hana ulaştığını ve nihayetinde onun onayıyla atandığını görüyoruz. Üstelik de han, esnaf örgütü üyelerine karşılaştıkları sorunları bildirebilecekleri mevkiinin esnaf şeyhi olduğuna dikkat çekmektedir. Son olarak atanan şahıs ve taşıdığı unvan göz önüne alındığında bir takım yorumlar yapılabilir. "Seyyid" unvanı taşımak en azından XVII. yüzyıl Bahçesaray'ında oldukça itibarlıydı. Çünkü, peygamber soyundan gelenlere verilen bu unvanın toplum nezdinde ayrıcalıklı bir yeri vardı. Esnaf örgütlerinin üretim dışında dinî karakter taşıdığına da değinmiştik. Hem Seyyid İbrahim'in hem de önceki esnaf şeyhi Emir'in isminden sonra gelen "çelebi" unvanının da ayrı bir saygınlığı vardır. Tüm bunlar göz önüne alınarak bir seçim yapıldığı ve belirlenen ismin hana ulaştığını düşünmekteyiz.

1650-1675 tarihleri arasında Bahçesaray'ın esnaf örgütleri üyelerinin piyasadan topladıkları hammaddelere dair mahkeme kayıtlarından çeşitli bilgilere rastlanmaktadır. Loncaların hammadde tedarikini sağlayan kethüdaların faaliyetlerine dair mahkeme kayıtlarında bilgiler bulunmamaktadır. Bu da Osmanlı Devleti'ndeki lonca sisteminden farklı bir yapıda olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. İşletmelerin kendi mallarını kendileri temin ettikleri kayıtlardan anlaşılmaktadır. Örneğin Mumcular loncasından iki gayrimüslim zanaatkârların 48 vukiyyelik bal mumunu 48 kuruşa satın aldıklarını ve aralarında 24'er vukiyye olarak bölüştükleri bilinmektedir⁵⁶⁸. Bu örnek, kethüdaların değil de şahısların hammaddeyi temin ettiklerini göstermektedir.

Esnaf örgütleri sadece Müslümanlardan oluşmamaktadır. Gayrimüslimlerin de ustalaştıkları iş alanları vardır ve kendi aralarında birini kethüda seçerek bağımsız bir esnaf grubu oluştururlardı. Örneğin Ermenilerden oluşan bir kürkçü esnafı olduğu ve

⁵⁶⁷ KŞS 14 vr. 71

⁵⁶⁸ KŞS 13, vr. 42.

bu loncanın bir de kethüdası olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır⁵⁶⁹. 1672 yılının 29 Nisan Cuma günü işlemek için görevli bir Ermeni 1800 akçelik 1300 vukiyye güz yapağından yani koyun ve kuzudan kırılan tüylerden oluşan hammaddeyi satın almıştır⁵⁷⁰. Ermeni esnafından kişilerin Koba Cami Mahallesi içinde bulunan çarşıda da kürk satışı yaptıkları dükkanları vardır. Dimitre oğlu Kosta'da bunlardan biridir⁵⁷¹. Genelde Bahçesaray dükkanlarının altında birer hücreli mahzenler vardır. Buralar ya fazla ürünün saklandığı mekanlar ya da üretimin yapıldığı yerler olmalıdır.

İncelenen kayıtlarda kalaycı ve demirci esnafının işlemek için maden satın aldıkları tespit edilmektedir. Örneğin 1650 yılında 847 vukiyye, demir⁵⁷², 900 vukiyye kurşun çini⁵⁷³ çeşitli yollarda temin edilmiştir. Kalaycılar esnafı içinde hem gayrimüslim hem de Müslümanlar vardı. 1667 yılına ait bir belgede 1 vukiyye kalayın 300 akçeye satıldığı görülmektedir. Hem alıcı hem de satıcının gayrimüslim olması kayda değerdir⁵⁷⁴. Maryem köyü kalaycısı Yuri adındaki bir Yahudi'dir⁵⁷⁵. Tüm esnaf örgütlerinin aynı mahallede olmadıkları bilinmektedir. Örnekte görüldüğü gibi Yuri'nin imalathânesi Maryem Köyü'nde iken Müslümanların işlettikleri yerler Müslüman mahallelerinde olmaktadır⁵⁷⁶. Üretim ekseninde loncalar arasında Müslüman-gayrimüslim arasında bir fark yoktu ve hepsi eşit haklara sahipti. Şehrin ileri gelen zengin gayrimüslimleri Müslümanların giydikleri elbiseleri giyebilir, ata binebilirdi⁵⁷⁷.

Esnaf örgütlenmesine dair mahkeme kayıtlarında belirli bir esnaf grubunun üyelerine dair bilgiler kimi zaman kayıt altına alınabilmektedir. İncelenen kadı sicillerinde tek bir kayıta sadece bir esnaf grubuna dair listeye ulaşılmıştır. Söz konusu listede Bahçesaray'da 1673 yılında bulunan bakkalların isimleri yazmaktadır. Bunlar;

⁵⁶⁹ KŞS 11, vr. 24.

⁵⁷⁰ KŞS 16, vr. 50.

⁵⁷¹ KŞS 16, vr. 87.

⁵⁷² KŞS 4, vr. 63

⁵⁷³ KŞS 4, vr. 1.

⁵⁷⁴ KŞS 11, vr. 28.

⁵⁷⁵ KŞS 16, vr. 81.

⁵⁷⁶ KŞS 9, vr. 29

⁵⁷⁷ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, s. 157.

Tablo 10
1673 Yılında Bahçesaray'ın Bakkalları⁵⁷⁸

Abdulkadir	Yusuf	Veliş
Ömer Hoca	Mehmed Sofi	Mehmed Çelebi
Salih	Sarı Ahmed	Kocabaş Hüseyin
Halil	el-Hâc İbrahim	Halil
Zal Ahmed	Bektaş	Abdullah
Kablan Dede	Dilaver	Canıbek
Bay Akay	İbrahim	İsa
Ahmed	Mehmed Şah Sofi	el-Hâc Ahmed
Hüseyin	Molla Mustafa	Sefer Zimmî
Diğer Sefer Zimmî	İvaz Zimmî	Narbeğ Zimmî

Tablo 10'da Abdulkadir'in bakkal esnafının başındaki görevli olduğu kayıtlarda *reis-i bakkal* şeklinde düşülen şerhten anlaşılmaktadır. Toplamda 30 adet bakkalın olduğu ve bunlar arasında 4 tanesinin gayrimüslimlere ait olduğu anlaşılmaktadır. Aradan iki yıl geçtikten sonra bakkalbaşının değiştiği ve Abdulkadir değil de tabloda da yer alan Sarı Ahmed'in bakkal başı olduğu anlaşılmaktadır. Bakkalcılar esnafının başında bulunan temsilci kimi zaman içinde bulunduğu bakkal esnafından bazı kişilerle birlikte mahkemeye giderek sattıkları ürünlerin fiyatlarının yükseltilmesini talep edebilmektedir. Örneğin 1675 yılının 12 Kasım Salı gününde Bakkalcıların başı Sarı Ahmed, yine bakkal esnafından isimleri belirtilmeyen kişilerle mahkemeye gelerek iyi elmanın vukiyyesinin 2 akçeden, tükendi elmanın ise 300 dirhemini 1 akçeden satmak istediklerini kadıya bildirmişlerdir. Kadı da bilir kişilerin tespitlerinden sonra belirtilen fiyatlardan satılması yönünde karar vermiştir⁵⁷⁹.

Bu bölümde şimdiye kadar Bahçesaray esnafından kürkçü, bakkal, demirci ve kalaycı esnafı hakkında kısaca bilgiler verilmiştir. Onların dışında Bahçesaraylıların ustalaştıkları iş kolları oldukça çoktu. Ancak usta-çırak ilişkisi, çırakların terfi edip kalfalaştığı, kendi dükkanları açtıklarına dair kayıtlara raslanılmamıştır. Şehirde bir şekilde üretim ve ürünlerin satımı konusunda zanaat olarak addedilen meslek grupları üzerinden bir tablo oluşturularak çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Yani ustalaşma gerektiren üretim alanlarının yanı sıra bakkal, kahveci gibi esnaf örgütüne dahil fakat üretimden ziyade hizmet sektöründe bulunan gruplarda oluşturulan tabloya dahil edilmiştir.

⁵⁷⁸ KŞS 18, vr. 2.

⁵⁷⁹ KŞS 15, vr. 3.

Tablo 11
1650-1675 Tarihleri Arasında Tespit Edilen Zanaatlar ⁵⁸⁰

Aşçı	Attar	Aynacı
Balcı	Bakkal	Berber
Bevvap	Bezzaz	Bostancı
Bozacı	Börekçi	Çıkırıkçı
Türbedar	Çörekçi	Debbağ
Demirci	Duhancı	Ekmekçi
Fırıncı	Kahveci	Kalaycı
Kalpakçı	Kamışçı	Kapıcı
Kasap	Kazzaz	Keçeci
Tüfekçi	Kundakçı	Kuyumcu
Kürkçü	Hasırcı	Humbaracı
Matrakçı	Mumcu	Nakkaş
Pabuççu	Saatçi	Sarraç
Semerci	Tamgacı	Terzi

Tablo 11’de yer alan meslek grupları ile ilgili bir takım değerlendirmeler yapmak mümkündür. Listede yer alan aşçılar genellikle soylu beylerin, hanın ailesinin, Kalgay ve Nureddin’in mutfağında çalışan deneyimli kişilerdir. İçlerinde en tecrübelileri hanın sarayında çalışmaktadır. Baron de Tott, hanın aşçılarının oldukça maharetli olduklarını, çok lezzetli balıklar pişirdiklerini ifade etmektedir⁵⁸¹. Yerel kayıtlarda hanın aşçılarının saray için kırk kile pirinç sipariş ettikleriyle ilgili bilgiler içermektedir⁵⁸². Saray personeli olan aşçılar arasında da bir hiyerarşinin olduğu bilinmektedir. 1675 tarihinde Hansaray’ın aşçılarından sorumlu kişi aşçıbaşı el-Hâc Abdurrahman’dır⁵⁸³.

Attarlar çeşitli baharat ürünleri satan kimselerdir. Baharatlar lüks tüketim ürünleri arasında olup fiyatları oldukça yüksektir. Bahçesaray’da bu işle uğraşan kişilerin Kırım Karayları oldukları düşünülmektedir. Nitekim kayıtlardan 1650 yılında Yasef adındaki bir Kırım Karay’ının attar dükkanı olduğu, bir müşterisine 140 kuruşluk ürün sattığını öğrenilmektedir⁵⁸⁴. Attar dükkanlarında fıl dişi, iğne, tüfek taşı, tarçın, karanfil, kurşun, düğme, ustura, kaşık, misvak, iplik, tutkal, lif, mürekkep, tarak gibi akla gelebilecek çeşitli ürünler satılmaktaydı⁵⁸⁵.

⁵⁸⁰ Bu tablo, tezin kapsamında incelenen 1650 tarihini kapsayan 3 numaralı kadı sicilinden başlayarak 21 numaralı sicile kadar olan tüm tutanaklar kullanılarak oluşturulmuştur.

⁵⁸¹ Tott, s. 143;

⁵⁸² KŞS 9, vr. 5

⁵⁸³ KŞS 21, vr. 85.

⁵⁸⁴ Sarı, s. 132.

⁵⁸⁵ Detaylı bilgi için bkz. Yılmaz, “XVIII. Asırda Hanlık Başkenti Bahçesaray”, s. 212-213.

Gayrimüslimlerin kendi kurdukları loncalardan mumcular ve saatçiler sık sık kadı sicillerine konu olmuştur. Bilindiği üzere XVII. yüzyılda Bahçesaraylılar evlerini mum ışığıyla aydınlatıyor ve kandil kullanıyorlardı. Mumcu esnaf örgütünün temsilcisi Bağdasar adında bir Ermeni'ydi⁵⁸⁶. Söz konusu loncanın üyelerinin de Ermeniler olduğu⁵⁸⁷, kasaplardan aldıkları iç yağı ve kuyruk yağını mum ve kandil üretiminde hammadde olarak kullanıldıkları bilinmektedir⁵⁸⁸. Canıbek isimli bir Ermeni'nin vukiyyesi 24 akçeden 480 akçe ödeyerek işlemek için 20 vukiyye yağ satın almıştır⁵⁸⁹. Aynı şekilde saatçi esnafı da Ermenilerin tekelindeydi⁵⁹⁰. Kırım Karaylarının içinde bulunduğu esnaf gruplarına kazazlık, kuyumculuk, kürkçülük örnek gösterilebilir. Değerli kumaşların üretimi ve dokumasını Müslümanlarla birlikte yapan kazzaz Kırım Karayları, değerli kumaşların üretimi ve satımında önemli roller oynamaktadırlar. Kırım Karaylarının uğraştıkları iş kollarının kâr oranı yüksek işler olduğu ve sadece o sahalarda uzmanlaştığı anlaşılmaktadır. Kazzaz esnafının daha çok ipekli kumaşların üretimi ve satımını yaptığı ve muhtemelen dokuma konusunda ustalaştığı düşünülmektedir. Kırım Karayları arasında Çufutkaleli Sağır İshak ve Yasef'ın kazazlık yaptıkları bilinmektedir⁵⁹¹. Kazzazlar, ibrişim, ipek, düğme, diba, çuka, saray yemeni, makrama, dülbent, kuşak gibi ürünler ve bunların farklı türlerini üretirlerdi⁵⁹². XVIII. yüzyılda da gayrimüslimler bezzazlık, kürkçülük, hallaçlık, mumculuk, kuyumculuk gibi sektörlerde aktif iken aynı yüzyılın sonlarına doğru sadece hallaçlık, taşçılık ve terzilik gibi iş kollarıyla uğraşmaya başlamışlardır. Diğer tüm iş kolları Müslümanların işletiminde devam etmiştir⁵⁹³.

Erkeklerle saç kesimi hizmeti veren esnaf kolu olarak Bahçesaray'da berberler vardı. Berberlerin iş yükü sadece saç kesmekten ibaret olmayıp sünnet, diş çekme, kellik, uyuzluk, sıraca, ekzema, sülük koyarak kan alma ve çeşitli merhemler hazırlama gibi işler de yapmaktaydılar⁵⁹⁴. Berberler dükkan sahibi ve seyyar olarak ikiye

⁵⁸⁶ KŞS 20, vr. 24.

⁵⁸⁷ Örnek bir esnaf üyesi için bkz. Mumcu Kirakoz oğlu Agritis adındaki Ermeni, KŞS 20, vr. 68

⁵⁸⁸ Yılmaz, "XVIII. Asırda Hanlık Başkenti Bahçesaray", s. 190.

⁵⁸⁹ KŞS 11, vr. 28.

⁵⁹⁰ Yerel kayıtlar incelendiğinde Ermenilerin saatçilik işinde oldukça ehlileştiği görülecektir. Hatta, kayıtlarda kişilerin faaliyetlerini takip etmek bile mümkün olabilmektedir. Bunlardan birisi de Saatçi Paraçuva adındaki Ermeni'dir. KŞS 17, vr. 7

⁵⁹¹ KŞS 20, vr. 53.

⁵⁹² Yılmaz, "XVIII. Asırda Hanlık Başkenti Bahçesaray", s. 208.

⁵⁹³ Yılmaz, "XVIII. Asırda Hanlık Başkenti Bahçesaray", s. 185.

⁵⁹⁴ Hakkı Göktürk, "Berber", **İstanbul Ansiklopedisi**, C. 5, 1961, s. 2515; Sadık Müfit Bilge, "Osmanlı İstanbul'unda Berber Esnafı (Fetihten 1830'lara İstanbul Esnaf ve Sosyal Hayat Tarihine Bir

ayrılmaktadır. Gedikli berberler yani ruhsatlı olarak bu işi yapanlar işlettikleri dükkanlardan dolayı devlete belli bir miktar vergi ödeyenlerdi. Onların dışında bir de seyyar olanları vardı ki yol kenarları, cami avluları ve iskelelerde mesleklerini icra ederlerdi⁵⁹⁵. Bahçesaraylı dükkan sahibi berberler kayıtlarda daha çok karşımıza çıkmakta, seyyar berberlere dair herhangi bir veriye ulaşılamamaktadır. Bu esnaf loncası Müslümanlardan oluşmaktadır ancak şehrin farklı mahallelerinde dükkan işletmektedirler. Kayıtlardan Koba Cami Mahallesi'nin berberinin İbrahim oğlu Mustafa⁵⁹⁶, Suvlu Koba'nın berberinin Abdurrezzak oğlu Abdulkirim⁵⁹⁷ olduğunu öğrenebilmekteyiz. Bunların dışında berberlik işleriyle uğraşan ancak seyyar mı dükkan sahibi mi olduğunu bilmediğimiz sadece isimlerinin zikredildiği berberler de vardı⁵⁹⁸. Berberlik, usta çırak ilişkisinin ön planda olduğu bir zanaat olup el marifeti gerektiren bir iştir.

Üzerinde durulması gereken bir diğer esnaf grubu ise debbağlardır. Diğer esnaf gruplarına kıyasla debbağların bir arada iş yaptıkları bilinmektedir. Hatta Bahçesaray'da debbağların oturdukları mahalle ismini söz konusu icra ettikleri meslekten almış ve Debbağlar Mahallesi olarak kayıtlara geçmiştir. Deri işlemeciliği yapmak için su kaynaklarının bol olduğu bir yere yerleşmek şehrin diğer sakinlerinin düzeni için kaçınılmazdır. Çünkü deriler şehre kötü koku yaymakta ve şehrin suyunu kirletmektedir. Bu yüzden şehrin iç kesimlerinde kurulması yasaklanarak mevcut debbağhânelerin şehrin dış kesimlerine yakın yerlere taşınması şehrin düzeni gereklidir⁵⁹⁹. Debbağlar ihtiyaç duydukları hammaddeyi kimi zaman kasaplardan temin ederlerdi. 1667 tarihli bir belgede Sefer Gazi, Esmur adındaki zimmî kasaptan 50 koyun postunu işlemek için satın almıştı⁶⁰⁰.

Üretim yapan ve ürün satan esnaflar dışında devlet kademesinde çalışan resmi görevlilere tezin birçok bölümünde değinildiğinden bu başlık altında yer

Katkı)", **Osmanlı İstanbul'u II**, Feridun Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan (ed.), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014, s. 194.

⁵⁹⁵ Bilge, "Osmanlı İstanbul'unda Berber Esnafı (Fetihten 1830'lara İstanbul Esnaf ve Sosyal Hayat Tarihine Bir Katkı)", s. 192, 200.

⁵⁹⁶ KŞS 20, vr. 55

⁵⁹⁷ 11, vr. 70

⁵⁹⁸ Örneğin; Berber Zal oğlu Kart Hoca, KŞS 9, vr. 78; Berber Mustafa, KŞS 11, vr. 53.

⁵⁹⁹ Zeki Tekin, "İstanbul Debbaghaneleri", **OTAM**, S.8, 1997, s. 350; Ayrıca İstanbul'un debbağlar esnafı için bkz. Onur Yıldırım, "Osmanlı İlaşeciliği ve Esnaf: On Sekizinci Yüzyıl İstanbul'unda Debbağlar", **Doğu Batı Osmanlılar II**, S. 52, 2010, s. 133-157.

⁶⁰⁰ KŞS 11, vr. 22.

verilmemiştir. Ayrıca hizmet sektörü olarak değerlendirilebilecek tabip, hekim, baytar, bölükbaşı, odabaşı, muhtarbaşı gibi görevlilerde vardı⁶⁰¹. Bir de yaptığı işte kendini çok geliştirip hana hizmet eden, sarayda istihdam edilen zanaatkârlar ve üst düzey görevlilere de değinmek gerekmektedir. Kadı sicillerinde incelenen 25 yıllık süreçte kayıtlara yansıyan Kırım hanlarına hizmet eden görevliler şunlardır;

Tablo 12
Hanlık Hizmetinde Çalışan Görevliler

Görevliler	Kaynak
Vezir-i azam İslam Ağa Bey	KŞS 11, vr. 75
Hazinedarbaşı Bolad Ağa	KŞS 16, vr. 30
Hazine Katibi Mehmed Şah Yazıcı	KŞS 20, vr. 90
Divan Efendisi Müezzîn Efendi	KŞS 18, vr. 37
Balcıbaşı İkbâl Ağa	KŞS 14, vr. 114
Balcıbaşı Ali Ağa	KŞS 21, vr. 5
Mataracıbaşı Mehmed Beşe	KŞS 11, vr. 13
Mataracıbaşı Dilaver Ağa	KŞS 13, vr. 30
Mataracıbaşı Süleyman Beşe	KŞS 21, vr. 11.
Kilercibaşı Ahmed Ağa	KŞS 8, vr. 39
Kilercibaşı Hüseyin Ağa	KŞS 9, vr. 50
Kilercibaşı el-Hâc Ramazan Ağa	KŞS 17, vr. 29
Aşçıbaşı el-Hâc Abdurrahman	KŞS 21, vr. 85.
Seyyis Başı Mehmed bin Ahmed	KŞS 14, vr. 34
Kethüda Rahmet Ali	KŞS 13, vr. 42
Kapıcıbaşı Mustafa Ağa	KŞS 8, vr. 75
Kuyumcusu	KŞS 14, vr. 51

Tablo 12’de belirtilen görevliler Kırım hanlarının ve onların ailesinin hizmetini gören, kişisel ihtiyaçlarını karşılayan kişilerdir. İçlerinden vezir, hazinedarbaşı, kilercibaşı gibi görevlilerin divan toplantılarına katıldıkları bilinmektedir. Han ve ailesi ile yakın ilişkiler kurabilen, onların kişisel ihtiyaçlarını karşılayan bu görevliler devletin patrimoniyal yapısını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Esnaf örgütü ve zanaatlar açısından bakıldığında çeşitli iş kollarına bağlı üretimin gerçekleştiği, Osmanlı Devleti’nde görülen şekliyle bir esnaf teşkilatının olduğu ancak İstanbul, Bursa gibi büyük şehirlerdeki kadar gelişmiş bir düzenin olmadığı söylenebilir. Genel olarak daha yerel ölçekte üretim sağlandığı, Müslümanlar kadar gayrimüslimlerin de üretime katkıları bulunduğu, çeşitli iş kollarında ehlileştiği,

⁶⁰¹ Kırım Hanlığı’nda bu tarz meslekler hakkında detaylı bilgi için bkz. Yaşa, *67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, s. 25.

Kırım Karaylarının kar marjı yüksek işleri tekellerine aldıkları incelenen kayıtlarda görülmektedir.

3.4 Satışı Yapılan Mallar ve Fiyatlar

Bahçesaraylıların günlük, aylık ve yıllık erzak işlerini temin ettiği temel besin maddelerinin neler olduğu, hangi fiyatlardan satıldığı, yıllara göre fiyatlardaki değişimin onların ekonomik güçlerini etkileyip etkilemediği merak konusudur. Bu başlıkta öncelikli olarak alımı ve satımı yapılan temel besin maddeleri üzerinde durulacak, sonrasında ise azami şartlarda bir ailenin günlük ihtiyaçları için belirlenen meblağ ile neler alınabileceği değerlendirilecektir. Savaşlar, kıtlık, paranın değerinin düşmesi ve yağma akınlarının fiyatların değişmesinde ne derece etkili olduğu oluşturulan tablo üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Tablo 13
Yıllara Göre Ürünler ve Fiyatları⁶⁰²

Ürünler	Ölçü	1665	1667	1668	1671	1672	1673	1674
Kırım Balı	vukiyye	-	-	20 akçe	-	24 akçe	24 akçe	20 akçe
Rumeli Balı	vukiyye	15 akçe	-	16 akçe	-	18 akçe	18 akçe	16 akçe
Kutu Bal	vukiyye	-	-	10 akçe	-	-	-	-
Üzüm Pekmezi	vukiyye	-	10 akçe	-	-	-	10 akçe	8 akçe
Elma Pekmezi	vukiyye	-	8 akçe	-	-	-	8 akçe	-
Armut Pekmezi	vukiyye	-	-	-	-	-	8 akçe	-
Helva	vukiyye	-	-	-	-	14 akçe	-	-
Ceviz Helvası	vukiyye	-	12 akçe	14 akçe	14 akçe	-	14 akçe	-
Tereyağı	vukiyye	-	-	28 akçe	-	-	30 akçe	30 akçe
Zeytinyağı	vukiyye	-	-	22 akçe	-	24 akçe ⁶⁰³	20 akçe	23 akçe
Taze Peynir	vukiyye	-	-	6 akçe	-	-	6 akçe	12 akçe
Tulum Peyniri	vukiyye	-	-	8 akçe	-	-	8 akçe	-
Kaşkaval Peyniri	vukiyye	12 akçe	-	16 akçe	-	-	10 akçe	-
Nohut	vukiyye	-	-	5 akçe	-	-	6 akçe	6 akçe
Bakla	vukiyye	-	-	-	-	-	4 akçe	3 akçe
Mercimek	vukiyye	-	-	-	-	-	-	3 akçe
Pirinç	vukiyye	-	-	10 akçe	-	60 akçe ⁶⁰⁴	10 akçe	9 akçe
Leblebi	vukiyye	-	12 akçe	-	-	-	8 akçe	-
Nişasta	vukiyye	-	-	-	-	-	16 akçe	20 akçe
Trabzon Fındığı	vukiyye	-	-	-	-	-	6 akçe	6 akçe
Giresun Fındığı	vukiyye	-	-	6 akçe ⁶⁰⁵	-	-	-	-
Dağ Fındığı	vukiyye	-	-	5 akçe	-	-	4 akçe	5 akçe
Badem Fındık	vukiyye	-	8 akçe	-	-	-	8 akçe	-

⁶⁰² Bu tablo KŞS 9, vr. 100; KŞS 11, vr. 2, 3; KŞS 15, vr. 3; KŞS 16, vr. 2; KŞS 18, vr. 1, 3 kullanılarak hazırlanmıştır.

⁶⁰³ 3 Mayıs 1672'de ikinci kez bir narh verilerek fiyatı 30 akçe olmuştur. KŞS 16, vr. 2.

⁶⁰⁴ Ölçüsü beşşeredir.

⁶⁰⁵ Aynı tarihte Ali Beşe'de olan Giresun fındığının vukiyyesinin 4 akçeden satılması yönünde ikinci bir narh verilmiştir. KŞS 11, vr. 2.

Tablo 13 Devamı

Kabuksuz Badem	vukiyye	-	-	-	-	-	30 akçe	-
Tuzlu Kestane	vukiyye	-	-	-	-	6 akçe	6 akçe	6 akçe
Taze Kestane	vukiyye	-	-	4 akçe	-	4 akçe	4 akçe	5 akçe
Nar	vukiyye	-	-	-	-	-	16 akçe	-
Kiraz	vukiyye	-	-	6 akçe	-	-	-	-
Elma	vukiyye	-	2 akçe	-	-	5 akçe	-	-
Armut	vukiyye	1 akçe	-	3 akçe	-	-	-	-
Armut Kuru	vukiyye	-	-	-	-	-	5 akçe	6 akçe
Kızılçık Kuru	vukiyye	-	-	-	-	-	5 akçe	3 akçe
Erik Kuru	vukiyye	-	-	1 akçe	-	-	6 akçe	6 akçe
Üzüm Kuru	vukiyye	-	-	-	-	-	5 akçe	-
Razaki Üzüm	vukiyye	-	-	12 akçe	14 akçe	-	10 akçe	16 akçe
Beylerce Üzüm	vukiyye	-	-	8 akçe	9 akçe	-	8 akçe	12 akçe
Siyah Üzüm	vukiyye	-	5 akçe	6 akçe	-	-	8 akçe	10 akçe
Lop İncir	vukiyye	-	-	8 akçe	-	-	10 akçe	12 akçe
Sarı İncir	vukiyye	-	-	6 akçe	-	-	8 akçe	10 akçe
Keçi Boynuzu	vukiyye	-	-	-	-	-	6 akçe	6 akçe
Kara Hurma	vukiyye	-	-	4 akçe	-	-	4 akçe	5 akçe
Kabe Hurma	vukiyye	-	-	-	-	-	16 akçe	-
Beçen	vukiyye	-	-	1 akçe	-	-	-	-
Limon Suyu	vukiyye	-	-	-	-	-	14 akçe	-
Üzüm Turşusu	vukiyye	-	-	-	-	-	-	3 akçe
Tuz	vukiyye	-	1 akçe	-	-	-	5 akçe	-
Ferahkirman Tuzu	vukiyye	-	-	-	-	-	1 akçe	-
Pestil	vukiyye	-	-	6 akçe	-	-	6 akçe	6 akçe
Kenevir	vukiyye	-	-	-	-	-	-	16 akçe
Togi Balığı	vukiyye	-	9 akçe	-	8 akçe	9 akçe	-	-
Kuzu eti	vukiyye	-	-	-	-	-	7 akçe ⁶⁰⁶	-
Acem Koyun Eti	vukiyye	-	-	5 akçe ⁶⁰⁷	-	6 akçe	6 akçe ⁶⁰⁸	-
Acem Sığır Eti	vukiyye	-	-	4 akçe	-	-	4 akçe ⁶⁰⁹	-
Pamuk	vukiyye	-	40 akçe	-	-	-	48 akçe	-
Sirke	vukiyye	-	-	3 akçe	-	-	4 akçe	-
Beyaz Sabun	vukiyye	-	18 akçe	20 akçe	-	-	24 akçe	-
Siyah Sabun	vukiyye	-	-	-	-	-	12 akçe	-

Tablo 13 incelendiğinde büyük çoğunluğu Bahçesaray'ın dükkanlarında satılan ürünlerin yıllara göre artan ve azalan fiyatları göze çarpmaktadır. Lüks bir tüketim ürünü olan balın Kırım'da üretileni ve Rumeli'den ithal edileni vardır. Tabloya bakıldığında şehrin bakkallarında Kırım'da üretilen balın fiyatının, Rumeli'den getirilen bala oranla yüksek fiyatlarda olduğu görülmektedir. Ayrıca bal üretimi gerçekleştiğine göre Kırım'da arıcılık mesleğinin icra edildiği kanısına varılabilir. Fiyatı 1668'de 20 akçe iken 1672-1673 yıllarında 24 akçe olduğu, 1674'te ise tekrardan fiyatının 20 akçeye indirildiği görülmektedir. Rumeli balının 1665'te 15 akçe iken, 1668'de 16 akçeye çıkarılıp 1672-1673 yıllarında fiyatına 2 akçe daha eklenmiştir. Ayrıca hijyen ürünlerinden olan sabunun İzmir ve siyah sabun (Arap

⁶⁰⁶ KŞS 16, vr. 3.

⁶⁰⁷ Nisan 1668'de iki kere daha narh verilerek Acem koyunu etinin fiyatı önce 7 akçeye çıkarılmış, ardından 6 akçeye düşürülmüştür. Bkz. KŞS 11, vr. 2.

⁶⁰⁸ KŞS 15, vr. 4.

⁶⁰⁹ KŞS 16, vr. 3

sabunu) türleri olduğu, dışarıdan ithal edildiği söylenebilir. Aralarındaki fiyat farkının ise beyaz renkte olan İzmir sabununun siyah sabundan iki kat daha pahalı olduğu görülmektedir.

Ürünlerin fiyatlarında yıllara göre büyük değişiklikler olmamıştır. Genellikle fiyatlarda 1 ile 6 akçe arasında farkların olduğu tespit edilmektedir. Fiyatları yüksek olan lüks tüketim ürünleri arasında kabuksuz badem, tereyağı, zeytinyağı, Kabe hurması, kaşkaval peynir, nişasta gösterilebilir. Narh fiyatlarının verildiği bu tablo ürün çeşitliliğini göstermesi açısından da önemlidir. Fındığın, Giresun, Trabzon, dağ ve badem türleri vardır ve hepsi ayrı fiyatlandırmaya tabi tutulmuştur. Ayrıca Trabzon ve Giresun fındığının XVII. yüzyıl Bahçesaray’ında da talep edilen bir ürün olduğu ve Kırım’a dışarıdan ithal edildiği görülmektedir. Aynı durum üzüm için de geçerlidir. Bağlık bahçelik bir yer olan Bahçesaray’da üzüm bağları çok olduğundan farklı türde üzümler yetişmekte ve satılırken de fiyatları türlerine göre belirlenmektedir. Meyvelerin ise taze (yaş) satıldığı gibi kurutularak raf ömrünün uzatıldığı da listelerden anlaşılmaktadır. Yaş meyvelerin fiyatları kurutulmuş olanlarına göre daha düşüktür. Çünkü meyveler kurutulduğu zaman ürünün gramajı düşer ve bu kurutma işlemi boyunca daha fazla emek harcandığından fiyatta doğal olarak artar. Örneğin armut tazeiken satıldığı yıllara göre fiyat 1 ile 3 akçe arasında değişirken kurutulmuş hali 5-6 akçedir.

Kadı sicillerinden tespit edildiği kadarıyla Bahçesaray sakinlerinin tükettikleri etlerin koyun, kuzu ve sığır eti olduğu, narha tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Fiyatlandırmaya bakıldığında kuzu etinin koyun ve sığır etinden daha pahalı olduğu görülecektir. Yıllara göre et fiyatlarında büyük değişiklikler yaşanmamıştır ve diğer ürünlere kıyasla ucuz ürünler arasında gösterilebilir. Balık fiyatları, kuzu, koyun ve sığır fiyatlarından daha yüksektir. Bunun nedeni balıkçılığın bölgede yoğun olarak yapılmaması olabilir. Bahçesaraylıların mutfağına giren ürünler tabloda fiyatlandırmaya tabi tutulan ürünlerdir.

Orta halli 5 kişiden oluşan bir ailenin yaşamsal ihtiyaçların karşılanması için günlük masrafları, nafaka taleplerinde tayin edilen yevmiye üzerinden hesaplanarak “azamî iâşeleri” ortaya konulabilir. Böylelikle tahmini olarak bir ailenin günlük, aylık ve yıllık masraflarıyla paralel olarak hangi ürünleri satın almaya gücü yeteceği üzerine

çeşitli değerlendirmeler yapmak mümkün olur. Boşanan bir kadına günlük 5 akçe nafaka, çocuklarına da 3'er akçe nafaka bağlandığı göz önüne alındığında ortalama olarak yetişkin kişiler 5, çocuklar 3 akçe üzerinden hesaplama yapılabilir. Böylelikle beş kişilik bir ailede anne-baba için 10 akçe, 3'er akçeden 3 çocuk için 9 akçe, toplamda 19 akçe harcanmalıdır. Kabaca bir hesapla 30 günlük zaman diliminde ailenin gideri 570 akçe, 1 yıllık bir periyotta 8.550 akçedir. Günlük harcanan 19 akçenin, yetişkin ve yetişkin olmayan bireylerin günlük alması gereken kalori, yağ ve protein oranları ve ürünlerde hangi ölçüde bulundukları, günlük ne kadar tüketilmesi gerektiği hesaplandığında XVII. yüzyıl Bahçesaray'ında kişilerin ekonomik güçleriyle yedikleri besinler arasındaki bağ üzerinden ilginç değerlendirmeler ortaya çıkar. 1 akçe olan ekmeğin 5 kişilik bir ailede tüketim oranının 4 tane olduğu düşünüldüğünde aile, 15 akçelik diğer ürünlerden satın alabilmektedir. Nohut, mercimek ve bakla gibi protein değeri yüksek ürünlerden birini veya birkaçını günlük yemeklerinin yanında koyun veya kuzu etiyle birlikte pişirebilmekte ve bütçesi buna olanak verebilmektedir. Hatta ara öğün olarak elma, armut gibi meyvelerden biri dahi günlük mutfak iştahlarının bir parçası olabilir. Tabloda bulunan ürünlerden 19 akçeye tekabül edecek birçok gıda malzemesinin azami sınırdaki nafaka ile alınabileceği düşünüldüğünde zenginlerin bal, tereyağı, zeytinyağı, badem, fındık, kenevir ve peynir türlerinden rahatça tüketebildiği anlaşılmaktadır.

3.5 Değişen Enflasyon ve Ekmek

Kırım Hanlığı ekonomisi yağma akınları, ticaret, hayvancılık ve tarıma dayanmaktadır. Arz-talep bağlamında alımı ve satımı yapılan ürünlerin fiyatları bolluk ve kıtlık dönemlerinde gözle görülür değişikliğe uğrarlar. Savaşlar, iklim şartlarının değişikliği, doğal afetler gibi etmenler yetiştirilen ürünlerin miktarını, kalitesini doğrudan etkiler. Fiyat değişikliklerinin etkileri, sosyal ve ekonomik hayatta yaşanan küçük sorunlar üzerinde bile varlığını hissettirir. Toplumda kaos ortamının oluşmasını engellemek amacıyla ürünlerin fiyatlarını, kalitesini, ölçü ve tartısını denetleyen ihtisap ağası (muhtesip) adıyla bilinen resmi görevliler bulunur. Özellikle satışı yapılan ürünlerin fiyatlarının belirlenmesinde söz konusu görevlilerin payı yüksektir⁶¹⁰. Fiyat belirleme işi narh adıyla bilinmekte ve resmi olarak devlet tarafından onaylanmış en üst fiyat sınırı olarak kabul edilmektedir. Belirlenen fiyatın

⁶¹⁰ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, s. 158.

altında da satış yapılamaz. Osmanlı Devleti’nde narhlar, günlük, mevsimlik olabildiği gibi savaş, abluka, kıtlık, paranın değerindeki değişimlerde uygulanmaktadır⁶¹¹.

1650-1675 tarihleri arasında en temel besin maddesi olan buğdayın üzerinden fiyat değişiklikleri enflasyonun derecesini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Tablo 14
Un Fiyatlarında Mevsimsel Değişiklikler

Tarih	Un ve Miktarı	Fiyatı	Kaynak
Haziran 1665	14 vukiyye un	12 akçe	KŞS 9, vr. 100
29 Şubat 1672 Pazartesi	1 batman un	18 akçe	KŞS 16, vr. 2
Nisan 1672	1 batman un	20 akçe	KŞS 16, vr. 2
Mayıs 1672	1 batman un	30 akçe	KŞS 18, vr. 1
20 Ağustos 1673 Pazar	1 batman un	28 akçe	KŞS 16, vr. 6
Eylül 1673	1 batman un	40 akçe	KŞS 15, vr. 3
21 Ekim 1673 Cumartesi	1 batman un	34 akçe	KŞS 16, vr. 3
3 Mayıs 1675 Cuma	1 batman un	38 akçe	KŞS 15, vr. 4

Tablo 14’te çeşitli yıllarda ve aynı yıl içerisinde gözle görülür fiyat değişiklikleri olduğu görülmektedir. 1665-1675 yılları arasındaki on yıllık süreçte unun miktarı aynı olduğu halde fiyatlarda sürekli bir artış olması söz konusu süreçte ekonomik sıkıntılar, savaşlar, kıtlık veya doğal afetlerin etkilerinden birinin veya birkaçının yaşandığını düşündürmektedir. Kırım’ın Osmanlı Devleti’nin tahıl ambarı olduğu, ülkede artı ürünün ihraç edildiği görüşü, tablo 14 ile bağdaşmamaktadır.

1672 ve 1673 yıllarında üçer kez un fiyatların değişmesi mevsimsel değişiklikler şeklinde okunabilir. Fiyatlar arasında büyük farklar olması, yani Nisan ayında 20 akçe iken bir ay sonra 30 akçeye satılması ürün fiyatının %50 arttığını göstermektedir. Bu çok ciddi bir ekonomik sıkıntının yaşandığı anlamına gelir. İlgili tarihlerde Lehistan ile Osmanlı Devleti arasında savaş zuhur etmiş, Kamanice’nin fethi gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti’nin bir vassalı olan Kırım Hanlığı, askeri destekte bulunduğu için ülke ekonomisinde savaştan kaynaklı olarak fiyatların yükselmiştir⁶¹².

⁶¹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, “Narh”, *DİA*, C. 32, 2006, s. 390.

⁶¹² Mehmet İnbaşı, *Ukrayna’da Osmanlılar Kamanice Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2004, s. 168-171; Muhammet Şen, *Kırım Hanlığı’nda I. Selim Giray Han Dönemi (1671-1674)*, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013, s. 40-48.

1672-1676 tarihlerinde düzenlenen Lehistan seferleri sadece Kırım Hanlığı değil Osmanlı Devleti'nin de ekonomisi etkilemiştir⁶¹³. Anadolu'da 1661-1668 yılları arasında buğday fiyatları iki defa yükselmesine rağmen 1670'de tekrardan yükselme olmuştur. Savaşlar nedeniyle değişen fiyatlara 1671 yılında kıtlık da eklendiğinde hissedilir düzeyde yükselmeler tekrardan meydana gelmiştir⁶¹⁴. Halil Sahillioğlu, Edirne ve Trakya'da değişen buğday fiyatlarını yıllara göre tablolastırarak anlamlandırmaya çalışmıştır⁶¹⁵. Normal şartlar altında devlet kontrolünde fiyatların belirlendiği göz önüne alındığında ekmek fiyatının değişmesi akçenin değerine göre yükselip alçalma ya da buğdayın bol veya kıt olmasıyla açıklanmaktadır⁶¹⁶. Ancak savaş ve kıtlık, fiyatları o kadar çok etkilemiştir ki Kırım'da 1665-1675 tarihleri arasında un fiyatlarında ve ekmeğin gramajında sürekli değişimler olmuştur. 1650-1665 yılları arasında verilen narhlar kayıtlara geçmediğinden 1665 öncesi tarihlerde fiyatların nasıl olduğunu bilemiyoruz. Ancak 1665'ten itibaren fiyatlardaki artış 1668 yılında zirveye ulaşmıştır. 1668 tarihli bir belgeden unun fiyatı ve ekmeğin gramajı 16 defa değişikliğe uğradığı anlaşılmaktadır⁶¹⁷.

Tablo 15
1668 Yılında Un, Ekmek ve Değişen Fiyatlar

Un Miktarı	Fiyatı	Ekmek Gramajı	Ekmek Fiyatı
1 batman un	16 akçe	360 dirhem	1 akçe
1 batman un	18 akçe	330 dirhem	1 akçe
1 batman un	20 akçe	300 dirhem	1 akçe
1 batman un	25 akçe	250 dirhem	1 akçe
1 batman un	30 akçe	200 dirhem	1 akçe
1 batman un	30 akçe	220 dirhem	1 akçe
1 batman un	35 akçe	190 dirhem	1 akçe
1 batman un	35 akçe	200 dirhem	1 akçe
1 batman un	36 akçe	180 dirhem	1 akçe
1 batman un	37 akçe	108 dirhem	1 akçe
1 batman un	38 akçe	190 dirhem	1 akçe
1 batman un	40 akçe	150 dirhem	1 akçe
1 batman un	40 akçe	160 dirhem	1 akçe
1 batman un	48 akçe	140 dirhem	1 akçe
1 batman un	50 akçe	140 dirhem	1 akçe
1 batman un	16 akçe	120 dirhem	1 akçe

⁶¹³ Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul 1965, s. 63.

⁶¹⁴ Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, s. 125-126.

⁶¹⁵ Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, s. 131-134.

⁶¹⁶ Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, s. 52.

⁶¹⁷ KŞS 16, vr. 6.

Tablo 15, sürekli unun fiyatında yükselmesi ve ona paralel olarak da ekmek gramajının düştüğünü gözler önüne sermektedir. Bir yılda 16 kez narh verilmesi istatistiksel olarak aynı ay içerisinde bile birkaç defa fiyat değişikliğine gidilmiştir. Ekmek gramajını değişmesine rağmen fiyatların aynı kalması “gizli enflasyonun” olduğunu göstermektedir. 1683-1684 tarihlerinde Kırım’da ekmek fiyatındaki dalgalanmaları tespit eden Nuri Kavak, fiyat değişikliğinde Viyana’ya düzenlenen sefer ve Kırım’dan Anadolu’ya yüklü miktarda gönderilen buğday sevkiyatının etkili olduğunu çalışmasında ortaya koymaktadır⁶¹⁸. Ancak, daha önceden de belirttiğimiz gibi buğday stratejik bir ürün olduğundan dolayı devlet kontrolünde ihraç edildiğinden han, kendi ülkesindeki arzı karşılamadan başka bir ülkeye sevkiyat yapmasına müsaade vermediği düşünüldüğünde Kavak’ın ortaya attığı ihtimallerden birincisinin daha kabul edilebilir bir durum olduğu düşünülebilir. 1668’de sürekli fiyatlarda değişikliğin olmasında en önemli etken komşu ülkeler arasında yaşanan savaşlardır. 1654-1667 yıllarında Rusya ve Lehistan arasındaki savaş⁶¹⁹ Kırım Hanlığı’na da büyük darbe vurduğu aynı yıl içerisindeki fiyat endeksine bağlı olarak değişen ekmek gramajlarından anlaşılmaktadır. Kırım Tatarları söz konusu tarihlerde Rusya’ya ya da Lehistan’a yağma akınları gerçekleştirdiğinde de büyük ganimetlerle dönemedikleri düşünülmektedir. Bu durum halkın temel besin maddesi olan buğdayı/ekmeği anında etkilemektedir. Nitekim tablo 15, bu durumun bir göstergesidir. 1665-1675 tarihleri arasında yıllarda ekmek gramajlarındaki değişiklik kadı sicillerinden tespit edilebilmektedir. Bu kayıtlara göre gramaj değişiklikleri şöyledir;

Tablo 16
Sicillerde Tespit Edilen Ekmek Gramajları

Tarih	Ekmek ve Gramajı	Fiyatı	Kaynak
Haziran 1665	480 dirhem ekmek	1 akçe	KŞS 9, vr. 100
Mart 1667	210 dirhem ekmek	1 akçe	KŞS 11, vr. 2
13 Mayıs 1668 Pazar	250 dirhem ekmek	1 akçe	KŞS 11, vr. 3
29 Şubat 1672 Pazartesi	260 dirhem ekmek	1 akçe	KŞS 16, vr. 2
Nisan 1672	300 dirhem ekmek	1 akçe	KŞS 16, vr. 2
Mayıs 1672	360 dirhem ekmek	1 akçe	KŞS 16, vr. 2
Mayıs 1672	180 dirhem ekmek	1 akçe	KŞS 18, vr. 1
Eylül 1673	140 dirhem ekmek	1 akçe	KŞS 15, vr. 3
20 Ağustos 1673 Pazar	230 dirhem ekmek	1 akçe	KŞS 16, vr. 6
21 Ekim 1673 Cumartesi	180 dirhem ekmek	1 akçe	KŞS 16, vr. 3
3 Mayıs 1675 Cuma	180 dirhem ekmek	1 akçe	KŞS 15, vr. 4

⁶¹⁸ Nuri Kavak, “Kırım Tatarları’nda Gündelik Hayat (XVII-XVIII. Asır)”, s. 162.

⁶¹⁹ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 248.

Tablo 16’da 1665 tarihinde ülkede buğdayın bol olduğunu ekmeğin gramajından anlamak mümkündür. İlerleyen tarihlerde yaklaşık olarak % 40-50 oranında gramajda değişikliğe gidildiği fark edilmektedir. 1672 Mayıs’ında iki kez ekmeğin gramajının değiştirilmesi mevsimsel fiyatlandırmadan kaynaklanıyor olabilir. Çünkü birden 360 dirhemden 180 dirheme düşüş, ay içerisinde buğday stoklarında bir değişiklik yaşandığını düşündürmektedir. 1665 ile 1675 tarihleri incelendiğinde ekmeğin gramajından 300 dirhem azaltılması ancak fiyatının değiştirilmemesi enflasyonun para taşıması ile değil de temel ürünler üzerinde etkili olduğu ortaya çıkmaktadır.

3.6 Devalüasyon, Darphane ve Paralar

Kırım Yarımadası daha önceden de bahsettiğimiz gibi kuzeyli malların Avrupa ve Asya’ya taşınmasında önemli bir ticaret merkeziydi. Yarımadanın sahip olduğu limanlar yabancı tüccarların uğrak alanları olduğundan hanlıkta çeşitli paraların tedavülde olduğu bilinmektedir. İncelenen yerel kayıtlar hanlığın bastırdığı yerli paraların dışında yabancı paralara ve onların değerlerine dair ilginç bilgiler verir. Liman şehirlerinde tüccarların yoğun olarak kullandığı Avrupa kökenli paralar, Bahçesaray köylüsünün kesesinde de bulunmaktadır. Hanlık, dış ülke paraları karşısında kendi bütçesinin gelir gider dengesini korumak, yerli tüccarın kâr etmesini sağlamak amacıyla paranın değerinde zaman zaman değişikliklere gidebilmektedir. Neyse ki incelenen dönemde çeşitli paraların değerlerine dair yapılan tespitler arasında pek fark yoktur. Bunun nedeni ele aldığımız 25 yıllık süreçte ülke yönetiminde sürekli han değişikliği yaşanmamasından, istikrarın sağlanmasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu süreçte III. İslâm Giray (1644-1654), IV. Mehmed Giray (1654-1666), Adil Giray (1666-1671), I. Selim Giray (1671-1678)⁶²⁰ hanlığı yönetmiştir. Sürekli hanın değiştiği dönemlerde ülke ekonomisi de etkilendiği göz önüne alındığında incelediğimiz süreçte yönetsel açıdan büyük kaosların yaşanmadığı söylenebilir.

Kırım’da ve Osmanlı Devleti’nde para basılan, darp edilen yer *darbhâne*, *darü’l-darb* ve *nukrehâne* isimleriyle anılmaktadır⁶²¹. Yerel paralar, Kırım Hanlığı’nın kendi darphanesinde basılmaktadır. Hanlık kurulduğunda ilk darphanenin Kırkyer’de

⁶²⁰ Giray, *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi) Değerlendirme-Metin-Tıpkıbasım*, 2013.

⁶²¹ Ömer Faruk Bölükbaşı, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Darphanesi ve Para Darbı”, *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Davut Hut, Zekeriya Kurşun, Ahmet Kavas (haz.), 2010, s. 229.

olduğu, Bahçesaray’a hanlığın merkezinin taşındığı sırada da kapatıldığı bilinmektedir. Hanlık sonrasında 1644 yılına kadar paraları Eski Kırım ve Gözleve Darphaneleri’nde bastırmıştır. 1644’den sonra sadece Bahçesaray’da para darp edilmeye başlanmıştır⁶²². Yukarıda verilen bilginin doğru olduğunu yerel kayıtlarda desteklemektedir. Temmuz 1612 tarihini taşıyan bir mahkeme kaydında darphanenin Çufutkale’den Gözleve’ye taşındığının kaydı vardır. Darphane görevlisinin ise bir Kırım Karayı olduğu dikkat çekmektedir. Kayıtlarda Yahudi olarak belirtilen bu kişinin üzerinde darp edilmesi için 492.5 gümüşün olduğu ve bu gümüşü kimlerin kendisine verdiğinin bir kaydı mevcuttur⁶²³. Aradan uzun bir zaman geçtikten sonra 1671 tarihinde yine darphane eminliğinde görevli şahsın yine bir Kırım Karayı olduğu tespit edilmiştir⁶²⁴. Bu bilgiler Kırım Hanlığı’nda ekonomik ağların Kırım Karaylarının elinde olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Aynı durum Osmanlı Darphaneleri için de geçerlidir. Öyle ki Halil Sahillioğlu XV. yüzyılda İstanbul, Edirne ve Gelibolu darphanelerini işleten kişilerin Yahudiler olduğuna dikkat çeker⁶²⁵.

Kırım Hanlığı’nın temel para birimi akçe bazen “sim” olarak kayıtlara geçen para birimidir. Akçe ilk zamanlar bakır madeninden üretilen bir paraydı. Genel olarak küçük olanına pul, fülüs, mankur ya da mangır denilirdi⁶²⁶. Sonradan gümüş madeninden de yapılmaya başlanmış ve gümüş sikke olarak literatüre geçmiştir⁶²⁷. Batılı kaynaklarda akçe yerine asper/aspre kelimesi kullanılmış olup Altınorda Devleti zamanında Don Nehri yakınlarındaki Ceneviz kolonisi Tana’da sommo/sum kullanılmıştır⁶²⁸. Kırım Hanlığı’nda ise akçe, osmanî ve kefevî akçe olarak ikiye ayrılmaktadır. Halil İnalçık, Kefe eyaleti kayıtlarında Osmanlı akçesi ile kefevi akçenin arasındaki değer farkını 1’e 2 ve 1’e 5 olarak vermiştir⁶²⁹. Yücel Öztürk ise

⁶²² Ağat, “Kırım Şehirleri IV: Bahçesaray”, s. 22.

⁶²³ Darphane görevlisi Harun veled-i Yako’dur. Mahkemeye gelip darphaneye darp edilmesi için gümüş veren el-Hâc Ferah Bali, el-Hâc Seyyid oğlu Mehmed, Moşe veled-i Selan, Murad veled-i Boyacı, Hareb veled-i Evek, Ovrahim veled-i Baruh ve diğerlerinin verdiği 492.5 gümüşü bildirip, söz konusu meblağın kendisinde olduğunu söyleyerek Gözleve’ye gidip teslim edeceğini bildirmiştir. Belgenin şahitler kısmında ise darphane katibinin adı geçmektedir. Para darp edenlerin Kırım Karayları olmasına karşın katiplerin Müslüman olduğu görülmektedir. Bkz. Çelik, s. 95.

⁶²⁴ KŞS 14, vr. 42.

⁶²⁵ Halil Sahillioğlu, “Bir Mültezim Zimen Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, No. 1-2, 1962, s. 163-164.

⁶²⁶ Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, s. 4.

⁶²⁷ Halil Sahillioğlu, “Akçe”, *DİA*, C. 2, 1989, s. 224.

⁶²⁸ Sahillioğlu, “Akçe”, s. 224.

⁶²⁹ İnalçık, *The Customs Register of Caffa 1487-1490*, s. 185.

Kırım Hanlığı'nın kendi para birimi olan ve adına kefevi akçe denilerek Osmanlı akçesinden ayrı olduğu belirtilen bu paranın Kırım'da yaygın kullanıldığını vurgulayarak XVI. asrın sonlarına doğru değer kaybettiğini ifade eder. Bunu da yazar, XVI. yüzyılın başlarında iki akçe arasındaki oranın 1/2 iken 1580'li yıllarda 1/40-48 oranına düşmesiyle açıklar⁶³⁰.

Temiz gümüşten kesilen akçenin en büyüğü 9 kırat (180 g.) ağırlığındadır. Bu yüzden de büyük ticari faaliyetlerde pek kullanılmaz⁶³¹. Evliya Çelebi bu akçenin Kefevi akçe olduğunu söyleyerek 1/8 dirhem olduğunu, sırma gümüşten yapıldığını, beyaz renkli olduğu bilgisini verir. Kırım'da gümüş madeni olmadığından bölgeye gelen yabancılardan aldıkları madenleri eriterek para darp ettiklerine değinen Evliya Çelebi, incelediği paraların üzerinde "Es-Sultân Mehemmed Giray Hân ibn Selâmet Giray Hân azze nasrahû duribe Bâğçesarây" ibaresinin geçtiğini seyahatnamesine kaydetmektedir⁶³². Bu durum Osmanlı Devleti'ne yarı bağlı olan hanlıkta, Kırım hanları para bastırıldığında paraların üzerinde kendi isimlerini yazdırdığının göstergesidir⁶³³. Ayrıca darphanede özellikle para haline getirilen pullarda devlet yöneticisinin adı ve nakışların yapılması işlerini gören sikkezen adında görevliler vardır. Pul'a yazı ve nakışları vururken rakkas diye bilinen bir alet kullanmaktadırlar⁶³⁴.

Şevket Pamuk, yarımada'daki ticari faaliyetler ve XVIII. yüzyıla kadar Rusya, Lehistan ve Tuna Prensliklerinden (Eflak, Boğdan) alınan vergilerden dolayı Kırım'da çeşitli para birimleri yoğun olarak kullanılmış olduğuna dikkat çeker⁶³⁵. 1650-1675 tarihleri arasında tespit edilen para birimlerinin altın, kuruş (arslanlı kuruş veya esedî kuruş), riyal, filori, hasene, akçe (kefevi akçe, osmanî akçe) olduğu anlaşılmaktadır.

⁶³⁰ Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, s. 46.

⁶³¹ Nurettin Ağat, "Kırım Hanları Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Tarihî Gerçekler III", **Emel Dergisi**, S. 26, 1965, s. 16.

⁶³² Evliya Çelebi, *7. Kitap*, s. 225.

⁶³³ Evliya Çelebi, *10. Kitap*, s. 35; Kırım Hanı'nın kendi parasını bastığını ifade eden bir diğer çalışma için bkz. Davies, s. 7.

⁶³⁴ Bölükbaşı, s. 234.

⁶³⁵ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, Gökhan Aksoy (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, s. 61.

Altın, Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'nda para olarak kullanılan değerli bir madendir. Ayrıca çeşitli sanayi alanlarında kullanılan altını devlet paraya dönüştürme politikası güttüğünden darphaneye rakip olabilecek işletmeleri denetlemektedir. Bu işletmelerin başında kuyumcular, sirmakeşler ve yaldızlama gelmektedir⁶³⁶.

Kuruş (gurûş), arslanlı ya da esedî kuruş olarak bilinir. Hollanda gümüşleri “rex daller” adıyla darphanede bastıktan sonra üzerine arslan arması resmi çizdirmektedirler. Bundan dolayı da Osmanlılar söz konusu paraya “arslanlı kuruş” demişlerdir⁶³⁷. XVII. yüzyıla kadar farklı ülke kuruşlarının arasında bir fark yokken XVII. yüzyılın başlarından itibaren kuruşlarda ayrışma olmuştur. İspanyol kuruşuna “riyal kuruş” denilmiş ve arşiv vesikalarında “kamil kuruş, tam kuruş, tamam kuruş” geçmiştir. Riyal kuruşun, Hollanda kuruşundan ayrışmasının nedeni ise 10 akçe daha değerli olmasından kaynaklanmıştır⁶³⁸. Kırım'da hem arslanlı hem de esedî kuruş adıyla yaygın olarak kullanılan bir para birimiydi⁶³⁹. Sahillioğlu'nun belirttiği gibi değeri Kırım'da da 10 akçe daha fazlaydı. 100 akçe 1 kuruş iken, 110 akçe 1 arslanlı kuruş etmektedir. 1 altın 1.5 tam kuruş iken arslanlı kuruş oranından değeri 1.6 olduğu tereke kayıtlarındaki hesaplamalardan kesin olarak anlaşılmaktadır⁶⁴⁰.

Bölgede kullanılan bir diğer para birimi İtalyanların kullandığı filoridir. İlk defa Floransa'da darp edilen bu para İtalyanların denizaşırı ülkelerde yoğun olarak kullandığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde Venedik dukası da filori adıyla kullanılmış ve belgelere bu paralar “filoriyyen-i efrentiyyen” veya “efrenti filori” şeklinde geçmiştir⁶⁴¹. İncelenen dönemde Kırım'da filori adındaki paranın hasene ve altına denk geldiği anlaşılmaktadır. Mahkeme kayıtlarında borç ödenirken 20 altın borcu, 20 filori ya da 20 hasene ödeyerek kapatmak söz konusu paraların değer bakımından aynı olduklarını ortaya koymaktadır⁶⁴². Hasene de bu yönüyle altın ile

⁶³⁶ Halil Sahillioğlu, “Altın”, **DİA**, C. 2, 1989, s. 533.

⁶³⁷ Osmanlı Devleti'nin güney şehirlerinde bu paraya *ebu kelb* (köpekli guruş) ismi de verilmektedir. Halil Sahillioğlu, “XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râici”, Ankara: **Belgeler**, C. I, S. 2, 1964, s. 232; Halil Sahillioğlu, “Esedî”, **DİA**, C. 11, 1995, s. 368.

⁶³⁸ Sahillioğlu, “Esedî”, s. 369.

⁶³⁹ KŞS 8, vr. 39; KŞS 9, vr. 41, 93, 99; KŞS 11, vr. 4, 9, 13, KŞS 13, vr. 5, 40, 62; KŞS 14, vr. 6, 42; KŞS 15, vr. 13, 23; KŞS 17, vr. 7, 9, 28, KŞS 18, vr. 17, 18, 26, 50; KŞS 20, vr. 8, 11, 19, 22, 41, 49, 60, 62, 72, 75, 81, 88, 98; KŞS 21, vr. 11, 17, 18, 47, 52, 55, 58.

⁶⁴⁰ KŞS 4, vr. 71.

⁶⁴¹ Halil İnalıcık, “Filori”, **DİA**, C. 13, 1996, s. 106.

⁶⁴² Yaşa, “Han'ın Mutfağından Bahçesaray'daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Kilercibaşı Mehmed Ağa”, s. 34.

filoriye eşdeğer bir para birimi olarak XVII. yüzyıl Kırım’ında yaygın bir şekilde kullanılan bir para birimiydi.

Tüm bu bahsedilen paralar arasındaki değer farkları tespit edildiğinde, fiyatlandırılan ürünlerden kişilerin alım güçlerine hatta servet büyüklüklerine kadar pek çok soru çözüme kavuşmaktadır. İncelenen belgelerde katipler altının kuruş ile arasındaki değer farkının ne olduğunu satır aralarında ifade etmişlerdir. Nuri Kavak Kırım kadı sicillerine dayanan çalışmasında 1 kuruşun 100 akçe ettiğini ortaya koymuştur⁶⁴³. Ayrıca bu bilgiye ek olarak incelenen 25 yıllık süreç içerisindeki mahkeme kayıtlarından bir altının 150 akçe, 1 kuruşun 100 akçe, 1 arslanlı kuruşun 110 akçe ettiği, altınla tam kuruş arasında 50 akçelik bir fark olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu tablo altın ile kuruş arasındaki değer farkının yıllara göre değişikliğe uğramadığını göstermektedir.

Tablo 17
Yıllara Göre Altın ile Kuruş Arasındaki Değer

Tarih	Meblağ	Ödenen	Altın	Kuruş	Kaynak
Nisan 1666	90 altın	135 kuruş	1	1.5	KŞS 9, vr. 44
Kasım 1667	200 altın	300 kuruş	1	1.5	KŞS 13, vr. 39
Nisan 1668	86 altın	129 kuruş	1	1.5	KŞS 13, vr. 24
1671	45 altın	67.5 kuruş	1	1.5	KŞS 14, vr. 29
Haziran 1672	12 altın	18 kuruş	1	1.5	KŞS 16, vr. 33
Nisan 1674	700 altın	1050 kuruş	1	1.5	KŞS 20, vr. 22
Şubat 1675	200 altın	300 kuruş	1	1.5	KŞS 20, vr. 22

Tablo 17, farklı tarihlerde altın ile kuruş arasındaki oranın hiç değişmediğini ortaya koymaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi aralarında 50 akçelik bir fark vardır. Halil Sahillioğlu, XV. yüzyıl İstanbul’unun Yeniköy sicillerinde 1 altının 150 akçe, 1 kuruşun da 100 akçe olduğunu tespit etmiştir⁶⁴⁴. Para değeri açısından İstanbul ile Bahçesaray’ın aynı düzlemde yer aldığını görüyoruz. Hem bu paralar hem de ekmek gramajı ve un fiyatları gösteriyor ki Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı ekonomisi birbiriyle ilişkilidir. Savaşlar olduğunda veya kıtlık meydana geldiğinde Kırım Hanlığı durumdan etkilenmektedir.

3.7 Ölçüler, Tartılar ve Kullanım Alanları

Kırım Hanlığı kadı sicilleri ölçü ve tartı araçları konusunda ayrıntılı bilgiler

⁶⁴³ Nuri Kavak, “Kırım Tatarları’nda Gündelik Hayat (XVII-XVIII. Asır)”, s. 161.

⁶⁴⁴ Sahillioğlu, “XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul’da Tedavüldeki Sikkelerin Râici”, s. 229.

içermektedir. Öyle ki ürünün cinsine göre değişik türlerde hacim, ağırlık ve alan ölçü birimleri kullanılmaktadır. Yani arazi, bağ, bahçe, mera gibi alanları ölçmek için kullanılan ölçüm aletleri ile toz, katı ve sıvı halde bulunan metanın tartı aletleri farklıdır. Haliyle bu çeşitlilik değişik ölçme metotlarını ortaya çıkarmıştır.

Alan ve mesafe ölçümünde kıt'a, dönüm, arşın, kulaç ve adım gibi tabirlerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Kıt'anın arazi ölçümünde kullanılan bir terim olduğu görülmektedir. Örneğin bir kıt'a yurt yeri⁶⁴⁵ şeklinde bir tanımlamanın gayrimenkullerin ölçüsünü vermek amacıyla yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Sözlüklerde kıt'a "bir dönümden eksik olan arazi"⁶⁴⁶ şeklinde ifade edilmektedir. Kıt'a birimini anlamak, bir dönüm arazinin ne kadar toprağı kapsadığını bilmekten geçmektedir. Dönüm, her dıl'ı 40 arşın olup ortalama 1600 mimar arşını olan yere verilen addır. Ölçülen yerin bir dıl'ı 10 çubuk, her çubuk da 3,5 zirâ idi⁶⁴⁷. Arşın'ın Arapça karşılığı olarak zirâ kullanılmaktadır. Söz konusu ölçü birimi mimar arşını ve çarşı arşını olarak ikiye ayrılmaktadır. Kadı sicillerinde rastlanılanlar daha çok gayrimenkullerin ölçümünde kullanılan mimar arşınıydı ve 24 parmaklık bir mesafeye yani 75,8 cm uzunluğa tekabül ediyordu⁶⁴⁸. Bir diğer mesafe ölçüm birimi kulaçtır. Kulaç "yanlara doğru açılmış iki kolun orta parmak uçları arasındaki mesafe" olarak tarif edilir. 1 kulacın karşılık geldiği ölçü ise 4 arşın = 96 parmak = 672 arpa = 4.704 katır kuyruğudur⁶⁴⁹. İncelenen belgelerde ölçümü yapılan yerin uzunluğu hesaplanırken "iki buçuk kulaç arz"⁶⁵⁰ şeklinde tanımlamalara rastlanmaktadır. Kadı sicillerinde karşılaştığımız mesafe ölçmede kullanılan yöntemlerden biri de adımdır. Evliya Çelebi'de gezdiği yerlerin mesafe bilgisini verirken adım metodunu sık sık kullanmaktadır. Örneğin Hansaray'ın etrafını dolaşarak 5,060 adım olduğunu hesaplamıştır⁶⁵¹. Bir adım, bir arşın ile aynı uzunlukta olup metrik karşılığı 75,8 cm kabul edilir⁶⁵².

⁶⁴⁵ KŞS 21, vr. 4.

⁶⁴⁶ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 2*, s. 276.

⁶⁴⁷ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*, s. 476.

⁶⁴⁸ Cemal Çetin, "Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci" **Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan**, Hasan Bahar, Mustafa Toker, M. Ali Hacıgökmen, H. Gül Küçükbezci (ed.) Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2013, s. 447.

⁶⁴⁹ Cengiz Kallek, "Kulaç", **DİA**, C. 26, 2002, s. 353.

⁶⁵⁰ KŞS 20, vr. 55.

⁶⁵¹ Evliya Çelebi, 7. *Kitap*, s. 223.

⁶⁵² Çetin, "Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci", s. 448.

Mesafe ve gayrimenkullerin ölçü birimi olarak yerel kayıtlarda kullanılan kavramların dışında ürünlerin sayısını ve miktarını belirten çeşitli ölçüler kullanılmaktadır. Bunlar; *vukiyye, dirhem, batman, beşşere, kile, şinik, sengi, miskal, değirmi, pare, çuval, res', fuçı, aba, top, sepet-sandık, kantar, kutu ve adettir.*

Vukiyye (okka/kıyye), ürünlerin miktarını belirtirken en çok kullanılan ölçü birimlerinin başında gelmektedir. Özellikle bakkaliye malzemeleri olan meyve-sebze ve temel besin maddelerinin vukiyye ile ölçüldüğü görülmektedir. İki vukiyye bal, bir vukiyye tuz gibi ürünlerin miktarı mahkeme kayıtlarında geçer⁶⁵³. Bir vukiyye olarak belirtilen ürünün ağırlığı bölgeden bölgeye değişmektedir. İstanbul vukiyyesi 400 dirheme tekabül etmekte yani 1,282,945 kg ağırlığa denk gelmektedir⁶⁵⁴. Araştırmacılar vukiyyenin ağırlığı konusunda farklı hesaplamalar yapmışlardır. Suraiya Faroqhi bir vukiyyenin 1, 28 kg⁶⁵⁵, Halil Sahillioğlu ise 1228,8 gram⁶⁵⁶ olarak belirtmektedir.

Dirhem hem para hem de temel ağırlık ölçü birimidir. Mahkeme kayıtlarında yirmi dirhem ipek⁶⁵⁷, üç yüz dirhem elma⁶⁵⁸ şeklinde ağırlık ölçü birimi olarak kullanıldığı, para anlamı taşımadığı görülmektedir. Ağırlığı bölgeden bölgeye değişen dirhem'in genel itibariyle ağırlığı 3,148 grama denk gelmektedir⁶⁵⁹.

Kayıtlarda geçen bir diğer ölçü birimi batmandır. Özellikle un, darı gibi ürünlerin batman ile ölçüldüğü anlaşılmaktadır⁶⁶⁰. Bir batman mal 7, 698 kg etmektedir. Yücel Öztürk, Kefa Kanunnâmesi'nde sığır gönünün bir batmanının 6 vukiyye ettiğini göz önüne alarak, vukiyyenin oranı üzerinden hesap ederek söz konusu değere ulaşmıştır⁶⁶¹.

⁶⁵³ Bakkallarda satılan ürünlerin tamamına yakınında tartı birimi olarak vukiyye kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. KŞS 11, vr. 2; KŞS 15, vr. 3, KŞS 16, vr. 2.

⁶⁵⁴ Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, s. 361.

⁶⁵⁵ Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Neyyir Kalaycıoğlu (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 221.

⁶⁵⁶ Halil Sahillioğlu, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 1, 1967, s. 39.

⁶⁵⁷ KŞS 4, vr. 1.

⁶⁵⁸ KŞS 15, vr. 3.

⁶⁵⁹ Kavak, *Karasu Kazası (1683-1744) Kırım Hanlığı'nda Bir Yerleşme Örneği*, s. 210; Dirhem ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Dirhem", **DİA**, C. 9, 1994, s. 368-371.

⁶⁶⁰ KŞS 16, vr. 2, 3, 6.

⁶⁶¹ Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, s. 355.

Halil İnalçık, Kefe Gümrük Defteri'ni kaleme aldığı çalışmasında Kırım Hanlığı'nda beşşere ile kile adındaki ölçü birimlerinin aynı olduğunu söyleyerek, İstanbul ile Kırım kilesi/beşşeresi arasındaki gramaj farkını vermektedir. Bahçesaray'da bir beşşere buğdayın İstanbul'da 4 kile buğdaya denk geldiğini, onun da 89-90 okka ettiğini yani 112,816- 115,380 kg ağırlığında olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca, Kırım şehirlerinde de kilenin oranının farklı olduğunu ifade eder. Örneğin Gözleve'de 1 kilenin 85 okka, Karasu'da 90 okka, Or Kapı'da ise 120 okka olduğunu ortaya koymuştur⁶⁶². Kadı sicillerinde buğday, pirinç gibi küçük taneli mahsullerin (kırk kile pirinç⁶⁶³, yarım beşşere buğday⁶⁶⁴) tartıldığı görülmektedir.

Kilenin ¼ oranı ölçü ise şinik olarak bilinmektedir⁶⁶⁵. Mahkeme kayıtlarında bir şinik onun 30 akçe değerinde olduğuna dair bilgiler mevcuttur⁶⁶⁶.

Hayvanların sayılarını vermek için baş anlamında re's kullanıldığı kadı sicillerinden anlaşılmaktadır. Örneğin, otuz re's kuzulu koyun ve on re's kuzusuz koyun ifadelerinde olduğu gibi⁶⁶⁷.

Kumaş ölçümlerinde de farklı ölçü birimleri kullanılmaktaydı. Kırım bölgesinde değirmenin çok sık kullanıldığı ve kayıtlarda da sıklıkla geçtiğini söyleyebiliriz. Dört değirmi çamaşır şeklinde belirtilen eşyanın⁶⁶⁸ 340 cm'lik bir uzunlukta kumaş olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bir değirmi ibaresiyle 85 cm kastedilmektedir⁶⁶⁹. Değirmi dışında top da kumaş ölçü birimidir. Top, katlanabilen veya sarılabilen kumaş olup 20 zirâ boyutundaki ölçü anlamına gelmektedir⁶⁷⁰. Daha çok kumaş satan dükkanlarda bulunan bu ölçü, kayıtlarda genellikle bir top aba, iki top ipek kumaş şeklinde geçer⁶⁷¹.

Çuval şeklinde belirtilen ölçünün büyüklüğü tam olarak bilinmemektedir. Belgelerde

⁶⁶² İnalçık, *The Customs Register of Caffa 1487-1490*, s. 183.

⁶⁶³ KŞS 9, vr. 5.

⁶⁶⁴ KŞS 18, vr. 76.

⁶⁶⁵ Ünal Taşkın, **Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri**, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005, s. 111.

⁶⁶⁶ KŞS 4, vr. 6

⁶⁶⁷ KŞS 21, vr. 48.

⁶⁶⁸ KŞS 18, vr. 83.

⁶⁶⁹ Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 145.

⁶⁷⁰ Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, s. 360.

⁶⁷¹ KŞS 11, vr. 29.

iki çuval harman olarak belirtilir⁶⁷². İnalıcık, bir çuvalın 150 okkaya denk geldiğini yazmaktadır. Fuçı ise genellikle şarap ve rakı ölçümünde kullanılan bir ölçüdür. Küçük ve büyük fuçı şeklinde ikiye ayrılan ölçü birimine dair İnalıcık, bir fuçı şarabın 450 okkaya denk geldiğini ifade etmektedir⁶⁷³. Nitekim kadı sicillerinde de şarabın ölçülünde (on altı fıçı şarap⁶⁷⁴) kullanıldığı görülmektedir.

Altın, gümüş, inci gibi değerli madenler miskal adı verilen ölçü birimiyle kayıtlarda geçmektedir. Örneğin on altı miskal inci, 32 kuruş etmektedir⁶⁷⁵. Miskal, 100 arpa tanesinin ağırlığına eşittir⁶⁷⁶. Tane, adet gibi anlamlara gelen pare ise kayıtlarda dört pare altın bilezik şeklinde geçmektedir⁶⁷⁷.

Kayıtlarda ölçü birimi olarak geçen bir de araba vardı. İki tekerlikli araba küçük olup molça, dört tekerlekli araba ise büyük olduğundan macar abara denilmekteydi. At, öküz, camış gibi hayvanlar bağlanarak sürülen bu arabalarda 100-150 batman dakik, bir araba olarak kabul edilmekteydi⁶⁷⁸.

⁶⁷² KŞS 20, vr. 35.

⁶⁷³ İnalıcık, *The Customs Register of Caffa 1487-1490*, s. 183.

⁶⁷⁴ KŞS 11, vr. 22.

⁶⁷⁵ KŞS 16, vr. 71.

⁶⁷⁶ Kavak, *Karasu Kazası (1683-1744) Kırım Hanlığı'nda Bir Yerleşme Örneği*, s. 212.

⁶⁷⁷ Dört pare altın bilezik, 30 kuruştur. KŞS 16, vr. 71.

⁶⁷⁸ Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Keçe (1475-1600)*, s. 354-355.

BÖLÜM 4: BAHÇESARAY’DA TİCARET VE KÖLELİK

4.1 Ticaret, Mallar ve Tüccarlar

Kırım Yarımadası, sahip olduğu coğrafi konum ve limanlarla en eski tarihlerden itibaren bir ticaret üssü vazifesi görmektedir. Çünkü büyük Asya ticaret yolundan gelen malların, Doğu Avrupa, Ön Asya ve Akdeniz’e geçişini sağlayan stratejik bir noktadadır⁶⁷⁹. Kırım’ın, geçiş güzergâhı olarak kullanılması farklı ülke tüccarlarının buraya gelerek koloniler kurmasına ve yarımada da nüfuz edinmesine neden olmuştur. Örneğin IX. ve XIII. yüzyıllarda Karadeniz’de İslam dünyası ile Kuzey Avrupa arasında ticari ağlar Arap tüccarlar üzerinden kurulmuştur⁶⁸⁰. Edward Daniel Clarke, Kırım seyahatinde binlerce yıl bu sahanın Yunan kolonileri, Bosfor Devleti, Bizans İmparatorluğu, Ceneviz Şehir Devleti ve Türk devletlerinin hakimiyeti altında kaldığını ve büyük bir ticari ağın bölgede oluştuğunu tasvir etmektedir⁶⁸¹. Karadeniz ticaretinden Yunanlar da kurdukları koloniler sayesinde Doğu Avrupa ve Asya’nın Akdeniz kentleriyle uluslararası ticarete aracılık yaparak paylarına düşenleri almışlardır⁶⁸².

Avrupalılar ise İtalyan Şehir Devletleri’nden özellikle Cenevizliler vasıtasıyla kuzeyli mallara ulaşma imkanı bulmuşlardır⁶⁸³. Kırım’da özellikle Suğdak ve Kefe’de çok aktif şekilde bir ticari ağ kurmuşlardır ki onların sağladığı bilgiler olmadan bölgenin erken dönemine ait veri bulmak oldukça zordur. Venedik’te *Biblioteca Nazionale Marciana* adındaki kütüphanenin yazma eserler koleksiyonunda *Codex Comanicus*⁶⁸⁴ adında bir sözlük bulunmaktadır. Bu sözlük Kırım’da büyük bir ticari ağ kuran İtalyanların XIII. yüzyılın sonu XIV. yüzyılın başlarında kaleme aldığı sözlüktür. Kırım’a gelen misyoner rahipleri tarafından bölgedeki Türk kavimleri ile ticaret

⁶⁷⁹ Halil İncelik, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi”, *Belleten*, C. 8, S. 30, 1944, s. 191.

⁶⁸⁰ Andrew C.S. Reacock, “Sea trade and the Islamic world down to the Mongol period”, *The Black Sea: Past, Present and Future*, Gülden Erkut, Stephen Mitchell (ed.), Ankara: British Institute, 2007, s. 65-72.

⁶⁸¹ V. Sichynsky, “Edward Daniel Clarke’in Kırım Seyahati”, Namık Kemal Bayar (çev.), *Emel Dergisi*, S. 220, 1997, s. 17; Karadeniz’de Venedik ve Ceneviz’in ticari faaliyetleri için bkz. Sergej P., Karpov, *La Navigazione Veneziana nel Mar Nero 13.-15.*, Ravenna: Edizioni del Girasole, 2000.

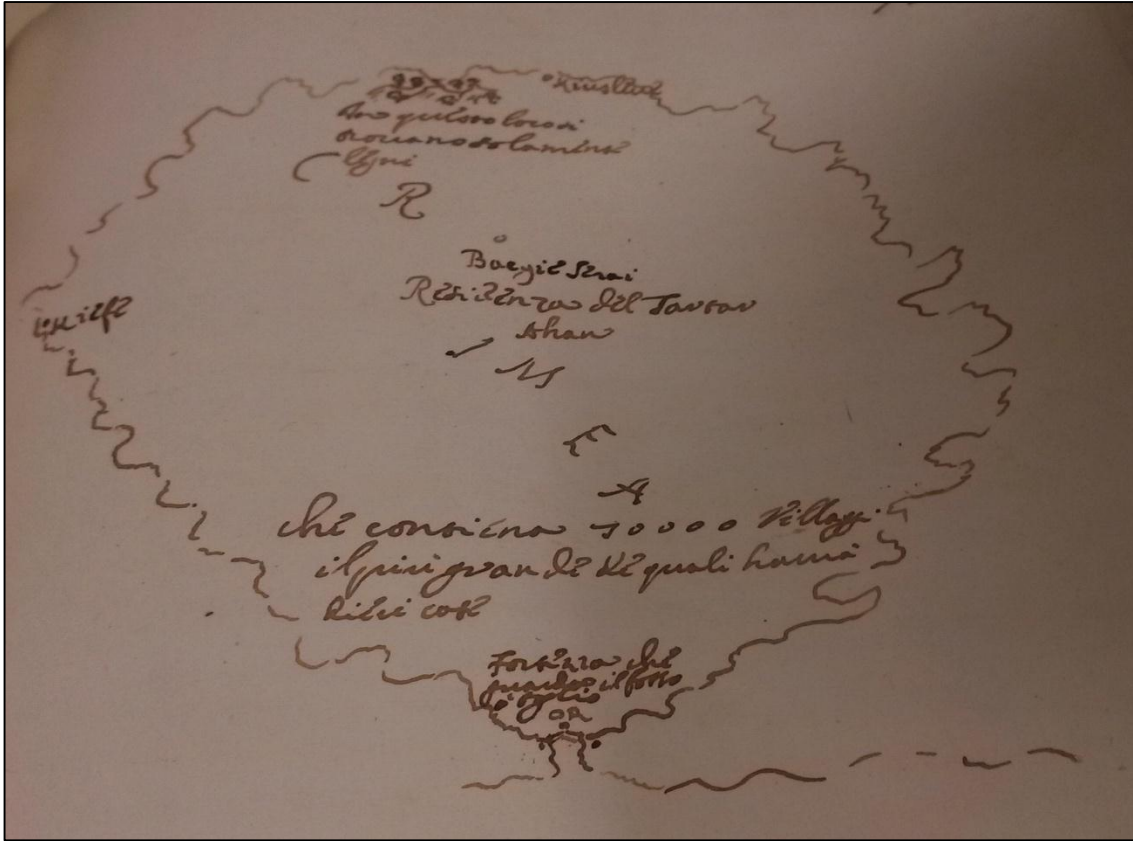
⁶⁸² İncelik, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi Ve Ahitname Meselesi”, s. 193.

⁶⁸³ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I Selçuklular’dan Bizans’ın Sona Erişine*, İstanbul: Metis Yayınları, 1990, s. 52-53.

⁶⁸⁴ Biblioteca Nazionale Marciana (BNM), *Il Codice Cumanico e il suo mondo (Latini Fondo Antico 549/Collacazione 1597)*, Venezia 2002. Bu sözlük 2015 yılında Türkçeye kazandırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Argunşah-Galip Güner, *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.

yapmayı kolaylaştırmak amacıyla hazırlanmıştır. İlgili sözlüğün varlığı Kırım'ın ticari açıdan ne kadar büyük öneme sahip stratejik bir konumda olduğunu ortaya koymaktadır. Bilindiği üzere orta çağlardan itibaren birçok bölgede koloniler kuran İtalyan şehir devletleri kolonilerde sadece ticaret yapmakla kalmamış aynı zamanda kendi ülkelerine gerekli istihbaratı da sağlamışlardır. Aşağıdaki görsel bir İtalyan tüccarın Kırım'ı kendi ülkesine daha iyi tanıtmak için çizmiş olduğu haritadır.

Görsel 4
XVI. Yüzyıla Ait Bir Kırım Haritası

Haritada görüldüğü üzere Kırım'ın anakarayla olan bağlantısı Orkapı olarak gösterilmiştir. Orkapı'nın etrafında kalelerin bulunduğu ve buranın yarımada girişini sağlayan kontrol noktası olduğu bilgisi verilmiştir. Hemen üzerinde ise Kırım'da 10.000 kadar köyün olduğu ve bu köylerden en büyüğünün 10 evden meydana geldiği kaydedilmiştir. Haritanın ortasında büyük harflerle Crimea (Kırım) yazıldığı ve Kırım hanının Bahçesaray'da yaşadığının bilgisinin verildiği görülmektedir. Harita üzerindeki yazılardan İtalyanların Kırım'a *Tatar hanının ülkesi* dedikleri

anlaşılmaktadır⁶⁸⁵. Osmanlı Devleti'nin Ceneviz kolonisini Kırım'dan çıkartana kadar ticaretin onların tekelinde olduğu söylenebilir.

Arz-talep bağlamında XV. yüzyılda bölgeden en çok ihraç edilen ürünler hububat, kereste, yün, kürk, post, balmumu, keten, kenevir gibi ürünlerdi⁶⁸⁶. Fernand Braudel'in stratejik bir ürün olarak bahsettiği buğday söz konusu ticari ürünler arasında en çok talep edilenlerdendi⁶⁸⁷. Devlet kontrolünde belli sınırlamalar ile gerçekleştiğinden umdukları kadar buğday alamayan tüccarlar yasal olmayan yollardan buğdayı kendi ülkelerine götürmeye çalışabilmektedir. Venedik gibi bataklık topraklara sahip ülkelerde nüfusa yetecek kadar hububat üretilemediğinden buğday ihracatı zorunlu hale gelmektedir. Bu yüzden talep ettikleri buğdayı temin edemeyen tüccarlar kaçak yollara başvurarak ülkelere sokmaya çalışmaktadır⁶⁸⁸. Sadece Avrupalılar için değil Anadolu şehirleri için de buğday oldukça önemliydi. Ön Asya memleketlerinden Kırım limanlarına getirilen hububatın sevkiyatı kesintiye uğradığında bundan en çok etkilenen yer İstanbul oluyor hatta şehirde kıtlık baş gösterebiliyordu⁶⁸⁹. Zaten hanın onayı olmaksızın buğdayın Osmanlı Devleti'ne bile ihraç edilmesi yasaktı⁶⁹⁰. XV. yüzyılın sonlarına doğru buğday ihracatının sekteye uğraması, Avrupa'nın buğday arayışlarında karşısına Lehistan'ı çıkarmıştır. Lehistan'ın Gdansk Liman'ından her yıl yaklaşık 10.000 tutarında buğday ihraç edilmiştir⁶⁹¹.

Nasıl ki Kırım limanlarından Ortadoğu, Avrupa, Anadolu'ya mal sevkiyatı gerçekleşiyorsa söz konusu yerlerden de Kırım limanlarına çeşitli mallar geliyor, oradan da Kırım Hanlığı, Lehistan, Moskova Büyük Knezliği, Deşt-i Kıpçak ve Volga Tatarlarına yayılıyordu. Daha çok talep edilenler pamuklu ve ipekli kumaşlar, şarap,

⁶⁸⁵ "... / Baggie Serai Rezidenza del Tartar kham / Crimea / Che contiene 10.000 villaggi il più grande de quali haverà dieci case / Fortezza che guarda il fosso ..." Ayrıntılı bilgi için bkz. BOB, **Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili**, Conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna, Lodovico Frati (haz.), C. 27, s. 153.

⁶⁸⁶ Marian Malowist, "Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries", **Past and Present**, S. 13, 1958, s. 26.

⁶⁸⁷ Fernand Braudel, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), İstanbul: Eren Yayınları, 1989, s. 399.

⁶⁸⁸ Ennio Concina, **Il Doge e Il Sultano Mercarura, arte e relazioni nel primo '500- Doç ve Sultan 16. Yüzyıl Başlarında Ticaret, Sanat ve İlişkiler**, Sema Postacıoğlu Banon (çev.) Roma: Logart Press, 1995, s. 133.

⁶⁸⁹ İnalçık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi Ve Ahitname Meselesi", s. 195.

⁶⁹⁰ İnalçık, *The Customs Register of Caffa 1487-1490*, s. 134.

⁶⁹¹ Malowist, s. 27.

meyve-sebze, Avrupa kumaşları, Arabistan ve Hindistan'dan gelen mallardı⁶⁹². Getirdikleri metalleri Kırımlılara satıp talep ettikleri ürünleri kendi ülkelerine götürmek isteyen tüccarlar kaçınılmaz olarak hanlığa vergi ödemektedirler. 1500'de Moskovalı büyük bir tüccarın kendi hükümetine sunduğu bir rapora göre; karadan Kırım'a girildiğinde %7 oranında *tamga* adı verilen bir vergi ödenir. Kırım aristokrasisinin başta gelen beylerinden Şirin beyi 3 altın tamga vergisi alır⁶⁹³. Kara dışında yarımada deniz yoluyla da girilebilmektedir. Tüccarlar bahsedilen ürünlerin alımı ve satımında genellikle Azak ve Kefe limanlarını kullanırlardı⁶⁹⁴. Osmanlı'nın bölge hakimiyeti öncesinde Kefe, Cenevizlilerin elinde olduğundan ticarete de onların sözü geçerdi. Ancak Osmanlı Devleti İstanbul'u fethettikten sonra boğazları Kefe'deki Cenevizlere kapatarak onların anavatanları ile irtibatını kesmiştir. 1454'te Osmanlı Devleti, Kefe Cenevizlilerine elçi göndererek boğazlardan geçme hakkı karşılığında yıllık 3.000 altın vergi istemiştir. 1475 yılında da söz konusu yıllık vergi 4.000 altına çıkarılmıştır⁶⁹⁵. Bu tarihten sonra Ceneviz kolonileri Kırım Yarımadası'ndan çıkarılacak ve Avrupa'ya akan ticari ürünlerin güzergahı Anadolu olacaktır. Çünkü gelişen hadiseler sonrasında Kırım Hanlığı, Osmanlı Devletine yarı bağımlı bir hal almış, Karadeniz Türk gölüne dönüşmüştür⁶⁹⁶.

4.2 Osmanlı Devleti ile Ticari Bağlar

Osmanlı Devleti'nin Karadeniz politikası ve Kırım'daki faaliyetleri ticaretin güzergahını değiştirmiştir. Bölgedeki güç dengelerini alt üst eden Osmanlı, ticarete en çok ağırlığını hissettiren Cenevizlilerin açtığı boşluğu doldurmuştur. Böylelikle ticari ürünler İtalyanlar yoluyla Avrupa değil de Anadolu'ya yoğun bir şekilde gönderilmeye başlanmıştır. Bronevskiy, Kırım hanının her yıl Osmanlı'ya vergi olarak esir, kıymetli samur kürk, yağ ve tuz gönderdiğini ifade etmektedir⁶⁹⁷. Ticareti yapılan ürünler incelendiğinde hanlığın vergi olarak gönderdiklerinin arz-talep bağlamında İstanbul pazarında da revaçta olan mallar olduğu görülmektedir. Kuzeyli köleler sadece saray ve soylu çevrelerin değil sıradan Anadolu insanının da talep

⁶⁹² Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Ruşen Sezer (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014, s. 136-137.

⁶⁹³ İnalcık, *The Customs Register of Caffa 1487-1490*, s. 102-103.

⁶⁹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi Cilt 3, 1. Kısım, (II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s. 34.

⁶⁹⁵ Nurettin Ağat, "Bağımsız Kırım Hanları VIII Mengli Giray Han", **Emel Dergisi**, S. 14, 1963, s. 9.

⁶⁹⁶ İnalcık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", s. 25; Suraiya Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Ercan Türk (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 4-5.

⁶⁹⁷ Bronevskiy, s. 49.

ettiği bir metaa olmuştur. Kürk ticareti Moskova'nın elinde olduğundan bu talebi her zaman Kırım hanı karşılayamamaktadır. Bu sebeple Osmanlı Devleti kimi zaman kürk satın almak için Moskova'ya saray tüccarlarından birilerini yollamaktadır. Moskova, Bursa'dan değerli ipek kumaşlar satın alırken, Osmanlı Devleti'de Moskova'dan talep ettiği kürkleri tüccarları vasıtasıyla temin etmektedir⁶⁹⁸. Kırım hanları ise *tiş* adı verilen bir vergi karşılığında Moskova'dan istedikleri kürkleri alabiliyor hatta kürkler onlar için gelir kaynağı oluyordu. Han, kendisi, annesi, karıları, Kalgay, Nureddin ve mirzalar için ne miktarda kürk gönderilmesi gerektiğini çara mektupla bildiriyor ve vergi olarak kendisine gönderilmesini sağlıyordu⁶⁹⁹. Kırımlılar arasında da kürk revaçta olan değerli bir metaaydı. Neredeyse bir samur kürk, bir iki ev fiyatına denkti. Bahçesaray'ın çarşısında kürkçü dükkanlarının ve kürk tüccarlarının olduğu bilinmektedir⁷⁰⁰.

Kırım Yarımadası'nın en önemli liman şehri olan Kefe'nin yönetimi Osmanlı Devleti'nin elindeydi. Kefe limanından sevkiyatı yapılan ürünler, alınan vergiler Osmanlı hazinesi için önemli bir gelir kaynağıydı⁷⁰¹. İncalcık, 1490-1512 yılları Kırım limanları gümrük kayıtlarını baz alarak bölgenin en önemli limanlarının Kefe, Akkirman ve Kili olduklarını söylemektedir⁷⁰². Kırım ve Deşt-i Kıpçak'tan Karadeniz'in güney sahillerine ve İstanbul'a buğday, un, arpa, darı, tereyağı, bal, post, deri, koyun yünü, kurutulmuş et ve tuzlu balık ihraç edilmekteydi⁷⁰³. 1650-1675 tarihleri arasında incelediğimiz arşiv vesikalarında Osmanlı tüccarlarının limanlardan alıp götördükleri ürünler hakkında bilgiler edinilmektedir. Hatta, alımı ve satımı yapılan her bir üründen ne kadar vergi alınması gerektiği üzerine zaman zaman Osmanlı divanında alınan kararlar bölgenin ilgili mercilerine gönderilmektedir⁷⁰⁴.

⁶⁹⁸ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 138.

⁶⁹⁹ Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, s. 172.

⁷⁰⁰ KŞS 10, vr. 79; KŞS 16, vr. 87, 88.

⁷⁰¹ Detaylı bilgi için bkz. İncalcık, *The Customs Register of Caffa 1487-1490*, s. 1-201.

⁷⁰² İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 136.

⁷⁰³ İncalcık, *The Customs Register of Caffa 1487-1490*, s. 113.

⁷⁰⁴ Kili ve Akkirman'da koyun, tütün ve hububattan alınan vergiyle ilgili Osmanlı divanından çıkan 1663/1664 tarihini taşıyan belgeye göre muhtesip kilesi ile 12 kilede 1 tereke, 2 koyundan 1 akçe ve tütünden 24 akçe alınmaya devam edilmesi emredilmiştir. Bkz. BOA, Bâbîâlî Sadaret Divân Kalemi Evrakı (A.DVN), Nr. 38/81; Ayrıca Kırım'ın hemen tüm limanlarında satışı gerçekleşen ürünlerden alınacak vergiler kanunlarda belirtilmiştir. Örneğin şarap satışında, satıcı ve alıcının ödemesi gereken vergi şöyledir: “Ve şol hamr ki, deryâ tarafından Trabzon vilâyetinden gelse, satan kimesne her fuçıdan sekiz osmânî akçe verür; alan kimesne hâricden ise ol dahi osmânî sekiz akçe verür. Eğer alan yerlü ise, nesne vermez imiş. Kapucıya dahi her fuçıdan bir akçe ve yazıcıya her fuçıdan bir akçe verür. Ve hamr-i benefşe ki, deryâ yüzünden gelüb satılsa, her fuçıdan satan on altı akçe gümrük verür ve alan dahi hâricden ise, on altı akçe gümrük verür. Eğer şehir halkından satun

Osmanlı Devleti ile ticari bağlar limanlardaki hareketlilik ve gümrük kayıtları üzerinden tespit edilmektedir. Literatürdeki mevcut araştırmalarda Kırım limanlarındaki hareketlilik, ticari metaalar, tüccarlar, alınan vergiler üzerinden yarımada ile Anadolu arasındaki ticaret kısmen aydınlatılmaktadır. Örneğin Karadeniz ticaretinde önemli bir liman şehri olan Akkirman'ın 1505 tarihli gümrük defteri, Karadeniz ticaretine ilişkin büyük bir katkı sağlamaktadır. Kerim İlker Bulunur'un yayınladığı 1505 tarihli Akkirman gümrüğünde hangi ürünlerin ticaretinin yoğun olarak yapıldığı, Karadeniz'den Anadolu'ya giden ve oradan Karadeniz'e gelen malların neler olduğu öğrenilmektedir. Akkirmen gümrüğünün sadece bir yıllık kaydında kayıtlarında meyve-sebzeler, bitkisel ürünler, tahıl ve bakliyatlar, hayvansal gıdalar, baharatlar, yünlü, pamuklu kumaşlar, deriler, keten ve ev eşyaları geçmektedir⁷⁰⁵. Bu yüzden ticari açıdan çok hareketli bir limandır. Söz konusu ürünleri satmak için Anadolu'dan, Rumeli'den, Sofya, Provadiya, Filipe, Edirne, Niğbolu ve Silistre'den birçok tüccar gelmektedir. Kili limanında Edirne'de üretilen ayakkabılardan Tunca, Selanik ve Dubrovnik'ten getirilen yünlülere kadar pek çok ürünü görmek mümkündür. Yerköyü, Hırşova, Tulça, İsakça, Maçın ve İbrail limanlarına gidecek ürünler için geçiş güzergâhıydı⁷⁰⁶. Ticaretin aktif olduğu bir diğer liman ise Kerç'ti. Kerç, Kırım Tatarları, Kafkasya, Azak, Kefe ve Karadeniz sahilleri için önemli bir transit merkezdi. Hububat, deri, iç yağı, kenevir, bal, tuz ve köle Karadeniz sahillerinden Kerç'e oradan da Osmanlı limanlarına gönderilmekte, Anadolu'dan da kumaşlar ve şaraplar getirilmekteydi⁷⁰⁷.

Kırım Hanlığı'nın sahip olduğu coğrafi konum ve limanlar yarımada'nın kıyı şehirleri dışında Bahçesaray'da da ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Bilindiği üzere Bahçesaray, yarımada'nın orta kesimlerinde olup deniz ile bağlantısı yoktur. Kırım hanının yaşadığı bu şehir ülke nüfusunun en yoğun olduğu yerlerdendir. Tüccarlar getirdikleri ürünleri hem Han ve soylu aristokrat beylere sergilemek hem de buradaki büyük çarşıda yüksek fiyatlardan alıcı bulabilmeyi umuyorlardı. Bahçesaray'da

alurlarsa, nesne vermezler imiş. Bundan gayri her fuçıdan iki akçe kitâbet ve iki akçe kapucılık verürler imiş”, Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri II Bâyezîd Devri Kanunnâmeleri*, s. 434.

⁷⁰⁵ Kerim İlker Bulunur, “Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaret Tarihine Katkı: Akkirman Gümrüğü”, **Omeljan Pritsak Armağanı**, Mehmed Alpargu-Yücel Öztürk (ed.), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 525-581.

⁷⁰⁶ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 139.

⁷⁰⁷ İnalçık, *The Customs Register of Caffa 1487-1490*, s. 139.

dışarıdan gelenlerin konaklaması için tesis edilmiş yedi han vardı. Tüm bunlar Anadolu'lu tüccarlara cazip geldiğinden eşkıya kazaklar ve tehlikeli yolculuklara rağmen Kırım sahasına gelip hanlığın merkezine uğruyorlardı⁷⁰⁸. Tüccarların başlarına uzun, meşakkatli olan yolculukta ne geleceği tam bir muammaydı. Yolculuk sırasında eşkıya kazakların gaspına uğramayanlar oldukça şanslıydılar⁷⁰⁹. Bu yüzden tek başlarına değil de bir kervanla birlikte yolculuk yapıp güvenli yolları kullanıyorlardı.

Tüccarların Anadolu'dan pamuklu kumaşlar ve tütün gibi ürünler getirerek Bahçesaraylılara sattıkları mevcut kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1665 yılının Temmuz sonlarına ait bir belgede Mustafa oğlu Hacı Ali adındaki tüccar Şimail'e vukiyyesi 30 akçeden 53 vukiyye pamuk satmıştır. Satılan toplam pamuktan kazandığı para 1.590 akçedir. Şimail'in 290 akçe ödemediğini iddia ederek olayı mahkemeye getirmiştir⁷¹⁰. Anadolu'nun birçok yerinden Kırım'a ticaret için gelen tüccar vardır. Evliya Çelebi Trabzon'dan gelen tüccarlara dikkat çekmektedir⁷¹¹. Ayrıca Bursa, Erzurum, İstanbul'dan gelen tüccarların şehirdeki varlıklarından haberdarız. Müslümanların dışında İstanbullu Yahudi tüccarlar ticaret için sık sık Bahçesaray'a gelmektedirler. Nahçıvan'dan gelen Acem tüccarlar ve onlara ait kayıtlar Müslüman tüccarlara kıyasla daha fazladır. Kadı sicilleri dışında onlar hakkında bilgi edinebileceğimiz bir

⁷⁰⁸ Tüccarlar için hanlar konaklama imkanının yanı sıra mallarını sattıkları yerlerdi. Bkz. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 33.

⁷⁰⁹ Kazak kelimesi hırsız, soyguncu, avare, evsiz, devletsiz, ailesiz gibi olumsuz anlamlara geliyordu. Bkz. Yücel Öztürk, **Özü'den Tuna'ya Kazaklar-1**, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2004, s. 30; Kazaklar meşru otoriteye karşı çıkan, belli bir etnik kökeni olmayan karma bir gruptur. Öztürk, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar-1*, s. 79; Bölge halkını sürekli rahatsız edip yağmaladıklarından dolayı Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti zaman zaman onlara karşı tedbirler almaya çalışmıştır. XVI. yüzyılda bölgeyi güvensiz bir hale getirdikleri ve Karadeniz sahillerini yakıp yıktıkları bilinmektedir. Bkz. Krzysztof Wawrzyniak, **Ottoman-Polish Diplomatic Relations in the Sixteenth Century**, Ankara: The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Master Thesis, 2003, s. 87; Karadeniz'de Kazaklarla birlikte kalan bir İtalyan diplomatının onlar hakkında senatoya sunduğu rapor oldukça dikkat çekicidir. 12 Temmuz 1585 tarihli raporda Carlo Gamberini bir Kazak lideri ile arkadaş olduğunu yazmıştır. Kazakları, suçlular ve tembel insanlar olarak tanımlayan Gamberini, onları paralı askerler ve başı boş insanlar olarak iki gruba ayırır. Yaklaşık olarak bölgedeki kazakların 19.000 savaşçı olduklarını, Kırım Tatarlarıyla savaştıklarını ve Türkleri acımasızca öldürdüklerine dikkat çeker. Hristiyanların büyük bir yardımcıları olan Kazaklar, İranlılara karşı savaşta Türklerle büyük zararlar verdikleri, Ruslarla Don Nehri için ittifak yaptıkları ve 10.000 askerle savaşa katılabilecek potansiyelleri olduklarını yazar. Bkz. AVSe, **I libri Commemorativi della Repubblica di Venezia Regesti**, Tomo VII, Venezia 1907, Nr. 126; XVII. yüzyılda 200 parça kayıkla Karadeniz'de büyük baskınlar yapmışlardır. Evliya Çelebi, 3. Kitap, s. 159; Ayrıca bkz. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 49; Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 5, 74.

⁷¹⁰ KŞS 9, vr. 96.

⁷¹¹ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini**, Z. Kurşun, S. A. Kahraman, Y. Dağlı (haz.), 2. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 52.

kaynak türüne rastlanmamıştır. Mahkeme tutanaklarında da hastalık, ölüm, dolandırıcılık, mala zarar verme, borçlanma gibi vakalarla söz konusu tüccarlara dair bir takım verilere ulaşılmaktadır.

Bahçesaray sicillerinde yabancı tüccarların konaklamak için tercih ettikleri mekanların başında Sefer Gazi Ağa Kervansarayı vardı. Haziran 1668’de Bursalı Salih Arslan adındaki bir tüccarın ortadan kaybolduğu han sahibi Ahmed Bey’in mahkemeye bildirmesiyle kayıtlara geçti. Belgeden edinilen bilgiye göre Bursalı tüccar, Sefer Gazi Ağa Kervansarayı’nda konaklamasına rağmen 4-5 aydır odasına uğramıyor, doğal olarak da kirasını ödemiyordu. Hancı Ahmed bu sebeple mahkemeye gelip durumu anlatmış, Bahçesaray kadısının onayıyla da bir grup Müslüman ile odaya girmişlerdir. Bursalı tüccarın odasında 1113 akçesi bulunmuş ve hancıya emanet olarak verilmiştir⁷¹². Ortalıktan kaybolan veyahut ölen tüccarların yakın akrabaları şehirde bulunuyorsa malı onlara teslim edilirdi. Muhtemelen Bursalı Salih şehrin yabancısydı ve ne yakın ne de uzaktan akrabası bulunuyordu. Geri döner umuduyla malı, en rahat bulacağı kişi olan hancıya mahkeme kararıyla emanet bırakılmıştı. Mayıs 1773’te Bursa şehrinden Sadullah oğlu Seyyid Hasan adındaki tüccar öldüğünde Bahçesaray’da yaşayan Sadullah oğlu Seyyid Mustafa adındaki kardeşi varis olarak tüm malını almıştır⁷¹³. İstanbul’un Beykoz köyünden Bahçesaray’a gelen Topal Mehmed Beşe ve hangi memleketten geldiği kayıtlarda belirtilmemiş olan Sefer Beşe öldüklerinde yakınları şehirde bulunmadığından malları korunmak için beytülmal’a teslim edilmişti⁷¹⁴. Bir hastalıktan veya kazadan dolayı ölmeyenlerin sorunsuz şekilde yaptıkları alış veriş mahkemeye yansımadığından bilgilerimiz sadece mahkemeye gelenlerden ibarettir. Kefeli tüccar Osman oğlu Mustafa Beşe, Güzel Hisarlı Mustafa Beşe ile yaptıkları alış veriş sonucunda temin edemediği 67 kuruş borcunu almak için mahkemeye başvurmuştu⁷¹⁵. Tüccar Hüseyin ise Sefer oğlu Sarkoz’a 148 vukiyye varak, duhanı 37 akçeden satmıştır. Ancak Sarkoz, 54 esedi kuruş, 76 akçesini ödemiş, geri kalan borcunu istemeye geldiğinde

⁷¹² KŞS 10, vr. 13.

⁷¹³ KŞS 18, vr. 2.

⁷¹⁴ KŞS 10, vr. 116; KŞS 14, vr. 19; Beytülmal kurumu ve fonksiyonları için bkz. Mehmed Erkal, “Beytülmal”, *DİA*, C. 6, 1992, s. 90-94.

⁷¹⁵ KŞS 11, vr. 83; Alacaklarını tahsil edemeyen tüccarların örneklerini çoğaltmak mümkündür. Bunlardan biri de Erzurumlu Ramazan isimli tüccardır. Bkz. KŞS 11, vr. 83.

inkar etmiştir. Bu yüzden tüccar Hüseyin mahkemenin yolunu tutmuş, mahkemece yapılan soruşturma neticesinde 20 kuruş Sarkoz'dan tahsil etmiştir⁷¹⁶.

4.3 Kölelik ve Yaklaşımlar

Tarihi bir fenomen olarak tarihçinin malzemesi haline gelen, üzerinde çokça düşünülen, kimi zaman insan kimi zaman metaa arasında değişken bir statüde kendisine yüklenen misyonlarla toplumsal tarihte yer alır, köle. *Peki, köleyi bu konuma sürükleyen itici güç nedir? İnsan zihni kölelik olgusunu ve statüsünü nasıl yaratmıştır? Üç-dört kelimenin yan yana sıralanmasıyla kölenin ne olduğunu, nasıl tasavvur edildiğini anlayabilir mi insan?* gibi sorular üzerinden bu kısımda kölelik bir forma sokulup anlamlandırılmaya çalışılacaktır.

Tarihin ilk devirlerinden itibaren insanoğlu bir başkası üzerinde güç kurmak, ona hükmetmek ve yönetmek gayesiyle sayısız mücadele vermiştir. Politik ve ekonomik üstünlük, emek gerektiren işleri bir başkasına yaptıрма, daha fazla hükmetme ve daha fazla saygınlık kazanma sadece modern çağda değil, ilk çağlarda da hemen her kesimin edinmeye çalıştığı yegâne faktördü. Güçlü olan aynı zamanda itibarlıydı, sahipti, efendiydi. Kölelik de böyle bir itici gücün sonucunda ortaya çıktı ve kaldırılana kadar da yaşanan çağın bir gereği olarak görülüp toplum tarafından yadırganmadı.

Sözlüklerde köle, “savaşta tutsak alınan, yabancı ülkelerden zorla kaçırılıp özgürlükten yoksun bırakılan, başkasından satın alınan erkek, kul, esir, abd⁷¹⁷” olarak tanımlanır. Bu tanımlamaya göre savaşlarda ve akınlarda yakalananlar veya köle pazarında alımı ve satımı yapılanların sadece erkekler olduğu düşünülebilir. Çünkü tanımda erkekler ön plandadır. Oysa, kadınlar da aynı yollarla kölelik statüsüne düşmektedir. Kadın köleler için kullanılan cariyeye kelimesi de erkek köleden farklı bir statüyümüş gibi algılanmamalıdır. Belge dilinde söz konusu insanlar *kazak, gulâm, abd, çora, doğma, esir, marya, cariyeye* ve *devuşka* gibi kelimelerle ifade edilmektedir. Köle, tüm bu isimleri kapsayan genel bir kavramdır. Belgelerde çeşitli isimlerin görülmesi kölelerin fiziki durumu, cinsiyeti ve yaşlarına göre yapılan

⁷¹⁶ KŞS 20, vr. 88.

⁷¹⁷ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.58e63c29526df9.49764762, 10.04.2017.

sınıflandırmadan kaynaklanır. Bir insan kölelik statüsüne düştüğü zaman sosyal, hukukî ve ekonomik bakımdan hür insanlardan ayrışır, artık mal konumundadır⁷¹⁸.

Ortaçağ İslâm dünyası iktisat anlayışında köle *mal-ı nâtik* yani konuşan maldır. Sahip olunan herhangi bir mal gibi alınıp satılmakta ve rehin verilebilmektedir⁷¹⁹. Bu tanım kölenin uzun süre tarih literatüründe ticari bir meta olarak ele alınıp pazar, emek ve iş gücü üzerinden işlenmesine neden olmuştur⁷²⁰. Ardından konuşan mal olarak nitelenen kölelerin verdikleri hukuk mücadeleleri söz konusu zihniyetin sınırlarını zamanla genişletir bir duruma gelindiğini göstermektedir. İnsanoğlu, köle statüsündeki kişinin pozisyonunu inanç, hukuk bağlamında ayrı ekonomik çıkarlar konusunda ayrı değerlendirmiştir. Yani köle, kimi zaman sadece konuşan bir mal, kimi zaman da yarı insandır. Toplumdaki pozisyonu ise efendisinin kendisine biçtiği hayat, yaptırdığı işler, verdiği yetkilerle belirlenmektedir. Söz konusu statü, köleye ne tam manasıyla bir mal ne de insan sıfatı verir. Son zamanlarda tarih literatüründe kölenin bu durumunu ifade eden çalışmalar yerlerini almıştır. Ehud. R. Toledano, İslâm Ortadoğusu'nda kölelik bağlarını ele aldığı çalışmasında köleye *Suskun ve Yokmuşçasına* kimliğini yükler ve kitabına da bu adı verir⁷²¹. *Toplum gerçekten de köleyi ötekileştirerek görülmeyen bir varlık haline mi getirmiştir? Varlık ile yokluk arasında köleler Araf'ta mı yaşamaktadırlar yoksa yazar modern çağın romantizmi ile geçmişte bağ mı kurmuştur?* gibi sorular insan zihninde belirlemektedir. Kitaba verilen başlık Toledano'nun köleye romantik yaklaşımını değil toplumun köleye olan bakışını vermektedir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi kölenin, bulunduğu yere göre statüsünün değişmesinden, efendisinin verdiği yetkilerle sosyal hayatta görünür hale

⁷¹⁸ M. Akif Aydın-Muhammed Hamîdullah, "Köle", **DİA**, C. 26, 2002, s. 237.

⁷¹⁹ Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", Ankara: **Türk Tarih Kurumu Basımevi**, 1983, s. 220; Ayrıca kölenin bir mal olduğunu vurgulayan diğer çalışmalar için bkz. Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1979-1980 Özel Sayısı, 1980, s. 73; J. Seng Yvonne, "Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, S. 39/ 2, 1996, s. 139.

⁷²⁰ Ronald C. Jennings, "Black Slaves and Free Blacks in the Ottoman Cyprus, 1590-1640", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, S. 30/3, 1987, s. 286- 302; Ehud R. Toledano, **Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East**, London: University of Washington Pres, 1998; Zübeyde Güneş Yağcı, "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", **Karadeniz Araştırmaları Balkan Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi**, S. 8, 2006, s. 12-30; Zübeyde Güneş Yağcı, "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti 1606-1607", **History Studies**, S. 3/2, 2011, s. 371- 384; Zübeyde Güneş Yağcı, "Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya'nın Önemi", **Yeni Türkiye**, S. 71, 2015, s. 429-444.

⁷²¹ Ehud R. Toledano, **Suskun ve Yokmuşçasına İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları**, Y. Hakan Erdem (çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

gelmesinden, çoğu zaman hukuk karşısında sözünün bir değeri olmayıp duyulmamasından kaynaklı olarak yazar bu başlığı vermiştir. Belirsiz bir varlıktan belirgin bir forma evrimleşmek için kölenin karşısındaki tek engel efendisi değildir. Fiziki koşullar, bulunduğu toplum ve hukuk gibi etmenler de oldukça etkilidir.

4.4 Değişen Statüler, Farklılaşan Hayatlar

Hür insan, irade ehliyetinden yoksun bırakılan köleler ve kölelik için de hukuk üretmiştir. Bu hukuka göre bir Müslüman kendi dininden bir başkasını köle yapamadığı gibi bir Hristiyan da başka bir Hristiyan'ı köle yapamazdı⁷²². Köle kaynağı ise savaş esirleri olmaktaydı. Kırım Hanlığı'nı düşündüğümüzde etrafındaki komşu gayrimüslim devletlere düzenlenen yağma akınları ile köle tedarik ediliyordu. Kendi ülkelerinde hür iken akınlarla yakalanıp Kırım'a geldiklerinde onları değişen statüler ve farklı hayatlar bekliyordu. Bakire kızlardan genç ve kuvvetli erkeklere, çocuklardan yaşlılara hemen her kesim farklı isimler alarak ayrıştırılıyordu. Sadece isimlendirme açısından *kazak*, *gulâm*, *abd*'in erkekler, *marya*, *cariye* ve *devuşka*'nın kadınlar, *çora* ve *doğma*'nın ise cinsiyet göz önüne alınmaksızın çocuk köleler için kullanıldığı belgelerden anlaşılmaktadır.

İncelenen saha Kırım olunca köle adı olarak çoğunlukla kazak tabirinin kullanılması, kölelerin kazak kökenli olduğunu düşündürmemelidir. Kayıtlarda köleler “müsellemi'l-mille ... asıl” ibaresi ile Eflak, Boğdan, Rus, Çerkes, Macar, Gürcü, Boşnak, Leh asıllı oldukları belirtildikten sonra ismi ve kendisinin hangi tür köle olduğu yazılmaktadır. Köleler fiziki özellikleri ile betimlendiğinden onların yaşlarına dair de araştırmacılar genel bir kanıya ulaşabilmektedir. Örneğin uzun boylu, gök gözlü, ak sakallı, sarışın, Eflak asıllı Yanoş⁷²³, alçak boylu kara kaşlı, kara gözlü, kara sakallı, Gürcü asıllı Devletgeldi⁷²⁴, uzun boylu, kara yağız, ak gözlü, kara gözlü, kara sakallı Boşnak asıllı Estervan⁷²⁵'ın fiziki özellikleri incelendiğinde hepsinin sakalı olduğu dikkat çekmektedir. Yanoş'un sakallarının beyazlamış olması da yaşlılık emaresi olarak değerlendirilebilir. Tüm bunlar üzerinden kazak kölenin belli bir yaşın

⁷²² Güneş Yağcı, “16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti”, s. 15; Din faktörü Karadeniz ve Akdeniz köle piyasasının mahiyetini etkilemiş, XV. yüzyıldan itibaren köle devşirme merkezleri Kuzey Karadeniz'den Kafkasya ve Rusya'ya kaymıştır. Bkz. Yücel Öztürk, “XIII. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Ticareti”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1995, s. 131.

⁷²³ KŞS 8, vr. 18.

⁷²⁴ KŞS 10, vr. 130.

⁷²⁵ KŞS 11, vr. 8.

üzerindeki erkek köleleri ifade ettiği açıktır. Gulâm ise kazak kölelere nazaran ergenliğe yeni girmiş, bıyıkları terlemiş, tüysüz oğlanları ifade etmektedir⁷²⁶. Bunun 6-7 yaşlarında çocuk olanına da çora denilmektedir. Küçük kız köleler için ayrı bir sınıflandırma getirilmediğinden çora olarak adlandırılan çocuk kölenin sadece isminden kaynaklı olarak cinsiyeti anlaşılabilmektedir. Mikhail Kizilov, çoraların kendi Hristiyan geçmişlerinden habersiz olup doğuştan köle olduklarını, Kırım’da büyüdüklerini ve Kırım Tatarcasını çok iyi konuştuklarını ifade etmektedir⁷²⁷. Ancak sicillerde çoranın küçük çocuklar olduğu anlaşılrsa da doğuştan köle oldukları şüphelidir. Çünkü kadı sicillerinde, köle anne ve köle babadan doğmuş kişiler doğma kelimesiyle tarif edilmektedir. Çoraların bir kısmının akınlar yoluyla kaçırılıp getirilenler olduğu düşünülebilir⁷²⁸. Kırım toplumunun içinde doğanlar ile küçük yaşlarda bölgeye getirilenler Kizilov’un da belirttiği gibi Kırım Tatar kültürünün içinde yetişmişlerdir.

Nasıl ki Kırım toplumunda yer alan erkek kölelerin büyük çoğunluğu olgun olup kazak adıyla belirtiliyorsa aynı şekilde kadın olanlarına da carie denilmekteydi. Cariye bakire olmayan kadın kölelerdi. Bakire olan genç kızlar mahkeme kayıtlarında devuşka olarak kaydedilmişti. Fiyatlarına yaş, boy, güzellik ve marifetler de eklenince oldukça yüksek fiyatlardan alıcı buluyorlardı. Ayrıca genç veya yaşlı fark etmeksizin verilen bir diğer kadın carie ismi ise marya idi. Köken itibariyle bu kelime Rumca olup dişi koyun anlamındadır⁷²⁹. Mehmed Doğan’ın sözlüğünde “kadınlık vasıfları kalmamış kadın” şeklinde de ifade edilmektedir⁷³⁰. Ancak, maryaların kimi zaman yüksek fiyatlardan satılan genç kızlar kimi zaman da artık bir cazibesi kalmayan “kart marya” şeklinde ifade edilen yaşlı kadın köleler için kullanıldığı yapılan çalışmalarda ortaya konulmuştur⁷³¹. Tüm bu adlandırmalar kölelere yaşları, fiziki özellikleri ve cinsiyetleri doğrultusunda verilmektedir.

⁷²⁶ Nihat Engin, **Osmanlı Devletinde Kölelik**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998, s. 112.

⁷²⁷ Mikhail Kizilov, “Slave Trade in the Early Modern Crimea From the Perspective of Christian, Muslim and Jewish Sources”, **JEMH**, S. 11, 2007, s. 7.

⁷²⁸ Mayıs 1650 tarihli bir belgede iki çoranın dört tane atla birlikte firar edip kaçmaya çalıştıkları bilinmektedir. Véliaminof-Zernof, s. 432-433.

⁷²⁹ Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul: Enderun Kitapevi, 1989, s. 1206; İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2011, s. 1970.

⁷³⁰ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1160.

⁷³¹ Fırat Yaşa, “Kırım Hanlığı’nda Köleliğin Sosyal ve Mali Boyutları”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 13/3, 2014, s. 660; Ayrıca bkz. Özdem, s. 91.

Dillerini, dinlerini, kültürlerini bilmedikleri bir ülkeye kaçırılıp getirilen insanların statülerinin yanı sıra hayatları da artık kendi memleketlerindeki gibi değildir. Çünkü değişen statü aynı zamanda farklılaşan hayat demektir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Müslümanlar aynı dinden bir başkasını köle yapamadıkları için gayrimüslimleri kaçırıp köle yapmaktaydılar. Zamanla bu kişiler Kırım Tatarlarının dilini, dinini öğreniyordu. Hatta Hristiyan kölelerin büyük bir çoğunluğunun çevresel faktörlerle inanç değişikliğine gittiği bilinmektedir. Rus, Leh, Eflak, Gürcü, Macar asıllı kölelerin Muzaffer⁷³², Kenan⁷³³, Kabil⁷³⁴, Pir Rüstem⁷³⁵, Devletgeldi⁷³⁶, Gülbahar⁷³⁷ Selvinaz⁷³⁸, Rukiye ve Gülzeman⁷³⁹ gibi isimler, söz konusu kişilerin kaçırılıp getirilmeden önce kullandıkları isimler değildir. Kırım'daki kölelerin büyük çoğunluğu dinlerini değiştirip efendilerinin kendilerini azat etmesini ummaktadırlar. Din değiştiren köleler azat olduktan sonra da kendi ülkelerine geri dönmek yerine alıştıkları bu toplumda kurdukları hayatı yaşamaktadırlar. Kölelik statüsünden çıkan ve bir kaç nesil Kırım'da yaşayanlar artık yerel halktan ayırt edilmeyecek duruma gelmektedir. Hür olan ve toplumsal hayata karışan köleleri mahkemede baba isimlerin Abdullah diye kaydedildiğinden azatlı köle olduğu tahmin edilebilir. Kendi isimleri yerel halkın kullandığı isimlerden pek de farklı değildir. Bahçesaray'da bulunan Rus Mahallesi'nin de azatlı köleler için kurulmuş olabilme ihtimali bu düşüncemize dayanmaktadır. Çünkü Bahçesaray'daki köle nüfusunun büyük çoğunluğunu Rus asıllıların oluşturduğu bilinmektedir. Bunlar Müslüman olduktan sonra aynı mahalle etrafında yerleştiklerinden kurulan mahalle Rus Mahallesi adını almış olmalıdır.

Bu insanların önce kölelik statüsüyle değişen hayatları, azat edildikten sonra da farklılaşıyordu. Örneğin Gazi Giray Han'ın kızı Melek Sultan Hanım orta boylu, koyun gözlü, sivri burunlu, sarışın, Rus asıllı Gülistan adındaki cariyesi ile Gülistan'dan doğan koyun gözlü çorayı azat etmiştir⁷⁴⁰. Gülistan, han kızının kölesi olduğuna göre muhtemelen Kırım'a geldiğinde bakire ve güzel bir köleydi. Çünkü köleler akınla getirildiğinde içlerinden iyi olanları seçilip han ve han ailesine

⁷³² KŞS 9, vr. 11.

⁷³³ KŞS 9, vr. 26.

⁷³⁴ KŞS 9, vr. 27.

⁷³⁵ KŞS 10, vr. 72.

⁷³⁶ KŞS 10, vr. 16.

⁷³⁷ KŞS 10, vr. 15.

⁷³⁸ KŞS 11, vr. 15.

⁷³⁹ KŞS 11, vr. 23.

⁷⁴⁰ KŞS 11, vr. 48.

sunulmaktaydı⁷⁴¹. Eğer efendisinden çocuk doğurmuş olsaydı kendisi kadın kölelere özgü bir yöntem olan ümm-i veledlik statüsüne yükselirdi. Köle anne ve köle babadan doğan bir çocuk çora olarak adlandırıldığından anlıyoruz ki Gülistan, efendisinin onayıyla başka bir köleyle evlenmiş ve sonunda da çocuğıyla beraber hürriyetine kavuşmuştur. Genç bir kız olarak geldiğı Kırım’da önce cariyeye, sonra da çocuk annesi olduğı, yeni bir hayatın içine girdiğı anlaşılmaktadır.

4.5 Köle Akınları ve Esaret

Akın ve savaşlar güçlünün güçsüzü yakalayıp esareti altına aldığı en önemli köle kaynaklarıdır. Esir edilen kişiler karşı taraftan alınan fidye karşılığında serbest bırakılır. Ancak her zaman iki tarafın anlaşması mümkün olmamaktadır. Savaşa katılan kişiler, ele geçirdikleri diğeri insanları ganimet olarak değerlendirmiş ve bu da köleyi alınıp satılan mal konumuna düşürmüştür⁷⁴². Etrafı gayrimüslim devletlerle çevrili olan Kırım Hanlığı’nda akınlar, bölge sakinlerinin en önemli geçim kaynağı olmuştur. Tavernier, Karadeniz bölgesinde yaşayan kavimler için akınların hayatı bir değeri olduğunun altını çizerek bu savını Kırım Tatarlarının düz ovalarda değil de dağların eteklerinde oturmasıyla açıklar. Çünkü Kırım Tatarlarının dışında bölgede yer alan Gürcüler, Çerkesler, Eflaklılar, Bogdanlılar, Lehler ve Ruslar da geçimlerini çapula çıkararak karşılamaktadırlar. Yağmalanmaktan çekinen Kırım Tatarlarının çoğı bu yüzden dağ eteklerine yerleşmiştir. Düz ovalarda yaşayanlar ise kendilerine çapula geleceklerini anlar anlamaz hayvanlarıyla birlikte dağlara kaçmaktadırlar⁷⁴³. Yerli halkın büyük bir kısmı verimli topraklar bulunduğu halde tarımla uğraşmak yerine hayvan sürüleri ile geçimlerini sağlamayı yeğlemektedirler. Ancak en önemli geçim kaynakları akınlar ile getirilen ganimetler olmaktadır. Akın başka bir deyişle çapul veya yağma onların hayatlarının bir parçasıdır. Han, bölge sakinlerinin bu isteğini yerine getirmekle yükümlüdür. Yoksa ülke ekonomisi büyük bir sarsılma yaşayabilir. Hatta bölge aristokrasisinin ileri gelen beyleri ve halk akın istediğı halde hanın istememesi iktidar değişikliğine zemin bile hazırlayabilmektedir. Mehmed Giray Han’ın ölüm nedenlerini ele alan 1584 tarihli bir rapor, Mehmed Giray’ın Kırım Hanlığı’nı idare ettiğı ilk zamanlarda askeri açıdan çok yetenekli olup sürekli akınlar

⁷⁴¹ Martin Bronevskiy, han ve han ailesinin yağmalar yoluyla getirilen esirlerin en iyilerinin onda birini seçerek aldıklarını, sonrasında ise aristokrat beyleri ve diğeriilerinin paylaştıklarını ifade eder. Bkz. Bronevskiy, s. 54.

⁷⁴² Ahmet Özel, “Esir”, *DİA*, C. 11, 1995, s. 382.

⁷⁴³ Tavernier, s. 312.

düzenlediği, sonrasında ise akına çıkmayı sürekli reddetmesinin öldürülmesinde önemli bir etken olduğu ifade edilmektedir⁷⁴⁴. Yaron Ben-Naeh, Kırım Tatarlarının akın yaparken Osmanlı Devleti ile işbirliği halinde olduğunu söylemektedir⁷⁴⁵.

Kırım hanı akına çıkmaya karar verdiği zaman aristokrat beyler askerlerini hazırlar ve uygun zamanın gelmesini beklemekteydiler. Akına gelişigüzel bir zamanda değil de genellikle Lehistan, Litvanya ve Rusya⁷⁴⁶’ya hasat zamanlarında ve kışın nehirler donduğunda gitmektedirler⁷⁴⁷. Ahmet Cevdet Paşa, nehirlerin donması için Kırım Tatarlarının çocuklarına dua ettirdiklerine dikkat çekmektedir. Donmuş nehir, her tarafı yağmalamayı kolaylaştırmakta, bol ganimet ve köle ile dönmeyi sağlamaktadır. Akına karar veren han, kabile beyleri ve mirzalara “Filan gün, filan yerde bulunasınız” diye yarlık yazıp atlı askerlerle belirlenen mevkide hazır olunmasını emretmektedir⁷⁴⁸. Aristokrat kabile beyleri ve mirzalar kendilerine yarlık tebliğ edilir edilmez askerleriyle birlikte hazır olurlar ve hanın bu emrini yerine getirmek kendilerinin de arzu ettiği bir şeydir. Çünkü söz konusu zümreler için akına çıkmak ekonomik sıkıntıların giderilmesi anlamına gelmektedir⁷⁴⁹. Sefere çıktıklarında da önemli kabile beyleri veya üst düzey devlet görevlileri hanın huzuruna gelerek çapul yapmak istediklerini bildirebilmektedir. Evliya Çelebi köle akınına çıkmak isteyen üst düzey kişilerin hana gelip meramlarını ifade ettiğine dikkat çekmektedir. Örnek olarak da Kırım serdarı Polat Ağa’yı vermektedir. Polat Ağa hanın huzuruna gelip “*Sultânım bir bârgîr verseniz şu şehre bir çapul civerüp şu şılga kızlardan ve devuşkalardan alub Kırımğa doyum varsak ölyüdüğümüzge gam yemezdik*” demiştir⁷⁵⁰. Osmanlı Devleti’nin esir akınına izin vermediği zamanlarda Han’da bu istekleri reddedebilmektedir. Remmal Hoca da yine bir sefer zamanında beylerin esir akınına çıkmasına hanın müsaade etmeyip sadece davarları yağmalamalarına izin

⁷⁴⁴ ASM, **Cancellaria Ducale Estense Estero, Corteggi e documenti di Stati è Città Italia, Stati Varii, Tartaria**, B. 193, Specie Unica.

⁷⁴⁵ Yaron Ben-Naeh, “Blond, Tall, with Honey-Colored Eyes: Jewish Ownership of Slaves in the Ottoman Empire”, **Jewish History**, S. 20, 2006, s. 317.

⁷⁴⁶ Moskova’ya yapılan meşhur bir akın için bkz. Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi I**, Beskir Sıtkı Baykal (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 354.

⁷⁴⁷ Kaysunî-zade Nidaî Remmal Hoca, **Tarih-i Sahib Giray Han**, Özalp Gökbilgin (haz.), 1973, s. 31; Davies, s. 20.

⁷⁴⁸ Ahmet Cevdet Paşa, “Kırım ve Kafkas Tarihçesi”, Ahmed Özaydın (haz.), **Emel Dergisi**, S. 221, 1997, s. 11.

⁷⁴⁹ Halil İnalcık, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeği”, **Doğu Batı Makaleler II**, Taşkın Taşın-Suna Aksoy, (haz.), 2008, s. 136.

⁷⁵⁰ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini**, Y. Dağlı, S. A. Kahraman (haz.), 6. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 32.

verdiğini yazmaktadır⁷⁵¹. Ancak en karlı yağmalar bol köle ile dönülen yağmalardır. Osmanlı Devleti dış komşularıyla anlaşmalar yaptıklarında Kırım Hanlığı'nın belli ülkelere akına çıkmasını da yasaklamaktadır. Ancak ülkede kıtlık ve kuraklık baş gösterdiğinde Kırım Tatarları mecburen akın sayısını artırır, ve yasağı çiğneyebilirlerdi. Örneğin 29 Eylül 1564 Cuma günü merkezden gönderilen bir *name-i şerifte* Kırım atlılarının Lehistan'a akın yaptıkları, çok miktarda esir ve hayvan getirdikleri yazmaktadır. Sultanın emri ise bu esirlerin serbest bırakılması, alınan hayvanların da tekrardan sahiplerine iade edilmesi yönündedir⁷⁵². Sadece XVI. yüzyıl değil XVII. yüzyılda da bazı dönemler Lehistan'a akın yapılmaması yönünde Osmanlı divanından emirler çıkmaktaydı. Kırım Hanı Mehmed Giray Han'a gönderilen 28 Eylül 1627 Salı Günü (17 Muharrem 1037) tarihini taşıyan nâme-i hümayunda Lehistan ile Osmanlı Devleti arasında sulh yapıldığından, hiç kimsenin Leh taraflarına akına gitmemesi ve sulha aykırı herhangi bir faaliyette bulunmaması tembihlenmektedir⁷⁵³. Ancak 6 yıl önce yani 1621 yılında Osmanlı Devleti, Kırım hanının 50.000 atlı askeriyle Dinyeper Nehri'ni geçip Lehistan'a akın yapmasına izin verdiği bilinmektedir⁷⁵⁴.

Mühimme defterlerinin yanı sıra Venedik Balyoslarının tuttuğu raporlar olan *dispacci* adı verilen kayıtlarda sık sık Kırım atlılarının faaliyetleri rapor edildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri Balyos Simon Contarini'nin raporudur. Tuttuğu raporda soylu bir Lehistanlının Osmanlı topraklarına gelerek Kırım atlılarının Lehistan'a akın yaptıklarının bilgisi yer almaktadır. Bu akınlardan rahatsızlık duyan Lehistan kralının görevlendirdiği soylu, Osmanlı sultanının huzuruna çıkarak Kırım atlılarınca yaşam alanlarının istila edilip yağmalandığı yönünde şikayetini bildirmiştir. Balyos Simon konuyla ilgili tüm gelişmeleri yakından takip etmiş ve Venedik Senatosu'na yolladığı raporlarda asilzadenin faaliyetlerinden bahsetmiştir⁷⁵⁵. Kırım

⁷⁵¹ Kaysunî-zade Nidaî Remmal Hoca, s. 31.

⁷⁵² **6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), Özet-Transkripsiyon ve İndeks**, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995, s. 121.

⁷⁵³ **83 Numaralı Mühimme Defteri (1036/1037-1626-1628), Özet-Transkripsiyon ve İndeks ve Tıpkıbasım**, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2001, s. 50.

⁷⁵⁴ Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selânikî**, Mehmet İpşirli (haz.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989, s. 214; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi Cilt 3, 1. Kısım (II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlıfça Andlaşmasına Kadar)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s. 130.

⁷⁵⁵ 16 Mayıs, 11 Haziran ve 22 Ağustos 1609 tarihli raporlar incelendiğinde Kırım atlılarının kendi topraklarından gitmeleri yönünde neler yaptığına dair Lehistanlı asilzadenin faaliyetleri takip

Hanlığı'na komşu olan ülkeler Tatar akınlarını engellemenin çeşitli yollarını aradıkları verilen örneklerden anlaşılmaktadır. Lehistan elçisi Mikolaj Brzeski, Kanuni Sultan Süleyman'ın huzuruna gelip Kırım Tatarlarının akınlarla kaçırıp götürdüğü Lehistanlı esirler karşılığında Moskova'ya karşı kendileriyle müttefik olmaya ikna etmeye çalışmıştır⁷⁵⁶. Ne zaman Lehistan, Kırım akınlarını Osmanlı sultanına şikayet etse umut vermeyen kibar bir cevap almaktadırlar. Örneğin böyle bir şikayette bulunan Sigismund Augustus'a gönderilen nâme-i hümayunda verilen cevap II. Selim Han'ın Müslüman olduğu ve sultan tarafından da korunduğu yönündedir⁷⁵⁷. Akınlar sadece Kırımlılar tarafından yapılmamaktadır. Bazen Lehistanlılar da Kırım'a akın düzenlemektedir. 1574 yılında 400 askerle Akkırman'a akın yapıp buradaki Osmanlı ve Kırım tüccarlarını öldürmüşlerdir⁷⁵⁸. Böyle durumlar yaşandığında aralarında barış anlaşması imzalanmışsa kurallara aykırı olduğundan dolayı Osmanlı Devleti, Lehistan kralından tazminat isteyebilmekteydi⁷⁵⁹.

Beauplan, Moskova'ya düzenlenen bir akına yaklaşık 80.000 kişinin katıldığını, kendi sayıları oranında köleyle ülkelerine döndüklerinin altını çizerek, Kırım Tatarları'nın akınlar ile yaşadıklarını vurgular⁷⁶⁰. Akdes Nimet Kurat, özellikle Moskova'ya yapılan akınların köle ve ganimet elde etmenin yanı sıra Kazak saldırılarına karşılık vermek için de yapıldığını öne sürmektedir. Ayrıca Kurat, Kırım'da kıtlık ve yoksulluk arttığında, Moskova'ya akınların arttığını, Moskova hükümetin de bu akınlara engel olmak amacıyla Kırım Hanlığı'na yıllık olarak belirli miktarda para ve hediyeler gönderdiğine değinmektedir. Bir çeşit vergi olarak da adlandırılabilir olan söz konusu hediye ve paraya Tatarca'da "tış" (tiyış) denilmektedir⁷⁶¹. V. Véliaminof-Zernof tarafından neşredilen belgelerde Kırım hanı, han ailesinden olan kişiler, Nureddin Sultan ve Kalgay Sultan ve onların aileleri için tış vergisi olarak

edilebilmektedir. Bu durumu rapor ederken kullandığı "*le nuove de buoni progressi del Re di Polonia*" ifadesi bir müjde niteliğinde olup iyi ve yeni haberlerin getirdiğini anlatmaktadır. **ASVe, Senato, Dispacci, Dispacci degli ambasciatori e residenti, Costantinopoli**, F. 67, Belge nr. 119, 233, 237, 347.

⁷⁵⁶ Wawrzyniak, s. 39.

⁷⁵⁷ Wawrzyniak, s. 89.

⁷⁵⁸ Wawrzyniak, s. 100.

⁷⁵⁹ Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 111.

⁷⁶⁰ Beauplan, s. 37; Beauplan dışında Kırım Tatarlarının en önemli geçim kaynağının akınlar olduğunu dile getiren çalışmalar için bkz. İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", s. 137; Ayrıca bkz. Madeline Zilfi, **Women and Slavery in the Late Ottoman Empire**, 2010, s. 142.

⁷⁶¹ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten – İdil Kanalı ve XVI – XVII. Yüzyıl Osmanlı Rus Münasebetleri)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011, s. 249.

samur kürkleri talep ettikleri anlaşılmaktadır⁷⁶². Moskova böyle bir yöntemle Kırım Tatarlarının kendi ülkelerine akın yapmasını önleme amacı gütmüştür. Kırım açısından bakıldığında Moskova'ya yapılan akınlar sadece köle ve ganimet elde etmek değil, aynı zamanda eşkıya kazakların saldırılarını dizginlemek için yapıldığı açıktır.

Kırım hanının Moskova ile barış anlaşması yaptığı dönemlerde önlerinde akına çıkabilecekleri yeni bir güzergah olarak Çerkesiztan kalıyordu⁷⁶³. Kırım Hanlığı'nın köle kaynakları arasında Çerkes kabileleri de azımsanmayacak kadar çoktu. Çerkesler, Kırım hanlarına haraç ödemek yerine köle ve cariye vermeyi tercih etmişler ve bu köleler bizzat hana ve üst düzey devlet görevlilerine takdim edilmiştir⁷⁶⁴.

Polonyalı tarihçiler XVII. yüzyılda yıllık ortalama 20.000 kişinin akınlarla ele geçirilip Kırım'a götürüldüğünü ve 1474'ten 1694 yılına kadar yaklaşık olarak 1.000.000 Lehistanlının esir edildiğinin altını çizerler. Aynı şekilde Rus tarihçiler de 1607-1617 yılları arasındaki sadece 10 yıllık süreçte 100.000 Rus asıllı insanın esir edildiği ve ilerleyen 30 yılda da yine 100.000 kişinin köle yapıldığına vurgu yapmaktadırlar⁷⁶⁵. Tüm bu değerlendirmeler göz önüne alınarak Kırım Hanlığı'nın en önemli geçim kaynaklarının başında akınların geldikleri yorumu yapılabilir. Ancak, söz konusu araştırmacıların vermiş olduğu rakamların oldukça abartılı olduğu düşünülmektedir. Kırım Tatarları ele geçirdikleri köleleri limanlar vasıtasıyla büyük bir kısmı Anadolu'ya gönderilmektedir. Transit geçişte mühim yer alan limanların gümrük kayıtları incelendiğinde verilen rakamlar üzerinden sağlam tespitler yapılabilecektir.

4.6 Köle Pazarı ve Ticaret

Kırım, Karadeniz köle ticaretinin hiç şüphesiz en önemli merkezidir. En eski çağlardan beri bölgede esir ticareti olduğu bilinmekle birlikte hanlık kurulmadan önce de Grek, Ermeni, Yahudi, İtalyan tüccarlar köle tedarik etmek için sık sık burada

⁷⁶² Véliaminof-Zernof, s. 428-429, 447, 466, 496.

⁷⁶³ İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", s. 139.

⁷⁶⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* Cilt 3, 2. Kısım (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar), s. 34.

⁷⁶⁵ Alan W. Fisher, "Muscovy and the Black Sea Slave Trade" **A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier**, 1999, s. 34.

faaliyet göstermektedirler⁷⁶⁶. Tam olarak Kırım'da köle ticaretinin ne zaman başladığı bilinmemesine rağmen Roma ve sonrasında da Bizans'ın Karadeniz ve Kafkas Steplerinden alınan kölelerin madenler ve insan gücü gerektiren işlerde istihdam ettiği bilinmektedir. 1204 yılında IV. Haçlı seferinden sonra İtalyanlar Kırım'da ticaret kolonileri kurmuştur⁷⁶⁷. Zamanla bölgedeki ticari ağları genişleyen İtalyanlar, XIV. yüzyılda çoğu Slav ve Tatar köleleri İtalya'ya götürmüş, Venedikli ve Cenevizli tüccarlar Kefe, Azak ve İskenderiye'de köle pazarları kurmuşlardır. Sadece 1414-1423 yılları arasında 10.000 köle Kefe'den Venedik'e satılmıştır⁷⁶⁸. Venedikli diplomatlar ve balyoslar kendi ülkelerine gönderdikleri sefaretnamelerde (relazione) Kırım köle ticareti hakkında bilgiler vermektedirler. Bunlardan birisi de Balyos Giovanni Correr'in senatoya yolladığı rapor önem arz etmektedir. Raporda Kırım Tatarlarının köle akınlarında çok ünlü oldukları, genellikle Moskova, Lehistan ve Kafkasya'ya akınlar düzenledikleri, getirdikleri köleleri satmak için yarımadanın en önemli köle ticaret merkezinin Kefe olduğunun bilgisi verilmektedir. Elçi raporunda köleler Kefe'ye getirildiğinde Anadolu'dan birçok tüccarın köle satın almak için orada bekledikleri, pazarda satışa sunulan köleleri alıp Anadolu'ya ve özellikle de İstanbul'a götürdüklerini yazmaktadır⁷⁶⁹. Bir diğer kayıt ise Venedik'te önemli bir pazar olan Rialto Köprüsü'nde Giosafat Barbaro'nun karşılaştığı iki Tatar kızıyla ilgilidir. Belgeden, uzun bir süre Kırım'da yaşadığını ve Kırım Tatarca'sını öğrendiğini biliyoruz. 1455 yılında Rialto pazarında alışveriş yaparken yaşadıklarını kayda geçirmiştir. Anlattıklarına göre Rialto'da yürürken köle olarak satılmaya çalışılan iki Kırım Tatar kızı görür ve onlarla kendi dillerinde konuşur. Kızların yasal

⁷⁶⁶ Alan W. Fisher, **Kırım Tatarları**, Eşref Bengi Özbilen (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2009, s. 46; Fisher, "Muscovy and the Black Sea Slave Trade" s. 35; Güneş Yağcı, "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", s. 15.

⁷⁶⁷ Fisher, "Muscovy and the Black Sea Slave Trade" s. 28.

⁷⁶⁸ Fisher, "Muscovy and the Black Sea Slave Trade" s. 29; Venedik'te Tatar ve Rus asıllı köleler oldukça fazlaydı ancak erkek kölelere kıyasla kadın köleler daha fazlaydı. Çünkü Venedik köle pazarında revaçta olanlar kuzeyli kadın kölelerdi. Maria Pia Pedani, **Osmanlı Padişahının Adına İstanbul'un Fethinden Girit Savaşına Venedik'e Gönderilen Osmanlılar**, Elis Yıldırım (çev.), Nevin Özkan (ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s. 103.

⁷⁶⁹ "Hora a questo bisogno suppliscono per eccellenza i Tartari, perché se ne vanno essi alla caccia d'uomini nella giurisdizione di Polonia, di Moscovita, et spesso anco fra Circassi; poi riducono la preda al Caffa, dove sono compri da mercanti et condotti a Constantinopoli, tanto che vi è sempre il bazarzo di schiavi, come d'altra sorte d'animali, et innumerabili sono quelli che senza venir a Constantinopoli sono trasportati nella Natolia et applicati al lavoro de terreni, ovvero ad altri eserciti, quali tutti se fanno turchi. Se mancasse mò questa continua miniera d'huomini, che mai cessa, non è dubio che stante la peste, la quale si fa ordinariamente tanto sentire in quelle parti, che un padre si contenterebbe di generar i dui terzi delli figliuoli per lei" Maria Pia Pedani, **Relazioni di ambasciatori veneti al Senato Vol. XIV, Relazioni inedite, Costantinopoli (1508-1789)**, Padova, Bottega d'Erasmus 1996, s. 234.

olmayan yollarla köle yapıldıkları ve aslında hür olduklarını öğrenir. Onları kurtarmak için satın alıp kendi evine götürür. Barbaro iki Kırım Tatar kızından birini tanımaktadır. Kırım’da gümrük memuru olarak çalıştığı sürede bir kez daha Kırım Tatar kızının hayatını kurtarmıştır. Bu yüzden de o kız, Barbaro’nun önünde diz çökerek “ikinci kez hayatımı kurtardın” der. Birincisinde ise Kırım’da kaldıkları yerde yangın çıktığında duvarı gelip kızı oradan çıkarmıştır. Barbaro’nun yardımıyla kızlar tekrardan evlerine dönmüşler ve özgürlüklerine kavuşmuşlardır⁷⁷⁰. Söz konusu bilgiler İtalyan arşiv kaynaklarından edinilmektedir. XV. yüzyılın ortalarına kadar İtalyanların köle ticaretinde oldukça aktif rol oynamışlardır. Kefe’de kurdukları kolonilerinde Avrupa’ya gönderilen kölelerin ticaretini tekellerine aldıkları anlaşılmaktadır. Onların faaliyetleriyle de Kefe’nin önemli bir ticaret merkezi olduğu düşünülmektedir. Osmanlı Devleti’nin Kefe’yi Cenevizlilerin elinden alması ticaretin de yönünün değişmesine neden olmuştur⁷⁷¹. Kefe köle pazarına yukarıda bahsettiğimiz gibi akınlarla getirilen köleler, Osmanlı köle tüccarları vasıtasıyla Üsküp, Edirne, Bursa ve İstanbul, Trabzon’a getirilerek Anadolu insanına satılırdı. XV. yüzyılın sonlarına doğru Bursa esir pazarı, köle satışının en canlı olduğu pazardı⁷⁷². Kefe dışında Yarımada’nın sahip olduğu Azak, Kerç, Taman ve Kopa gibi limanlar kölelerin alınıp satıldığı işlek pazarlardandı⁷⁷³. Arz – talep bağlamında başta Anadolu olmak üzere bir çok bölgeye köle sevkiyatı Kırım’ın Azak, Taman, Gözleve, Anapa, Kefe limanları vasıtasıyla yapılmaktaydı. Adı geçen her bir limanda köle pazarı kurulmakta köleler alıcıya çıkarılmaktaydı⁷⁷⁴. XVII. yüzyılda Osmanlı’da kuzeyli kölelere artan talep Kırım Hanlığı’nı karşılamaya başladığına değinen Halil İnalçık, 1606-1617 yılları arasında Rusya’dan 100.000 esirin Kefe’de satılarak

⁷⁷⁰ Tatar kızının söylediklerini Barbaro kendi dilinde şöyle anlatmaktadır: “Sichè niuno mai deve partendose da altri (con l’opinion de non ritornar mai più in quelle parte) dimenticare de le amicitie, como che se mai più se havesseno a veder insieme. Possono accader mille cose che se haverano a veder assieme, et forsi colui che più po’ harà ad haver bisogno de cholui che mancho po”. Bkz. Lockhart, L., Morozzo R., Tiepolo, M.F, **I viaggi in Persia degli ambasciatori veneti Barbaro e Contarini**, Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1973, s. 88-89; Benzer hikayelere XVII. yüzyılda da rastlanmaktadır. Salvatore Bono’nun kaleme aldığı Yeniçağ İtalya’sında Müslüman Köleler adlı çalışmada İtalya’nın çeşitli kentlerinde köle olarak kullanılan Tatar kızları ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündür. Bkz. Salvatore Bono, **Yeniçağ İtalya’sında Müslüman Köleler**, Betül Parlak (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

⁷⁷¹ Fisher, “Muscovy and the Black Sea Slave Trade” s. 30.

⁷⁷² İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeği”, s. 134; Ürekli, s. 94.

⁷⁷³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 137.

⁷⁷⁴ Alan W. Fisher, “The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slaves Sales, Some Preliminary Considerations”, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi Beşeri Bilimler-Humanities**, S. 6, 1978, s. 161; Güneş Yağcı, “İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti 1606-1607”, s. 375.

Anadolu'ya gönderildiğine dikkat çekmektedir⁷⁷⁵. Köle ticareti Osmanlı Devleti'ne Kefe gümrüğünden hayli yüksek miktarda vergi geliri de sağlamaya başlamıştır. Çünkü alıcı ve satıcıdan vergi alınmaktadır. 100.000 civarında kölenin Osmanlı ülkesine girişi devlet hazinesi için de hayli yüksek bir gelir kaynağı demektir⁷⁷⁶. Çünkü köle satışının gerçekleşmesi pencik adı verilen bir verginin ödenmesi ile mümkün olabiliyordu. Aksi halde bir resmiyet kazanmadığından gümrükten köleyi geçiremediği gibi pencik varakasını gösteremeyen tüccar yeniden vergi ödemek zorunda kalıyordu⁷⁷⁷. Kölenin alımı ve satımında da ayrıca vergi alınmaktadır ve bu durum kanunnâmelerde açıkça belirtilmektedir. Örneğin Bâyezîd devri kanunnâmesinde Kefe'de köle alım ve satımında gümrükte her bir köle için 210 kefevî akçe ödenmesi gerekmektedir. Belirtilen meblağın yarısının satıcı, diğer yarısını da alıcı tüccar ödemektedir⁷⁷⁸. Köle, Taman'dan getirilmişse 200 akçe tahsil edilmektedir. Ayrıca getirilen kölenin yaşı da alınacak verginin oranını etkilemektedir. Örneğin köle, yedi yaşının altındaysa 75 akçe ödenmektedir⁷⁷⁹. Kölenin getirildiği yere göre verginin oranının düştüğü görülmektedir. Taman'dan gelen köleden alıcı ve satıcının ödediği oran 200 iken Kefe'de 210 olduğu görülmektedir. Bunların dışında Akkirman Kanunnâmesi'nde Gözleve'ye köle geldiğinde gümrük vergisi oranının olgun köle için 78, yedi yaş üstü için 39, daha küçük köleler içinse 20 akçe alınması belirtilmiştir⁷⁸⁰. Tüm bu işlemlerin düzenli bir şekilde gerçekleşmesi için resmi görevliler vardır. Pazarın düzenini, alış verişin sorunsuzca gerçekleşmesini sağlayan bu görevliler esirciler emini ve ona bağlı olarak çalışan kişilerdir. Her satılan esirden nafaka ve tellaliye adında 1/10 oranında vergi

⁷⁷⁵ Halil İnalçık, "Osmanlı Rus İlişkileri 1492-1700", **Türkiye Rus İlişkilerinde 500. Yıl 1491-1992**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 27; Halil İnalçık'ın belirttiği tarihlerden sadece 1 yıllını içeren bir gümrük defterinde yılda 3488 kölenin Karadeniz limanlarından İstanbul'a getirildiği bilinmektedir. 10 yıllık süreçte bu sayının 100.000 olması oldukça abartılı gelmektedir. 1606-1607 yılı İstanbul gümrük defterindeki köle sayıları için bkz. Güneş Yağcı, "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti 1606-1607", s. 382.

⁷⁷⁶ Yaşa, "Kırım Hanlığı'nda Köleliğin Sosyal ve Mali Boyutları", s. 661.

⁷⁷⁷ Güneş Yağcı, "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti 1606-1607", s. 373; Y. Hakan Erdem, **Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909**, Bahar Tırnakçı (çev.), İstanbul: Kitap Yayınları, 2004, s. 34-35.

⁷⁷⁸ Alınan vergiler sadece 210 akçe ile sınırlı değildir. "Tamgay-ı esir ki, kurâdan şehir-i Kefe'ye esir gelse Tatardan ve Çerkezden her esir için alandan ve satandan 105'er akçe-i Kefe'vî alınurmuş. Ve bundan gayrı tuta yani dellâllık deyu binde sekiz akçe ve rubu' alınmış. Yine satsa alan 105 akçe ve satan hemân 27 verüb ve tuta dahi iki taraftan alınurmuş. Ve şimdiki hâlde alan yine satsa satan 27 vermez ve alan 105 vermez. He mân gerü resm deyu 27 akçe verür." Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri II Bâyezîd Devri Kanunnâmeleri*, s. 432.

⁷⁷⁹ Fisher, "The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slaves Sales, Some Preliminary Considerations", s. 163.

⁷⁸⁰ Fisher, "The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slaves Sales, Some Preliminary Considerations", s. 164.

tahsil ederler⁷⁸¹. Kefe'den kölelerle yola çıkan bir geminin İstanbul'a ulaşması on günü alır ve yol güzergâhı sürecinde durduğu liman Sinop'tur. İstanbul'a gönderilen kölelerin % 70'lik kısmı Kefe'den gelir. Gemi İstanbul'a vardığında kölelerden güzel kızlar ve güçlü erkekler seçilerek saraya sunulur. İçlerinden seçilen kızlar Osmanlı haremine girerken, güçlü erkekler de saray hizmeti için kullanılır⁷⁸². Saraya sunulanlardan geriye kalanlar ise Anadolu'nun çeşitli şehirlerine satışlarla yayılırdı. İzzet Sak'ın çalışmalarında Konya, Gaziantep, Karaman, Trabzon ve Niğde gibi şehirlerde Karadeniz'in kuzeyinden getirilen Rus, Eflak, Boğdan, Çerkes, Gürcü, Moskof asıllı köleler ilgili durumun göstergesi olarak değerlendirilebilir⁷⁸³. İstanbul ise kölelerin en yoğun olduğu Osmanlı şehriydi. XVI ve XVII. yüzyıllarda şehrin farklı yerleşim birimlerine ait mahkeme kayıtlarında başta Rus asıllı köleler olmak üzere, Leh, Çerkes, Eflak, Boğdan, Gürcü, Macar asıllı köleler ticari bir meta olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁸⁴. Pazar fiyatları ise Kırım limanlarında satılanlara oranla oldukça yüksektir. XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul köle pazarında satılan kölelerin fiyatları üzerine odaklanan bir çalışmada belirtilen fiyatlar ortalama 400 ile 500 altının üzerinde olduğunu göstermektedir⁷⁸⁵. Oysa, Halil İncalcık, 1514-1654 yılları arasındaki 100 yıllık süreçte Rusya ve Lehistan'a yapılan akınlarla alışılmadık sayılarda kişi esir olarak Kırım'a getirildiğini ve oradan da büyük kısmının Osmanlı topraklarına gönderildiğine değinir. 1614 tarihinde Rus kaynaklarında da Canibek Giray Han'ın akınından sonra akına katılan her bir Kırım Tatarının dönüştürte ortalama on köle getirdiğini, bolluktan dolayı da fiyatlarının düşük olduğu ifade eder. Kefe'de köle fiyatlarının 10-20 duka altın arasında değiştiği yazmaktadır⁷⁸⁶.

⁷⁸¹ Şen, s. 55.

⁷⁸² Fisher, "Muscovy and the Black Sea Slave Trade" s. 36.

⁷⁸³ İzzet Sak, "Şer'iyye Sicillerine Göre Kölelerin Milliyet ve Eşkali (17. ve 18. Yüzyıllar)", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 3, 1994, s. 372-392; İzzet Sak, **Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)**, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.

⁷⁸⁴ Ekrem Tak, **Üsküdar Kadılığı 1 Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 919-927/M. 1513-1520)**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü, Lisans Tezi, 1999; Kenan Yıldız, **9 Numaralı Üsküdar Kadı Sicili (940-942/1534-1536)**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü, Lisans Tezi, 2002; Nihat Yalçın, **1572-1587 (H. 980-995) Yılları Arası Üsküdar Mahkemesi Kadı Sicilleri'nin Sosyal ve İktisadi Açından Değerlendirmesi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009; Mehmet Rauf Nacak-Ahmet Hilmi Nacak, **Üsküdar Mahkemesi 147 Numaralı Şer'iyye Sicili Defteri (Hicrî 1031-1035)**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi, Bitirme Tezi, 2005; Hacı Haldun Şahin, **Üsküdar Kadılığı 6/281 Numaralı Şer'iyye Sicili (1090/1679)**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.

⁷⁸⁵ Mustafa Akkaya, "XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar'da Köle Ticareti, Kölelerin Ticaretle Uğraşması", **Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 14, S. 25, 2011, s. 214-216.

⁷⁸⁶ İncalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", s. 138.

Kırım kadı sicillerinden 1608-1614, 1647-1650, 1649-1650, 1650-1653 tarihlerini kapsayan dört ayrı kadı sicilinde Bahçesaray yerelinde köle fiyatları tespit edilerek kıyaslama yapılmıştır. Köle bolluğu yaşandığı, söz konusu durumun da fiyatları etkilediği vurgulandığına göre, yerel kayıtlarda da köle fiyatlarının düşük olması gerekmektedir. Ancak mahkeme kayıtlarında köle fiyatının İncalcık'ın belirttiğinden hayli yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 18
Köle Fiyatları

KŞS 1 (1608-1614)			KŞS 3a (1649-1650)		
Köleler	Para Cinsi	Değeri	Köleler	Para Cinsi	Değeri
Badahşam	kuruş	30	Kaytas	altın	40
Kenâf	kuruş	45	Devletkeldi	altın	40
Ceske	kuruş	45	Allahverdi	altın	40
Mülayim	kuruş	45	Devlet	altın	40
İvan	kuruş	50	Pervane	altın	40
Malkle	kuruş	60	Değirmenci	altın	45
Vasil	kuruş	60	Eyvan	altın	45
Nasuh	altın	30	Yusuf	altın	50
Çoban Çora	altın	30	Siyavuş	altın	50
Sabancı	altın	30	Mercan	altın	60
Berdez	altın	40	Balaban	altın	60
Balaban	altın	40	Hediye	altın	60
Gülbeyaz	altın	40	Pençe	altın	70
Şemszade	altın	45	Canıbek	altın	90
Servinaz	altın	66	Siyavuş	altın	133
KŞS 3b 1647-1649			KŞS 4 (1650-1653)		
Köleler	Para Cinsi	Değeri	Köleler	Para Cinsi	Değeri
Devin	altın	30	Kenan	altın	30
Süleynaz	altın	40	Şahzaman	altın	35
Maruhan	altın	55	Gülferah	altın	35
Değirmenci	altın	60	Sefer	altın	35
Şirin	altın	60	Esingeldi	altın	40
Mal Bike	altın	70	Devlet	altın	40
Fatma	altın	70	Laçın	altın	45
Gülez	altın	70	Vasil	altın	45
Şirin	altın	70	Malgeldi	altın	45
Bezirman	altın	100	Laçın	altın	50
Beyaz	altın	120	Muzaffer	altın	50
Dilaver	altın	120	Gülizman	altın	50
Kahraman	altın	120	Nasta	altın	55
Selamet	altın	120	Gülperi	altın	90
Alimsever	altın	130	Pirizat	altın	105

Tablo 18'de 1608'den 1653 yılı sonuna kadar ki mevcut kayıtlar üzerinden kölelerin fiyatları gösterilmeye çalışılmıştır. En düşük köle fiyatının 30 kuruş yani 20 altına satıldığı 1608-1614 tarihlerini kapsayan defterde rastlanmıştır. Ancak onlar da oldukça azdır. Dört farklı tarihli defter göz önüne alındığında köle fiyatlarının ortalama 40-60 altın arasında değiştiği anlaşılmaktadır. Fiyatları oldukça yüksek olan

kölelerin ise diğerlerinden farklı vasıfları olması beklenmektedir. Yani, kadın köleler için bunun bakirelik, güzellik, marifetli olmak gibi kriterlerin ön planda olması gerekir. Erkeklerin ise gücü kuvveti yerinde olması, ağır işlerde istihdam edilebilmesi, mesleki bilgilere sahip olmaları gibi özelliklerin pazar fiyatını etkilediği düşünülmektedir. 1650-1675 tarihleri arasında köle fiyatlarının yukarıda belirtilen fiyatlardan farklı olmadığı, piyasa değerinde değişikliğin görülmediği söylenebilir. Erkek köleler ortalama 35 ile 50 altın arasında, cariye ve diğer kadın kölelerin ise kimi zaman erkeklerle aynı kimi zaman da daha yüksek fiyattan alıcı buldukları kayıtlardan anlaşılmaktadır⁷⁸⁷.

Satışı yapılan kölenin fiyatının belirlenmesinde fiziki özellikler, yaş, kuvvet, güzellik, bakirelik ve sahip olunan marifetlerin doğrudan etkili olduğunu belirtilmişti. Kölenin vücudundaki deformasyon da piyasa değerinin düşmesine etki eder. Bu yüzden esir tüccarları köleleri yasak olmasına rağmen köleleri allayıp pullayıp çeşitli hilelere başvurarak kusurları kapayıp yüksek fiyatlardan satmaya çalışırlar. Satın alan şahıs, kusuru tespit edip mahkemeye başvurduğunda kamusallaşan dava, fiyatın düşürülmesi ve ya kölenin iade edilip satışın feshedilmesine olanak veriyordu. 25 Şubat 1671 Çarşamba günü kayıtlara geçen bir dava söz konusu duruma örnek gösterilebilir. Tüccar Hüseyin, Bahçesaraylı Şaban Çavuş'tan 170 kuruşa bir çora satın almıştır. Karşılığında ona 300 vukiyye kına (hınna), 100 vukiyye incir vermiş, 115 kuruş'da borcu kalmıştır. Ancak kölenin kusurlu olduğunu anlayınca mahkemeye gelmiş ve bilirkişilerin köleyi incelemesi sonucu fiyatından 10 kuruş düşülmüştür⁷⁸⁸. 3 Ağustos 1674 Cuma günü tarihli bir belgede Cebeciler köyünden Arak oğlu Mehmed Gazi'de satın aldığı uzun boylu, sarı tenli, Rus asıllı kazak kölenin elinde ve başının yanında yaraları olduğunu mahkemede belirterek 45 altına aldığı kölenin değerinden 5 altın düşmesini sağladığı bilinmektedir⁷⁸⁹. Ancak her zaman fiyatın düşürülmesi yönünde talep olmamakta, alıcı köleyi iade etmeyi de isteyebilmekteydi. Örneğin, 1675 yılının Ocak sonlarına doğru Bahçesaray'ın Arslan Ağa Mahallesi'nde yaşayan el-Hâc Mehmed oğlu Adil, Süyrü Taş köyü sakinlerinden Sefer oğlu Cumalı'den 40 altına satın aldığı Rus asıllı kazak kölenin cinsel organında kesikler olduğundan geri iade

⁷⁸⁷ Örnek köle fiyatları için bkz. Sarı, s. 90; KŞS 4, vr. 6, 13, 20, 37, 69; KŞS 8, vr. 36; 110; KŞS 9, vr. 25, 75; KŞS 10, vr. 45; KŞS 11, vr. 12, 13, 41; KŞS 13, vr. 41, 67; KŞS 14, vr. 20, 67; KŞS 16, vr. 51; KŞS 17, vr. 9, KŞS 18, vr. 63; KŞS 20, vr. 72, 98.

⁷⁸⁸ KŞS 14, vr. 26.

⁷⁸⁹ KŞS 20, vr. 55.

etmiştir⁷⁹⁰. Bedeni deformasyon fiyatı doğrudan etkilediğinden, köleye verilebilecek her hangi bir zarar iktisadi zihniyette efendinin servetinin değer kaybetmesi anlamında değerlendirilebilir. Bunlara ek olarak pazar değerini belirleyen kriterler arasında bakireliği korumak da yüksek fiyattan alıcı bulmak demektir. Aksi durumda yani kadın kölenin bekaretinin bozulması fiyatın hayli düşmesine neden olurdu, hatta iade edilmesi için önemli bir sebepti. 1661 yılında bir Allahverdi oğlu Mehmed adındaki esir tüccarı Bahçesaray’da bulunan hanlardan birinde cariyeler ile birlikte konaklamaktadır. Abdurrahman oğlu Mehmed adında birisi gece cariyelerin kaldığı odanın kapısının kilidini bozup içeri girmiştir. Bunun üzerine de esir tüccarı Mehmed, cariyelerin odasına giren adamı kadıya şikayet etmiştir. Abdurrahman oğlu Mehmed sorgulandığında, “cariyeler handa kaldıkları odanın kilidini kendileri bozup beni odalarına çağırdılar, ben de onların çağırması üzerine odaya girdim” diyerek kendini haklı çıkarmaya çalışmıştır⁷⁹¹. Benzer bir olay da 14 Ağustos 1673 Pazartesi günü Bahçesaray mahkemesinde kayda geçti. Öğrenilen bilgiye göre Bahçesaraylı Hacı Mustafa’nın devuşkasının bekaretinin bozulup bozulmadığını bilirkişiler tarafından tespit edilmesini istiyordu. Devuşkası, Yusuf, Gazanfer ve Kaytas adındaki zimmi kazak köleler ile yaşadığı odada rakı ve şarap içmiştir. Efendisi bu durumdan haberdar olur olmaz mahkemenin yolunu tutmuş, devuşkasının bekaretinin bozulduğu şüphesiyle bilirkişilerin kontrol etmesini istemiştir⁷⁹². Çünkü devuşka adı verilen genç kız kölelerin fiyatları hayli yüksek olmaktadır. Bekaretin bozulması efendisi açısından büyük bir değer kaybına neden olur. Söz konusu örnekler yukarıda verilen fiyat tablosu hesaba katılarak, 90-130 altın arasında değer biçilen kölelerin diğerlerine oranla neden hayli yüksek fiyatlarda satıldığını açıklığa kavuşturmaktadır.

Bunların dışında yasa dışı köleleştirme yöntemi ile de ticaret kimi zaman gerçekleşmektedir. Başka bir deyişle hür bir Müslüman kaçırılıp köle olarak satışa sunulabilmektedir. Ancak pencik varakası olmadığı için yasadışı yollarla satılması ve gümrüğe girmemesi gerekir. Köle statüsünde bulunan hür şahıs mahkemeye başvurup Müslüman olduğunu kanıtladığında kölelikten kurtulmakta ve satan kişi de ceza almaktadır⁷⁹³. Örneğin, 1650 yılının Şubat başında Galata ve Sinop kadıları Bahçesaray kadısına bir davayla ilgili bilgiler göndermişlerdir. Kayıtlardan edinilen

⁷⁹⁰ KŞS 20, vr. 18; Benzer örnekler için bkz. KŞS 9, vr. 83; KŞS 18, vr. 48; KŞS 20, vr. 22.

⁷⁹¹ KŞS 8, vr. 77.

⁷⁹² KŞS 18, vr. 22.

⁷⁹³ Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, s. 35.

bilgilere göre Galata'nın Kasım Paşa sokağında yaşayan Abdullah oğlu Dilaver'in Bahçesaray'dan getirdiği kara gözlü, açık kaşlı, tahminen 11 yaşında olan henüz buluğa ermemiş bir kız köle hür asıllı bir Müslümandı. Bu kızı Dilaver'in ortağı Ahmed, Bahçesaraylı Sekbanlar Odabaşı Cebe Mehmed'den 50 altına Rus cariye diye satın almıştır. Ortağı Dilaver kızı alıp İstanbul'a oradan da Sinop'a gitmiştir. Kızı Sinop'ta ailesi bulmuş ve hür olduğunu kanıtlayarak Dilaver'in elinden almışlardır. Bu yüzden de Sinop kadısı nakil belgesini Bahçesaray'a göndermiştir. Söz konusu kayıttan kızın Sinop'un Baykal Köyü'nden 7 sene önce kaçırıldığını, kızın babasının adının Mehmed, annesinin Kerime Hatun, kızın ise Saliha olduğu öğrenilmektedir⁷⁹⁴. Rus cariye diyerek Dilaver ve Ahmed'i kandıran Sekbanlar Odabaşısı Mehmed'e ne tür bir ceza verildiği bilinmemektedir. Kız 11 yaşında olduğuna göre 7 sene önce kaçırıldığında 4 yaşındaydı. "Aradan uzun zaman geçtikten sonra ailesi onu nasıl tanıdı? Kendi kızları olduğunu nasıl anladı? Saliha, Dilaver ve ortağına satılana kadar acaba kaç kez el değiştirdi?" bunlar bilgimiz dışındadır. Ancak Bahçesaray kadısına ilgili durumun bildirilmesi Sekbanlar Odabaşısı Mehmed'ten cariyenin parasını Dilaver ve ortağının geri temin etmesini sağlayacaktır. Benzer bir örneği 1663 tarihinde orta boylu, sarı sakallı Mehmed adında bir kazak kölenin, Bahçesaray kadısına gelerek efendisi Seyyid Sofi'yi şikayet etmesinden öğreniyoruz. Kölenin iddiasına göre kendisi hür asıllıdır ve bunu mahkemede "ben, babam ve dedem Müslümanız, dedem Mehmed, babam Tok Bolad'dır, Aksu isimli köyde yaşıyoruz" demiş ve şahitlerle hür olduğunu kanıtlamıştır. Sahibi ise bu köleyi Karasu'da esir pazarından satın aldığını söyleyerek kendisini savunmuş ancak kadı Mehmed'in hür olduğuna hükmetmiştir⁷⁹⁵. Bahsedilen örnekler, yasal olmayan köleleştirmeye hukukun tavrını kesin bir şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca bir Müslümanın aynı dinden bir başka birisini köle yapamayacağının en açık kanıtıdır.

4.7 Bahçesaraylı Köle Sahipleri ve Köleler

XVII. yüzyıl Osmanlı şehirlerinde varlıklı olarak addedilmek, yüklü miktarda mal, birkaç erkek ve kadın köleye sahip olmakla eşdeğerdi⁷⁹⁶. Köle fiyatlarının yüksek

⁷⁹⁴ Sarı, s. 132-133.

⁷⁹⁵ KŞS 8, vr. 18.

⁷⁹⁶ Halil İnalcık, **Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 269; Zenginlik kriterlerinin neler olduğunu örnek teşkil edebilecek çalışmalar için bkz. Yaşa, "Han'ın Mutfağından Bahçesaray'daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Kilercibaşı Mehmed Ağa", s. 27-49; Suraiya Faroqhi, "Köle Sahibi ve Kırsal Tefeci Olarak Bir Yapı Ustası: Sefer Mimarı Bursalı Hacı Abdullah" ve "18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak:

olmasından kaynaklı olarak sahip olunan köleler iki, üç, dört tane olduğunda kişinin refah durumunun yerinde olduğu düşünülürdü. Ancak, aynı durum Kırım Tatarları açısından zenginlik göstergesi şeklinde değerlendirilemiyordu. Çünkü köle fiyatları Anadolu'nun çeşitli şehirlerine kıyasla⁷⁹⁷ kaynak bölge olmasından dolayı daha düşüktü. Kırım Hanlığı'nda en üst düzey devlet görevlisinden sıradan toprak sahibi köylüsüne kadar birçok kişi köle sahibiydi. Bu yüzden bir iki köle sahibi olmak zenginlik göstergesi olarak görülmezdi. Varlıklı aileler çok fazla köle sahibiydi. Örneğin Kilercibaşı Mehmed Ağa'nın sekizi erkek, sekizi kız olmak üzere toplamda on altı kölesi vardı⁷⁹⁸.

Teorik olarak Müslüman topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin köle sahibi olması yasaktır. Bu yasak, Memlûklüler zamanında yürürlüğe girmiş ve devam ederek Osmanlı Devleti'nde varlık göstermiştir. Ancak yasak olmasına ve ciddi cezalar verilmesine rağmen gayrimüslimler köle bulundurmaya devam etmişlerdir⁷⁹⁹. Bu durum Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin fetvalarına da konu olmuştur. Örneğin; “Zimmîler kul ve carîye kullanmasınlar deyu emr-i şerif var iken kullananlara şer‘an ne lâzım olur? El-cevab ta’zir-i şedid ve habs-ı medîd lazımdır⁸⁰⁰”

Müslümanlar, yerli gayrimüslimlerin dışında akınlar, savaşlar, satın alma ve diğer yollarla edindikleri kişileri köle olarak kullanabiliyorken gayrimüslimlerin ellerinde Müslüman köle bulundurması yasaktır. Kırım'da da Ermeni, Yahudi ve diğer dini cemaatlere mensup kişiler köle sahibi olabilmektedir. İncelenen kayıtlarda Yahudi, Ermeni ve Rumların sahip oldukları kölelerin sonradan Müslüman olanlarına çok nadir rastlanmakla birlikte genellikle onların köleleri de Hristiyan'dır. Muhtemelen gayrimüslim bir efendinin kölesi din değiştirip Müslüman olduğunda onu satması veya mükâtebe anlaşmasıyla azat olması kendisine toplum ya da mahkeme tarafından dayatılıyor olabilir. Kayıtlardan tespit edildiği kadarıyla gayrimüslimlerin köleleri

Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti", Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak**, Gül Çağalı Güven-Özgür Küresay (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, 179-216.

⁷⁹⁷ 1600-1700 tarihleri arasında köle fiyatları Konya'da 50 ile 100 kuruş arasında değişmektedir. Sak, *Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, s. 196-207. XVII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da köle fiyatları Konya'dan hayli yüksektir. Bkz. Akkaya, s. 214-216;

⁷⁹⁸ Yaşa, "Han'ın Mutfağından Bahçesaray'daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Kilercibaşı Mehmed Ağa", s. 38.

⁷⁹⁹ Ben-Naeh, s. 322-323.

⁸⁰⁰ M. Ertuğrul Düzdağ, **Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1993, s. 94.

tablo haline getirilmiş ve onun üzerinden bir takım değerlendirmeler yapma imkanı vermiştir.

Tablo 19
Gayrimüslim Efendiler ve Köleleri

Tarih	Köle Sahibi	Köle ve Eşkali	Milliyeti	Kaynak
1650	Sarak (Yahudi)	Evvan (eşkali belirsiz)	Boğdan	KŞS 3a, vr. 88
1653	İsak (Yahudi)	İstance (eşkali belirsiz)	-	KŞS 4, vr. 26
1665	İlya (Yahudi)	Mülayim (orta boylu, koyun gözlü)	Boğdan	KŞS 9, vr. 98
1665	Haruc (Rum)	Laçin (eşkali belirsiz)	-	KŞS 9, vr. 93
1666	Baruh (Yahudi)	Marike (orta boylu, koyun gözlü)	Eflak	KŞS 9, vr. 16
1666	Marderus (Ermeni)	Andriy (orta boylu, koyun gözlü, sarışın, sağ kaşının üzerinde yarası var)	Eflak	KŞS 9, vr. 20
1667	İki zimmî (isimsiz)	Hena (orta boylu, gök gözlü)	Rus	KŞS 9, vr. 27
1667	İshak (Yahudi)	Kaytas (eşkali belirsiz)	-	KŞS 10, vr. 4
1667	Manuk (Ermeni)	- (aşağı boylu, kara sakallı, kara yağız)	-	KŞS 11, vr. 24
1667	Yuri (Yahudi)	Kostantin (kaba burunlu, kara sakallı)	Eflak	KŞS 11, vr. 24
1667	Moşe (Yahudi)	Marina (devuşka)	Rus	KŞS 13, vr. 41
1668	Dimitri (Ermeni)	Fedur (gök gözlü, sarı sakallı, sarı bıyıklı)	-	KŞS 10, vr. 13
1668	Efenduke (Ermeni)	Yuvan (eşkali belirsiz)	-	KŞS 11, vr. 43
1672	Azra (Yahudi)	- (orta boylu, buğday tenli, kara kaşlı, koyun gözlü)	Boğdan	KŞS 16, vr. 35
1672	Kelef (Ermeni)	Sena (kara gözlü, kara kaşlı, düz burunlu, buğday tenli)	-	KŞS 16, vr. 76
1672	Yuri (Yahudi)	Semen, (koyun gözlü, kumral kaşlı, çakma burunlu)	Rus	KŞS 16, vr. 81
1672	Moşe (Yahudi)	Andriy (uzun boylu, koyun gözlü, gür sakallı, kayık burunlu)	Rus	KŞS 18, vr. 81
1672	Moşe (Yahudi)	Yaske (orta boylu, koyun gözlü, gür kumral kaşlı, kayık burunlu)	Leh	KŞS 18, vr. 81
1672	Malus (Ermeni)	Vasil (eşkali belirsiz)	-	KŞS 18, vr. 88
1673	Mazbubek (belirsiz)	Martin (eşkali belirsiz)	-	KŞS 16, vr. 12
1673	İlya (Yahudi)	İstefan (eşkali belirsiz)	-	KŞS 18, vr. 25
1673	İlya (Yahudi)	Senayır (eşkali belirsiz)	-	KŞS 18, vr. 25
1673	Şumail (Yahudi)	Devletgeldi (alçak boylu, sarı sakallı, sarışın)	Rus	KŞS 18, vr. 34
1673	Ovrahim (Yahudi)	İvan (orta boylu, kısa sakallı, koyun gözlü)	Rus	KŞS 18, vr. 44
1674	Andon (Yahudi)	Semen (eşkali belirsiz)	-	KŞS 17, vr. 28
1674	Paşa (Yahudi)	Yunah (eşkali belirsiz)	-	KŞS 20, vr. 98
1675	Solomon (Yahudi)	Pani (uzun boylu, sarı sakallı, gök gözlü,)	Macar	KŞS 19, vr. 50
1675	Piraskor (Ermeni)	Kenan (eşkali belirsiz)	-	KŞS 19, vr. 51
1675	Yako (Yahudi)	- (eşkali belirsiz)	Rus	KŞS 20, vr. 22

1650-1675 tarihleri arasında Bahçesaraylı gayrimüslimler arasında köle sahiplerinin büyük çoğunluğunun Yahudiler ve Ermeniler olduğu görülmektedir. Eflak, Boğdan, Rus, Leh, Macar asıllı köleleri olan kölelerin büyük çoğunluğunun da Hristiyan olduğu isimlerinden anlaşılmaktadır. Nasıl ki bir Müslüman efendinin gayrimüslim kölesi din değiştirip Müslüman olduğunda azat edilene kadar kölelik statüsü

değişmiyorsa, bir gayrimüslimin de kölesi din değiştirip Müslüman olduğunda da yine köledir. Müslüman toplumlarda teoride gayrimüslimlerin köle sahibi olması yasak olarak addedilmekte, onlara bir ceza verilmediği tahmin edilmektedir. Çünkü Bahçesaraylı gayrimüslimler köle sahibi olabilmekte, köleleriyle mükâtebe anlaşması yapabilmekte ve gönüllü bir şekilde aynı Müslümanların yaptığı gibi azat edebilmektedir. Bahsedilen durumları çekinmeden mahkemeye getirip tescil ettirebildikleri bilinmektedir. Yukarıdaki tablo, mahkemeye gelen gayrimüslim efendiler ve kölelerinin kayıtlarıdır. Teorideki yasak uygulanıyor olsaydı, gayrimüslimler elleri altında bulunan kölelerini kadı mahkemelerine getirip kaydettirmekten çekinirlerdi.

Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Bahçesaraylı Müslümanlar, yerli gayrimüslimlere oranla daha çok köle sahibiydiler. Onların kölelerinin büyük çoğunluğu efendilerinin dinine geçiyor ve isimleri değişiyordu. Yani, Müslüman efendinin zamanla Müslüman kölesi olmaya doğal bir süreçti. Doğuştan hür Müslüman olmadıkları için din değiştirdiklerinde köle hukuku onların azat edilmesini gerektirmiyordu. Hukuka göre Müslüman, aynı dinden başka bir Müslümanı köle yapamazdı ancak sonradan din değiştirmenin kölelik statüsünü sonlandırmak için makul bir sebep değildi. Köle olan şahsın statü değişikliği ya firar edip başarılı olmasıyla “ki bu pek mümkün değildi” ya da efendisi tarafından azat edilmesi ile olabilirdi.

Bulunduğu statüden çıkmadığı sürece köle, efendisinin tasarrufundaydı. Bahçesaraylı efendilerin evlerinin yanında genellikle kölelerin konaklaması için bir oda bulunur ve bu odaya kazak odası denmektedir⁸⁰¹. Muhtemelen erkek kölelerin konaklaması için tahsis edilmiş olmalıdır. Ancak kadın köleler için de evlerinin yanında oda inşa ettirenler de yok değildir. Amaç, efendinin ailesinin yaşadığı mahrem alanlara kölenin veya kölelerin girmesini engellemektir. Kadın köleler efendisinin bulunduğu evde kalmadığında efendi sorunlar yaşayabilmektedir. Daha öncesinden bahsettiğimiz Bahçesaraylı Hacı Mustafa’nın devuşkası efendisinin evinin yanındaki odaya akşam erkek köleleri alıp içki içtiğinden efendinin haberi olmamıştır. Böyle sorunların yaşamaması amacıyla kadın kölelerin efendilerinin evlerinde, erkek köleler de evin dışında bulunan odalarda yaşadıklarını düşünmekteyiz.

⁸⁰¹ KŞS 14, vr. 112; KŞS 18, vr. 22.

Yabancı seyyahlar Kırım Tatarlarının kölelerine nasıl muamele ettikleri yönünde ilginç bilgiler vermektedir. Onların gözlemlerine göre Kırımlılar kölelerine çok kaba davranır, acıma ve şefkat duyguları yoktur⁸⁰². Bu yüzden de kölelerin büyük bir çoğunluğu kendilerine iyi davranılmasını sağlamak amacıyla soylu ailelere mensup olduğu konusunda yalan söylemekteydiler⁸⁰³. Kırım Tatarlarının kölelerine kötü davrandıklarına dair emareler mahkemeye gelen kölelerin verdikleri ifadelerden anlaşılmaktadır. Örneğin orta boylu, sarı sakallı, sol elinin küçük parmağı sakat olan Gürcü asıllı İvan ve yanında uzun boylu, ak yüzlü, Rus asıllı Kutlu Zaman adındaki cariye mahkemede “efendimiz Mahmud bizi aç ve çıplak bırakıyor, başkasına satsın” sözleriyle durumlarını ifade etmişlerdir⁸⁰⁴. Ele alınan örnek kölelere Kırım toplumunda nasıl davranıldığıyla ilgili bazı ipuçları vermektedir. Esasen, söz konusu şikâyetlerin dışında öldürülen köleler başlı başına toplumun köleye nasıl davrandıklarını açıklar mahiyettedir. Kölelerini öldüren efendiler, ölümden kaynaklı olarak kimseyi sorumlu tutmadıklarını mahkemeye gelip bildirmektedirler. Efendi kölesini öldürdüğünde ya da öldürttüğünde herhangi bir cezai yaptırım kendisini beklemez. Çünkü söz konusu durum efendinin kendisini ilgilendirmekte hukuk karşısında katil olarak görülmeyip bir cezaya çarptırılmamaktadır⁸⁰⁵. Kişinin sahip olduğu köleyi bir başkası öldürdüğünde ise durumlar değişmektedir. Çünkü artık hür insanın malına zarar verilmesi söz konusu olmuştur. Aralık 1660’da Arslan Ağa’nın kölesi Andriy’i Şeyh Mehmed Efendi Köyü’nde yaşayan Aliş ve Hacı Molla asa ile önce dövmüşler, sonra da boğup öldürmüşlerdir. Arslan Ağa kölesinin diyeti için 10.000 dirhem gümüş istemiştir. Katillerin her birinin 5.000 dirhem gümüş ödemesi yönünde mahkeme kararı çıkmıştır⁸⁰⁶. İncelenen dönemde Bahçesaray’da köle cinayetleri hür insanların öldürülme vakalarıyla kıyaslanmayacak kadar çoktur. Çünkü netice itibarıyla alınıp satılan bir mal olmaktan öteye gidemeyen bir statüyle yaşamak onları özel durumlar hariç hukukun korumasından da mahrum bırakmaktadır. Başına ağaçla vurularak öldürülen çocuk kölelerden, elleri, ayakları, kulakları kesilerek katledilenlere, boynu kopartılanlara ve hatta boğularak bir kenara atılmış katili meçhul kölelere Bahçesaray şehri mahkeme kayıtlarında rastlamak

⁸⁰² Sroekovsky, s. 47; Fisher, “Muscovy and the Black Sea Slave Trade” s. 37.

⁸⁰³ Bronevskiy, s. 54.

⁸⁰⁴ KŞS 18, vr. 20.

⁸⁰⁵ Kölesini öldüren efendiyle ilgili örnek bir fetva için bkz. “Zeyd’in kölesi Amr dalgınken hareme girdikde, Zeyd huzursuz olup kılıç ile öldürse, şer’an Zeyd’e ne lazım olur? El-cevab günahın gayrı dünyevî cezası yoktur” Düздаğ, s. 120.

⁸⁰⁶ KŞS 8, vr. 103.

mümkündür⁸⁰⁷. Öldürülen köle, sahibi açısından mal kaybı anlamına geldiğinden katilin bulunması amaçlı kadıya başvurmaktaydı. Böylelikle malına verilen zararı karşılayabilecek bir muhatap bulabilirdi.

Efendi kölesini öldürdüğünde bir ceza almazken kölenin katil olduğu durumlarda verilmesi gereken ceza kısastı⁸⁰⁸. Bahçesaray’da efendisini öldüren bir kölenin hikayesi 1767’de Kırım’a konsolos olarak gönderilen Baron de Tott’un ilgisini çekmiştir. Tott’un edindiği bilgiye göre köle, efendisini öldürdükten sonra Müslüman olmuştur. Yargılanma süreci bitince köle kısas cezasına çarptırılmıştır. Ölüm kisasını maktulün yakınları yapması gerektiğinden sorun ortaya çıkmıştır. Çünkü efendisi Yahudi’dir ve bir Müslüman’ı Yahudi’nin katletmesi doğru görülmemektedir. Ancak o dönemin Kırım Hanı Maksud Giray, Yahudilerin Tevrat’a göre köleyi öldürmeleri yönünde karar verince maktulün yakınları köleyi taşıyarak öldürmüştür⁸⁰⁹. Hem bu örnek hem de fetvalarda kölenin cinayet işlediğinde çarptırılacağı cezanın kısas olduğu görülmektedir. Bazen taraflar kölenin diyet ödemesi yönünde anlaşabilmektedir. Semen isimli köle, hür bir insanı göğsünden nacak ile darp edip öldürmüş ve maktulün babası sadece diyet cezasına çarptırılmasını istemiştir⁸¹⁰.

Başka memleketlerden Kırım’a kaçırılıp getirilen, köle statüsüne düşen insanlar yaşayabilmek için ya efendisi ve çevrenin baskılarını kabullenip tutunmaya çalışıyor, ya da örneklerde görüldüğü üzere öldürmeyi seçebiliyordu. Efendi köle ilişkisinin normal seyirde ilerlemesi ilerleyen zamanlarda köleye azat edilme yollarını açabilirdi. Ya da köle kendisine bahşedilen yeni statüyü kabul etmeyip firar edebilirdi.

4.8 Kaçanlar, Yakalananlar ve Hukuk Mücadeleleri

Çeşitli yollarda kölelik statüsüne düşen birinin bulunduğu durumdan kurtulmak için başvurduğu yasa dışı bir yöntem firardır. Bir nevi firar, köleliğe karşı çıkış şeklinde okunabilir. Ancak, toplumun hür kesimleri tarafından bir karşı çıkış değil, sadece köle statüsüne düşen kişilerin esareti sonlandırma girişimidir. 1650-1675 tarihleri

⁸⁰⁷ KŞS 4, vr. 24, 55, KŞS 8, vr. 5, 102; KŞS 10, vr. 135; KŞS 13, vr. 63; KŞS 14, vr. 15; Sarı, s. 257.

⁸⁰⁸ Örnek fetvalar için bkz. “Abd amden katli ikrâr eylese kısas olunur, inde’l-ikrâr mevlâsının huzuru şart değildir. Amma inde’l-isbat şarttır”, Ebussuûd Efendi, **Ma’rûzât Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi**, Pehlul Düzenli (haz.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2013. s. 211; “Zeyd’in kulu Amr, Zeyd’i alet-i câriha ile amden cerh ve katleyse Amr’a ne lazım olur? El-cevab kısas”, Feyzullah Efendi, s. 449.

⁸⁰⁹ Tott, s. 166-167.

⁸¹⁰ KŞS 8, vr. 12.

arasındaki kadı sicillerinde firar eden kölelerin kaçma teşebbüslerinde başarısız olmasalardı muhtemelen onlarla ilgili kayıtlara rastlayamayacaktık. İslâm dininin temel kitabı olan Kuran'da kaçan köleler için herhangi bir ayet bulunmamaktadır. Fakat ilk dönem hadislerinde kölelerin firar etmemesi için çeşitli hadislerin var olduğu araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur. Örneğin Metin Ceylan ilk dönem hadislerinde “sahibinden kaçan kölenin namazının kabul olmayacağı, küfre gireceği, ölürse kafir öleceği, kaçıp şirke giden, şirk toprağına giden kölenin kanının helal olduğu, düşmana sığınan kaçan kölenin kafir” olarak görüldüğünü ele almaktadır⁸¹¹. Söz konusu hadisler Müslüman efendinin din değiştirip Müslüman olan kölelerini caydırmak için üretilmiş olmalıdır. Ayrıca, Hristiyan bir köle için bir bağlayıcılığı olmadığından, sahip olunan Müslüman kölelerin kaçmasını engellemek amacıyla ortaya atıldığını düşünmekteyiz.

Kaçan köleye *abd-ı abık* denilmektedir⁸¹². Köleler çoğu zaman başarısız olacaklarını bildikleri halde bu yola başvurmaktadır⁸¹³. En azından yakalandıklarında tekrardan kaçmamak için efendilerinin kendilerine iyi davranmalarını umut etmek zorundadırlar. Ehud R. Toledano da firar eden kölelerin daha iyi koşullarda yaşamak amacıyla efendileriyle geçici olarak bağlarını kopardığını ifade etmektedir⁸¹⁴. Köle firarda başarılı olursa efendisi açısından büyük bir mal kaybı olarak değerlendirilebilir. Ancak, yakalandığında da efendi kölesine kavuşmak için yine belli bir miktar para kaybetmektedir. Her iki durumda da kölenin firarı efendi açısından oldukça külfetli bir durumdur. Çünkü köle yakalandığında, onu yakalayıp getiren kişiye kırk dirhem gümüş para verilmektedir⁸¹⁵. Sahibi bilinmiyorsa köle yaveciye⁸¹⁶

⁸¹¹ Metin Ceylan, “İslam Hukukunda Kaçan Köle (Abık)” **Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 4, S. 7, 2014, s. 60-61.

⁸¹² Ömer Nasuhi Bilmen, **Hukukî İslâmiyye ve Istıhatı Fıkkiyye Kamusu**, C. 4, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985, s. 58; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, s. 6.

⁸¹³ XVI. yüzyılda Üsküdar sicillerinde kaçmış, fakat yakalanarak sahiplerine teslim edilmiş ve kanuni bekleme süresinde sahibi çıkmayarak satılmış birçok köle kaydı bulunmaktadır. Bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, “Kölelerin Kaçmaya Çalıştıkları Mekân Üsküdar (XVI-XVIII. Yüzyıllar)”, **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 21-23 Kasım 2014 Bildiriler II**, Çoşkun Yılmaz, Cengiz Tomar, Uğur Demir (ed.), İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2015, s. 267-283; Ekrem Tak, “1513-1520 Tarihli Kadı Siciline Göre Kaçkın Köleler”, **II. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler**, I, İstanbul 2005, s. 19-28.

⁸¹⁴ Toledano, s. 67.

⁸¹⁵ “...abd-i âbık tutulsa, yâveci olan abd-i âbıkı tütüb âbıkın mevlâsı gelicek bir günlük yoldan kaçmış ise 60 akçe (13 dirhem) ve üç günlük yoldan kaçmış ise dahi ziyâde kaçmış ise yüz akçe (40 dirhem) muştuluk verir ve kulun kadı takdir eylediği nafakasını verir, . Cu'l, kulun kaçtığı yerden tutulduğu yere değin her deve konağına otuzar akçe müjde verilir... Müddet-i örfiye kul ve câriyede tamam üç aydır, atda 40 gündür, koyunda 20 gündür, sığırda ve şâir davarda tamam bir aydır... Tamam olıcak kadı ma'rifeti ile yâvacılar bazara koyub mezâda satub akçam hıfzedeler... Sâhibi zuhûr edicek

teslim edilmekte ve sahip gelip köleyi alana kadar da günlük ihtiyaçlarını karşılayacak bir nafaka köleye bağlanmaktadır⁸¹⁷. Efendisi yüz gün içerisinde ortaya çıkmadığında ise köle açık artırma yoluyla satılmaktadır⁸¹⁸. Satıldıktan sonra efendisinin ortaya çıkması kölesinin kendisine iade edilmesini gerektirmemektedir. Böyle durumlarda köleyi satan yaveciden belli bir meblağ talep edilebilmektedir⁸¹⁹.

Köle sahiplerinin firar vakalarında kölelerinin kaçtığı tarihten bir kaç ay sonra bulması büyük sorunlar doğurabiliyordu. Çünkü köleyi muhafaza eden görevli mahkeme onayıyla köleye günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir nafaka bağlatmaktadır. Örneğin Arslan Ali'nin Gülşen isimli bir kadın kölesinin dört sene önce firar ettiği bilinmektedir. Kölesini yavacıdan alabilecek kadar parası olmadığından validesi Salu Daye borç vermiş ve o parayla kölesini geri alabilmiştir. Ancak, köle Kefe'ye kadar kaçmayı başardığından uzun bir süre kölesinin yakalandığından haberdar olamayan Arslan Ali'nin 16 filori ödemesi gerekmektedir. Bu meblağı annesinden borç almasına rağmen ödeyememiş, Salu Daye de kendisini dava ederek borcu ödemesi hususunda mahkeme kararı çıkartmıştır⁸²⁰.

Firar vakalarında efendi köle ilişkisi oldukça önemlidir. Bu ilişkilerin boyutu bazen köle tarafından suiistimal edilmeye de açıktı. Efendisinin güvenini kullanarak ticaret için farklı şehirlere giden köleler, geri gelmediğinde yakalanma gibi bir durumdan kurtuluyordu. Örneğin Bursalı Selim adında bir tüccar kölesi Ferhad'ı Lehistan'a 450 duka para ile göndermiştir. Ferhad, parayı da alıp, gittiği ülkeden bir daha geri dönmemiştir⁸²¹. Bu örnek tam anlamıyla bir kaçış gibi görünmese de esaretle olan bağları koparmak adına kölelerin kimi zaman başvurdukları yöntemlerden olduğu düşünülmektedir. İncelenen dönemde Kırım'da firar edip başarılı olan köleler arasında orta boylu, gök gözlü İvaz adında bir köle vardı. Belgeden edinilen bilgiye göre İvaz, Deli Balta adında bir adamın kölesiyken firar ederek kendi memleketi olan

yavacıdan akçasın alalar! Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri I Fatih Devri Kanunnâmeleri*, s. 183; Yenişehirli Abdullah Efendi, s. 217.

⁸¹⁶ Kelime yaveden türetilmiştir. Yave bir çeşit vergi olup sahipsiz olarak bulunan hayvanlar için alınan vergidir. Yaveci ise kır, çayır, tarla gibi yerlerde tespit edilen ve sahibi belli olmayan hayvanlar ve köleleri yakalayıp getiren kişidir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* 3, s. 607.

⁸¹⁷ Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", s. 111.

⁸¹⁸ Seng, s. 154.

⁸¹⁹ Ebussuûd Efendi, s. 101-102.

⁸²⁰ KŞS 3a, vr. 56.

⁸²¹ Halil İnalıcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", s. 112-113.

Ulah'a gitmiştir. Altı ay orada yaşayıp ticaret için önce İstanbul'a gidip 1 yıl orada kalmış ardından da Kırım'a gelip yerleşmiş ve 4 sene burada kaldıktan sonra köle olup firar ettiği ortaya çıkmıştır. Böylelikle yeniden kölelik statüsüne düşmüştür⁸²². 1650-1675 tarihinde sicillerde firar eden köleler tespit edilerek tablo haline getirilmiştir.

Tablo 20
Firari Köleler

Tarih	Firari	Sahibi	Yakalayan	Teslim Edilen	Nafaka	Kaynak
1663	6 kazak 1 carıye	-	Kablan	Subaşı	2 akçe	KŞS 8, vr. 25
1666	İstefan	Tahmas	-	Muhtesip Mustafa Ağa	3 akçe	KŞS 9, vr. 5
1666	Vasil	Bikak	-	Muhtesip Mustafa Ağa	3 akçe	KŞS 9, vr. 5
1666	Gülbahar	-	-	Muhtesip Mustafa Ağa	3 akçe	KŞS 9, vr. 35
1666	İvan	-	-	Subaşı Mustafa Ağa	3 akçe	KŞS 9, vr. 37
1666	1 kazak	-	-	Subaşı Yusuf	3 akçe	KŞS 9, vr. 42
1666	Hasan	Hacı Ahmed	-	Subaşı Yusuf	-	KŞS 9, vr. 45
1666	Devletgeldi	Hüdaiverdi	Kara Ali	-	-	KŞS 10, vr. 130
1666	Vasil	Hacı İbrahim	Kara Ali	-	-	KŞS 10, vr. 130
1667	Şahin	Kantemir	-	Subaşı Mustafa	3 akçe	KŞS 11, vr. 11
1667	Vasil	-	-	Subaşı Mustafa	3 akçe	KŞS 11, vr. 33
1667	Bavbek	Mustafa Ağa	-	Subaşı Mustafa	3 akçe	KŞS 11, vr. 41
1667	Maruska	-	-	Subaşı Hasan	3 akçe	KŞS 11, vr. 51
1667	Vasil	-	Şah Temir	-	3 akçe	KŞS 11, vr. 55
1667	İvan	-	-	Subaşı Satır	2 akçe	KŞS 11, vr. 82
1668	Semen	-	-	Halil Bölükbaşı	2 akçe	KŞS 10, vr. 12
1668	Perte	Azamet	-	Halil Bölükbaşı	2 akçe	KŞS 13, vr. 30
1669	Ruman	-	-	Subaşı Bekir	3 akçe	KŞS 14, vr. 128
1672	Devletgeldi	-	-	Subaşı Bekir	3 akçe	KŞS 18, vr. 24
1672	Edine	Çorman	-	Subaşı Bekir	3 akçe	KŞS 18, vr. 68
1672	Birapas	Sefer Gazi Ağa	-	Subaşı Bekir	2 akçe	KŞS 18, vr. 90
1673	İvan	Mahmud		Ali Bölükbaşı	4 akçe	KŞS 18, vr. 20
1673	Kutlu Zaman	Mahmud		Ali Bölükbaşı	4 akçe	KŞS 18, vr. 20
1673	Salur	Rahmet	-	Ali Bölükbaşı	3 akçe	KŞS 18, vr. 20
1674	İban	Bayram	-	Subaşı Mustafa Ağa	3 akçe	KŞS 17, vr. 54
1675	Aman	-	Osman	-	3 akçe	KŞS 15, vr. 2

Tablo 20 dikkatli bir şekilde incelendiğinde 25 yıllık süreçte firar vakalarının en yoğun yaşandığı dönemin 1666-1667 yılı olduğu görülmektedir. Kadı sicillerinden edinilen bilgilere göre söz konusu tarihten 4 yıl önce Kırım hanı Moskova'ya bir yağma akını düzenlemiş ve Kırım atlıları ganimetlerle akından dönmüşlerdir⁸²³. Kırım'da ilerleyen tarihlerde kölelerin bol olduğu bilinmektedir. Efendilerinin kendilerine iyi bakmaması, eziyet etmesi gibi nedenler köleleri firara sürüklüyor

⁸²² KŞS 11, vr. 32.

⁸²³ KŞS 8, vr. 39.

olabilir. Aynı tarihlerde firar etme ve azat olma umutlarını yitiren kölelerin kendi canlarına kıydıkları yani intihar ettikleri bilinmektedir⁸²⁴. Tabloda yakalanan kölelerin genellikle subaşı veya semtin önde gelen görevlilerinden olan muhtesibe teslim edildiği ve muhakkak nafaka bağlandığı görülmektedir. Bir kölenin günlük ihtiyaçlarının iki ya da üç akçe olduğu anlaşılmaktadır. Hür bir kadın eşinden boşandığında kendisi ve bakmakla yükümlü oldukları çocuklara da nafaka bağlattığında 2 ile 4 akçe arasında bir meblağ verildiği görülmektedir⁸²⁵. Kölelere de hür insanlarla aynı miktarda nafaka verilmesi efendisinden geri temin edileceğinden dolayıdır. Zaten kanuna göre efendi 100 gün içerisinde çıkmadığında muhafaza eden görevli köleyi müzayedeye çıkarıp açık artırma ile satacaktır.

4.9 Hürriyete Götüren Yollar ve Yöntemler

Yasal olmayan yollardan (firar) özgür olmak dışında kölenin efendisi ile yaşadığı süreçte özgürlüğünü elde edebileceği birçok yol vardır. Esaret sürecinde hürriyetine kavuşmak isteyen köleler, öncelikli olarak efendinin gözünde iyi bir kanaat oluşturmak amacıyla Müslüman olmayı tercih edebiliyorlardı. Çünkü Müslüman bir toplumda bazen bir ticari metaa bazen de yarı insan statüsünde yaşamaktan kurtulmanın yollarından biriydi. Din değiştiren erkek ve kadın köleler efendisinin himayesinde yine aynı statüde yaşamasına rağmen zamanla özgürlüğe giden yolun da önünü açmış olurdu. İslâm dini, her ne kadar köleliği ortadan kaldırmamış olsa da kölelerin azat edilmesini teşvik etmeye çalışmıştır. Bir köleyi azat etmenin ölü bir insanı diriltmek kadar sevap olduğu yönünde dini hükümler olduğu bilinmektedir⁸²⁶. Bu yüzden kişiler ölmeden önce hayır işlemek maksadıyla kölelerini gönüllü olarak azat edebildikleri gibi ölümünden kırk gün sonra da azat edilmesini isteyebilmektedirler. Çünkü inanç bağlamında ölünün kırkı çıkınca mevlit okunur ve ruhuna bağışlanmaktadır. Sevap defteri kapanmadığı düşünüldüğünden köleleri de ölünün kırkıncı günü hürriyetlerine kavuşturulur. Bu tür azat edilme yöntemine *tedbir*, yönteme bahis konusu olan kişiye de *müdebber* köle denilmektedir⁸²⁷. Örneğin 1666 yılında Teberti Köyü'nden Hacı Bike mahkemeye gelip uzun boylu, gök gözlü, sarışın, Rus asıllı Muzaffer adındaki kölesinin müdebber köle olduğunu, kendi

⁸²⁴ KŞS 10, vr. 79.

⁸²⁵ Sarı, 71, 80, 85, 109; KŞS 8, vr. 4, 8, 39; KŞS 9, vr. 22, 65; KŞS 10, vr. 19, KŞS 11, vr. 5, 6, 12, 32, 54; KŞS 14, vr. 2, 26; KŞS 15, vr. 61; KŞS 16, vr. 34, 74, 81; KŞS 17, vr. 9; KŞS 18, vr. 63; KŞS 19, vr. 47; KŞS 20, vr. 43, 69, 83, 98; KŞS 21, vr. 39.

⁸²⁶ Sak, *Şer'îyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, s. 86.

⁸²⁷ Sak, 16. ve 17. Yüzyıllarda Konya'da Kölelik Müessesesi, s. 40; Erdem, s. 192; Toledano, 65.

ölümünden kırk gün geçtikten sonra da azat edilmesini bildirmiştir⁸²⁸. Yine aynı tarihte Bahçesaraylı olduğunu belgeden anladığımız Şaban'ın kendi ölümünden kırk gün sonrasında Rus asıllı devuşkası Mestene'nin azat edilmesini istemiştir⁸²⁹. Köle mal olarak görüldüğünden efendinin ölümüyle varislere miras olarak kalabileceğinden mahkemeye tedbir anlaşmasını bildirmek oldukça önemliydi. Çünkü köle müdebber olduğunu ispat edemediği takdirde bir başkasının malı olacaktır.

Efendi kölesinin firar etmesini engellemek ve istihdamını kolaylaştırıp malı ile mal kazanma yoluna gidebilmektedir. Hem efendi açısından kârlı bir kazanç hem de köle açısından hürriyet için katlanma, çalışma demektir. Söz konusu yöntem mükâtebe idi. Efendi ve kölenin menfaatine uygun bir sözleşme düzenlenir, mahkemeye onaylatılır ve köle istenilen işi yaptıktan sonra azat olma hakkı kazanırdı. Bazen iş yaptırmak yerine belli miktar para ödenmekle de köle hürriyetini satın alabiliyordu⁸³⁰. Mükâtebe sözleşmeleri yapıldıktan sonra efendi ya da köle tek taraflı olarak sözleşmeden vazgeçemezdi⁸³¹. Sözleşmenin bir bağlayıcılığı olup efendi ile kölenin ortak kararıyla sonlandırılabilirdi. İncelenen kadı sicillerinde mükâtebe anlaşmaları genellikle belli bir süre hizmet veya hayvan bakımı üzerinden gerçekleşmektedir. Efendi kölesiyle yaptığı anlaşmaya göre 1 ile 15 yıl kendisine hizmet etmesini sağlayabilmekteydi. Böylelikle köle, mükâtebe anlaşması gereğince belirlenen süre zarfında firar etmiyor, kendisine verilen işleri aksatmayıp yerine getiriyordu. Örneğin 1675 tarihli bir mükâtebe anlaşmasında Çufutkale sakinlerinden İshak oğlu Solomon mahkemede Macar asıllı kölesinin kendisine 15 sene hizmet ettikten sonra azat olabileceğini kaydettirmiştir⁸³². Mükâtebe anlaşması efendi öldüğünde fesh edilmemekte, köle de hürriyetine kavuşmamaktadır. Anlaşmada yapılması gerekenleri köle yapmak zorundadır. Mayıs 1674'te Andon ölmüş ve kölesi Semen mahkemeye gelerek “efendim Andon, bana 9 sene hizmet et, azad ol demişti. Andon öldükten sonra 5 sene daha hizmet ettim” demiştir. Şahitlerin ifadeleriyle toplamda 8 yıl hizmet ettiği

⁸²⁸ KŞS 9, vr. 11.

⁸²⁹ KŞS 9, vr. 36; Benzer azat edilme örnekleri için bkz. Sarı, 123, KŞS 9, vr. 45.

⁸³⁰ Sahillioğlu, “Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, s. 76; İnalçık, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, s. 115; Erdem, 192.

⁸³¹ Suraiya Faruqi, **Osmanlı Zanaatkârları**, Zülal Kılıç (çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s. 147.

⁸³² KŞS 19, vr. 50.

anlaşılan Semen'in bir yıl daha onlar adına çalışması sonucunda azat olabileceği kararı mahkemeden çıkmıştır⁸³³.

Kırımlıların büyük çoğunluğu tarımla uğraşmadıklarından köleleriyle yaptıkları mükâtebe anlaşma içeriklerinde tarımdan ziyade hayvancılığın ön planda olduğu anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın Bursa'sında köle sahipleri kölelerini çeşitli işlerde yetiştirmektedirler. Hayvancılıktan ziyade Bursa'da dokumacılık ön plandaydı. Bu yüzden de yapılan mükâtebe anlaşmalarının içeriklerinde de dokuma ön plandaydı. Örneğin Bursa'dan Baba Mehmed oğlu Mahmud, Bosnalı kölesine beheri, kemhacı ziraiyle 4.5 zira boyunda 13 muştuluk, 260 kıta kemha dokumaya kitabet kesmiştir⁸³⁴. Kırım Tatarlarının hayvan sürüleri çok olduğundan köleleri dokumacılık gibi işler değil de çobanlık yapmakta, hayvanlara bakmaktaydılar. Örneğin 1675 tarihinde Bahçesaray şehrinin ileri gelenlerinden biri olduğunu mahkeme kayıtlarından öğrendiğimiz Arslan Ağa, orta boylu, koyun gözlü, kumral kaşlı, sakallı, Boğdan asıllı Vasil adındaki kölesiyle mükâtebe anlaşması yapmıştır. Efendisi mütâtebe anlaşmasıyla Vasil'den 1000 koyun ve bir kazak köle getirmesini istemiş, Vasil'de kabul etmiştir. İlerleyen zamanlarda Vasil 900 koyun getirmiş, 100 koyun yerine de 100 kuruş ödemiştir. Kazandığı parayla da bir kazak köle alarak efendisine teslim edip azat olmuştur⁸³⁵. Bazen getirilmesi istenilen koyun sayısı için süre de belirtilebiliyordu. El-Hâc Bekir'in Dilaver adlı kölesi 9 sene içinde 400 koyun ve bir çoban olarak çalıştırabilecek köle vermesi koşuluyla anlaşma yaptığı bilinmektedir. Dilaver 400 koyun vererek ortalama bir köle değeri olan 50 altın çoban getirme koşulu yerine ödeyerek azat olmuştur⁸³⁶. Efendi, kimi zaman kölenin artırabileceği miktarda koyun verebilmektedir. Örneğin Raziye Bikeç adında bir köle sahibi kadın, orta boylu, sarı sakallı, gök gözlü Rus asıllı Kasım adındaki kölesine anlaşma gereğince 50 koyun vermiş, söz konusu koyunları 500 koyun ve bir çoban getirdiğinde azat olmasını şart koşmuştur⁸³⁷. Mükâtebe anlaşmalarında kadın kölelerin genellikle ev içi hizmetlerde belli bir süre çalışması istenirken erkek kölelerin

⁸³³ KŞS 17, vr. 28.

⁸³⁴ Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", s. 224.

⁸³⁵ KŞS 19, vr. 49.

⁸³⁶ KŞS 20, vr. 38; Başka bir örnek kayıтта Çerkes Mahallesi'nden Şaban Sofi, uzun boylu, kara kaşlı, kara gözlü, buğday tenli Kenan adındaki kölesini 170 kuruşa kitabete kesmiş ancak süre belirtmiştir. Kölesi her üç ayda 700 akçe ödemesi gerekmektedir. Kenan tüm parayı ödediğinde azat olmuştur. KŞS 18, 47.

⁸³⁷ KŞS 9, vr. 99.

çobanlık yapıp hayvan bakması talep ediliyordu. Çok olmamakla birlikte tarımda çalıştırılanların mükâtebe anlaşmaları mahkeme kayıtlarına geçiyordu. Bunlardan biri 17 Ekim 1666 Pazar günü kayıtlara geçti. Derviş Ali Bey'in valides Fatma, orta boylu, düz burunlu, koyun gözlü Macar asıllı İstevan oğlu Yanoş'a “şu arzı bağ yaparsan azat ol” demiş, Yanoş söz konusu yeri işleyip bağ haline getirmiş ve azat olmuştur⁸³⁸. Halil Sahillioğlu, efendi ile köle arasında anlaşma hasıl olduğunda, kölenin satışı yapılamadığını ifade etmektedir. Yani, ister tedbir isterse de mükâtebe yoluyla bir anlaşma yapıldığında satılan kölenin satış akdi geçersiz sayılmaktadır⁸³⁹. Ancak Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin vermiş olduğu bir fetvada tam tersi bir durum vardır. Kendisine, “Hind, cariyesi Zeyneb için fevtimden kırk gün mukaddem azat olsun dedikten sonra Hind, Zeyneb'i bey'e kadir olur mu?” diye sorulduğunda satılabileceği cevabını vermiştir⁸⁴⁰. Bir başka fetvada da kendisine on yıl hizmet etmesi yönünde anlaşılan efendinin, sözleşmeyi feshedip köleyi satabileceği yazmaktadır⁸⁴¹.

Tedbir, mükâtebe ve sevap kazanmak amaçlı yapılan gönüllü azatlık dışında kadın kölelerin azat olmasını sağlayabilecek bir yol daha bulunmaktadır. Ümm-i veledlik adı verilen statüye yükselmek kadın köleye azat olmanın yolunu açıyordu. Bu unvan efendinin kadın köleleriyle cinsel birlik kurması ve çocuk dünyaya getirmesi ile kazanılıyordu. Anne kölenin çocuk doğurması onun statü değişikliğini etkiliyor ancak azat olmasını efendinin ölmesine bağlıyordu⁸⁴². Köle anneden doğan çocuk efendiye tabii sayılır ve babasının bıraktığı mirastan payına düşeni alabilirdi⁸⁴³. Çocuk doğmadan sahip öldüğünde ise kadın köle çocuk doğana kadar sahibinin terekesinden nafaka temin etme hakkı vardı⁸⁴⁴. İncelenen sicillerde Bahçesaraylı köle sahiplerinin cariyelerinin ümm-i veled statüsüne yükseldiğini gösteren kayıtlar oldukça azdır. 25 yıllık süreçte efendisinden çocuk doğurduğu tespit edilen Gülizman⁸⁴⁵ ve

⁸³⁸ KŞS 10, vr. 130.

⁸³⁹ Sahillioğlu, “Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, s. 73.

⁸⁴⁰ Çatalcalı Ali Efendi, **Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi (1674-1686) Cild-i Evvel**, H. Necati Demirtaş (haz.), İstanbul: Kubbealtı, 2014, s. 208.

⁸⁴¹ Feyzullah Efendi, s. 97.

⁸⁴² Yahya Araz, “Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler: Osmanlı İstanbul’unda Hamile ve Çocuk Annesi Cariyeler Üzerine Düşünceler (1790-1800)”, **Kebikeç**, S. 37, 2014, s. 237-238.

⁸⁴³ Ben-Naeh, s. 324; Yenişehirli Abdullah Efendi, s. 124-125.

⁸⁴⁴ Yenişehirli Abdullah Efendi, s. 138.

⁸⁴⁵ KŞS 4, vr. 49.

Rukiye⁸⁴⁶'nin bu yolla azat oldukları bilinmektedir. Bahçesaray'da yıllara göre kaç kişinin azat edildiği ve hangi yolla bunu edindikleri tablolştırılmıştır.

Tablo 21
Yıllara Göre Köle Azatları

Tarih	Gönüllü	Mükâtebe	Tedbir
1650	6	3	2
1651	1	2	-
1652	5	1	-
1563	3	-	1
1662	-	1	1
1663	2	-	-
1665	5	5	-
1666	17	5	4
1667	14	4	3
1668	5	7	6
1669	1	1	-
1670	-	1	-
1671	2	4	1
1672	9	9	1
1673	3	4	-
1674	8	3	1
1675	3	6	1
Toplam:	84	56	21

Tablo 21, Bahçesaray şehrinde mahkemeye yansıyan köle azat kayıtlarıyla ilgili istasiksel bilgi vermektedir. Bazı defterlerin birkaç yılı muhteva etmesi, bazılarının ise eksik olması yıllar arasında boşlukların olmasına neden olmuştur. Tüm bunlara rağmen köle sahiplerinin hangi yönteme daha fazla başvurarak kölelerini azat ettikleri hakkında genel bir kanı oluşturmaktadır. İncelenen yıllarda en fazla köle azadının 1666-1667 yılları olduğu görülmektedir. Hem genel tablo'da hem de belirli yollarda en çok başvurulmuş azat yöntemi gönüllü azatlıktır. Mahkemeye kölesini azat etmek için giden kişilerin büyük kısmı “Allah rızası için azat ettiğini” bildirmektedir. Gönüllü azatlık dışında mükâtebe yoluyla azat edilmeler de hayli yüksektir. Kâr getirecek bir işte efendi ile köle anlaşmakta, köle istenileni yaptığında azat olduğu görülmektedir. Genellikle erkek olgun kölelerin (kazak) bu yolla azat oldukları anlaşılmaktadır. Mükâtebe anlaşmalarında kadın köleler hayvan sürüleriyle uğraşamayacağından gündelik hayatta belli bir süre hizmet etmeleri istenilmektedir. Efendinin ölümüyle gelen azatlığın oluşturulan tabloda da görüldüğü üzere diğerlerine oranla çok sık başvurulmuş bir yöntem olmadığı tespit edilmektedir. Son olarak kadın

⁸⁴⁶ KŞS 11, vr. 23.

k leleri ilgilendiren  mm-i veledlik stat s n n tedbir, m k tebe ve g n ll  azatlıĝa oranla  ok daha az başvurulan bir y ntem olduĝu incelenen kayıtlardan ortaya  ıkmaktadır.

SONUÇ

Tez çalışmamızın birinci bölümünde şehrin kuruluşu, mekanları ve yönetsel ağı üzerine inceleme ve tesğitlerimiz sonucunda öncelikli olarak Bahçesaray'ın çok eskilere giden bir geçmişı olmadığı, sonradan kurulduğı ve geliştii ortaya çıkmıştır. Mekânsal yapısı analiz edildiğinde tipik Türk-Osmanlı şehriyle karakteristik açıdan farklılık arz etmediğı aksine Anadolu'daki bir şehrin yapılarıyla karşılaştırıldığında aynı kurumlara sahip olduğı görölmüştür. Örneğın Anadolu'nun hemen her şehirde görölen tipik mahalle isimlerinden olan Cami-i Kebir adı, Bahçesaray'da da vardır. Bu mahalle şehrin en büyük mahallelerinden biri olmanın yanı sıra Hansaray'ın da bulunduğı mahalledir. Şehrin mahalleleri Anadolu şehirlerindeki gibi isimlerini ibadethanelerden, vakıf yapılarından ve yerel ileri gelenlerden aldıkları tespit edilmiştir. İncelenen dönemde birçok kurumsal yapıya sahip olan Bahçesaray'da 44 mahalle, 52 köy olduğı yapılan araştırmalarda ortaya çıkmıştır. Sonraki tarihlerde şehrin nüfusunun büyümesine paralel olarak mahalle ve köy sayılarında artış yaşanmıştır.

Mekânsal analizlerin yoğun olduğı bu bölümde kayda değeri bulgular arasında Cami-i Kebir Mahallesi ve Koba Cami Mahallesi'nin şehrin diğeri mahallelere kıyasla yüksek gelirliilerin ikamet ettiğı yerler olduğı anlaşılmıştır. Söz konusu mahalleler hanlık hizmetinde çalışan görevliler, büyük tüccarlar ve yerel ileri gelenlerin mülklerinin bulunduğı, gayrimenkul fiyatlarının yüksek olduğı yerlerdir. Hanın sarayına komşu olmak ya da şehrin çarşısının bulunduğı büyük bir mahallede oturmak orta halli ailelerin ekonomik güçlerinin karşılayabileceğı bir durum olmadığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca bahsi geçen iki mahallenin tahmini oluşturulan görselleri üzerinden mekânsal yapıya dair bulgulara ulaşılmıştır. Örneğın, evlerin mahallelerde gelişi güzel konumlanmadığı, cami, medrese ve vakıf yapılarının yer aldığı kesimler ile oralarda çalışanların evlerinin oldukça yakın olduğı tespit edilmiştir. Müslüman mahallelerinde ikamet eden gayrimüslimlerin ise genelde mahallenin uç bir kesiminde yaşamalarına izin verildiğı, evlerinin yanında işlettikleri bozahane veya meythane gibi yapıların mahallenin merkezi bir kesimine inşa edemedikleri görölmüştür. Başka bir deyişle bu durum toplumsal düzeni sağlayan kuralların mekânsal yapıları etkilediğini gösteren bir bulgudur.

Bahçesaray'ın, Kırım hanı, vezir, kadıasker ve st düzey devlet görevlilerin yaşıadığı merkezi (idari) bir Şehir olması bir takım sonuçları da beraberinde getirmiştir. Şehrin yönetiminden sorumlu olan Bahçesaray kadısının hareket sahasının sınırlandığı net bir Şekilde ortaya çıkmıştır. Çünkü Kırım hanı ve kadıaskerin mahkemeye gelen bir soruna anında müdahil olabildiği, kadının mühim davalarda tek başına karar veremediği anlaşılmıştır. Bu bulgu, kadının, kendisinden sorumlu olan amillerden bağımsız hareket edemediği Şeklinde de okunabilir. Kısaca ilgili bölüm tüm yönleriyle Bahçesaray'ın mekânsal ve yönetimsel açıdan Türk-Osmanlı Şehri karakterinde olduğunu ortaya koymuştur.

Tezin ikinci bölümünde Bahçesaray'ın toplum yapısı çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Şehirli nüfusun oranını verecek bir kaynak türü bulunmadığından seyahatnameler ve diğer kaynaklar üzerinden genel bir kanı oluşturulmuştur. Bu kanıya göre Şehirli nüfusun yarısını Kırım Tatarları diğer kısmını ise gayrimüslim zümrelerin ve tüccarların oluşturduğu yapılan tespitler arasındadır. Kadı sicillerinde Kırım Karaylarının Bahçesaray Şehrinde yaşıadıkları yer olarak Çufutkale dışında bir mahallelerinin olmadığı grlmŐtr. Aynı Şekilde Ermeniler, ingeneler ve diğer etnik gruplar için birer mahallenin varlığı da Şehirli nüfusun çoğunluğunu Kırım Tatarları'nın oluşturduğu kanısını güçlendirmiŐtir. Bu zümreler arasında Kırım Karaylarının kr marđı yüksek işlerle uğraştıkları, Şehirli halkın ekonomik ağlarında kilit kişiler rolünü üstlendikleri grlmŐtr.

Bu bölüm sınıflı toplum yapısını net bir Şekilde ortaya koymaktadır. Ancak sınıflı toplum yapısıyla kastedilen Müslümanlar ve gayrimüslimler Şeklindeki ayrışma değildir. İmildaş, atalık, mirza, ağa, beşe, elebi, efendi, seyyid, Şeyh, bike, bike, el-Hâc gibi unvanlarına sahip kişilerin Bahçesaray'da hayli yüksek olduğu grlmŐtr. Bu sınıfsal ayrım sosyal yaŐantının bir parçası haline geldiğinden ekonomik açıdan alt tabakadan kişilerle evlenmediklerini göstermektedir. Ayrıca, yerel kayıtlardaki mehir miktarları dikkate alındığında da orta halli bir kişinin st düzey bir beyin kızıyla evlenemeyeceği anlaŐılıyor. Bir kadı kızının evliliğinde 1.000-1.500 arasında değişen altın veya kuruş miktarı mehir uygun görülürken, Şehrin orta halli ailelerinin kızları için ortalama 100-250 altın mehir olarak istendiği grlmŐtr. Şehirli kadınların mahkemeye başvurarak haklarını aradıkları, yaşıadıkları herhangi bir sorundan kaynaklı rahatlıkla hukuk mücadeleleri verebildikleri erken modern dönemde

kadınların toplumsal tarihte göz ardı edilmediğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Çok fazla olmamakla birlikte toplumsal hayatta aktif rol oynayan, sahip olduğu gayrimenkullerle dikkat çeken kadınların da olduğu anlaşılmıştır.

Zenginlik göstergesi olarak içlerinde yaşanan mekânlar, yenilen yemekler, giyilen kürkler ve kaftanlar genel bir kanı oluşturmaktadır. Zenginlerin iki katlı, çok odalı, geniş evlerde yaşadıkları, evlerinin yanında hususî hamamları, su kuyuları, aşhâneleri bulunduğu anlaşılmıştır. Ayrıca büyük bir avlu, hâne halkının rahat gezebileceği geniş bir bahçe, meyveli/meyvesiz ağaçlar ve kiler gibi taşınmazların da genellikle zenginlerin yapılarının birer parçası olduğu söylenebilir. Bu yönüyle de zenginlerin, mahalle ahalisi için tahsis edilmiş umumî mekânları kullanmadıkları ortaya çıkmaktadır. Mekânlar dışında yenilen yemekler ve giyilen elbiselerden de aynı sonuçlara ulaşılmıştır. Bir samur kürk fiyatının orta halli bir ailenin sahip olduğu evin fiyatına eşdeğer olması söz konusu duruma örnek teşkil etmektedir.

Toplumsal hayatı düzenleyen normların şehir yaşantısında etkili olduğu, mahallelinin üzerine düşen görevi yerine getirip mahallenin huzurunu bozacak durumlarda yetkilileri göreve çağırdıkları çeşitli örnekler üzerinden ortaya konmuştur. Bu bağlamda mahkemenin işleyişi ve hukuk irdelenmiştir. Toplumsal otokontrol mekanizmalarının insanlara belli formlar yükleyerek ideal tipler oluşturduğu görülmüştür. Mahkemede mahallelinin suçlu addedilen kişi hakkındaki kanaati delil olarak kullanılabildiği düşünüldüğünde, cemaatle birlikte namaz kılan kişilerin namuslu, saygın ve dindar olarak kabul edilmesinde etkili olduğu anlaşılmıştır. Aksi bir durumda olmak kişiyi toplum nezdinde itibarsızlaştırmakta ve hatta mahalleden ihraç edilme sebebi olabilmektedir.

Çalışmada elde edilen önemli bulguların başında Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nin tahıl ambarı olmadığı gelmektedir. Kırım Tatarlarının toprağı işlemekle pek ilgilenmediği, sürü hayvanları ve akınlarla geçimlerini sağladıkları ortaya koyulmuştur. Şehir hayatında üretim kolları olan loncalar, zanaatlar örgütleniş biçimleri incelendiğinde Osmanlı şehirlerindeki lonca teşkilatından farklı olmayan bir kurum olduğu anlaşılmıştır. XVII. yüzyıl Bahçesaray'ında satışı yapılan ürünler ve fiyatları tespit edilmiştir. Azami geçim miktarı olan nafakalar üzerinden bir ailenin günlük, aylık ve yıllık harcama miktarları hesaplanarak 5 kişilik bir ailenin alım gücü

hesaplanmıştır. Tereyağı, zeytinyağı, bal, keçi boynuzu gibi ürünlerin zenginlerin sofralarında bulunabilen pahalı gıdalardan olduğu, yıllara göre fiyatlarında büyük değişiklikler görülmediği sonucuna varılmıştır. Belirli yıllarda ürünlerin fiyatlarında ya da hacimlerinde büyük değişiklikler olmuştur. Örneğin 1668 yılında 16 kere ekmeğin gramajının değişmesi ülkenin ekonomik buhran yaşadığını ortaya koymaktadır. Nitekim 1668’de Rusya ile Lehistan arasındaki savaştan kaynaklı kıtlık vardır. Kırım Hanlığı’nın 1671-1672 yılında da Osmanlı Devleti’ne Kamanıçe seferinde askerî destekte bulunmadı ülke iâşesini derinden etkilemiştir. Kırım Hanlığı’nın akına çıkmadığı zaman ülkede ekonomik sıkıntıların patlak verdiği anlaşılmıştır. Ayrıca 1650-1675 tarihleri arasında Kırım’da kullanılan para, ölçü ve ağırlık birimlerinin neler olduğu tespit edilmiştir. Altın ile kuruşun değerinde hiç değişiminin yaşanmadığı görülmüştür.

XVII. yüzyıl Bahçesaray’ında satışı yapılan ürünler ve fiyatları tespit edilmiştir. Azami geçim miktarı olan nafakalar üzerinden bir ailenin günlük, aylık ve yıllık harcama miktarları hesaplanarak 5 kişilik bir ailenin alım gücü hesaplanmıştır. Tereyağı, zeytinyağı, bal, keçi boynuzu gibi ürünlerin zenginlerin sofralarında bulunabilen pahalı gıdalardan olduğu, yıllara göre fiyatlarında büyük değişiklikler görülmediği sonucuna varılmıştır. Belirli yıllarda ürünlerin fiyatlarında ya da hacimlerinde büyük değişiklikler olmuştur. Örneğin 1668 yılında 16 kere ekmeğin gramajının değişmesi ülkenin ekonomik buhran yaşadığını ortaya koymaktadır. Nitekim 1668’de Rusya ile Lehistan arasındaki savaştan kaynaklı kıtlık vardır. Kırım Hanlığı’nın 1671-1672 yılında da Osmanlı Devleti’ne Kamanıçe seferinde askerî destekte bulunmadı ülke iâşesini derinden etkilemiştir. Kırım Hanlığı’nın akına çıkmadığı zaman ülkede ekonomik sıkıntıların patlak verdiği anlaşılmıştır. Ayrıca 1650-1675 tarihleri arasında Kırım’da kullanılan para, ölçü ve ağırlık birimlerinin neler olduğu tespit edilmiştir. Altın ile kuruşun değerinde hiç değişiminin yaşanmadığı görülmüştür.

Söz konusu dönemde Bahçesaray’da ticaret, kölelik hususunda bölgenin bir ticaret merkezi olmasında Kırım’ın coğrafi konumunun etkili olduğu, Avrupa, Anadolu ve Ortadoğu’ya götürülen mallar için transit geçiş güzergahı vazifesi gördüğü tespit edilmiştir. Hanlığın Osmanlı Devleti ile ticari bağları üzerinden Kırım’a Anadolu’dan gelen tüccarlar ele alınmıştır. İstanbul, Bursa, Sinop, Trabzon, Erzurum’dan

Bahçesaray’a gelen Müslüman tüccarların yanı sıra Nahçıvan’dan Acem tüccarların geldiği grlmştr. Bir bakıma Türklerin denizaşırı ülkelere ticaret yapmadığı daha çok gayrimüslimlerin tekelinde uluslararası ticaretin gerekleştıği görüşü Bahçesaray rneği ile uyuşmadığı ortaya çıkmıştır. Yerel tüccarların çoğunluğunu Çufutkale’de yaşıyan Kırım Karayları oluşturduğu anlaşılmıştır.

Hanlığın ekonomisinde önemli bir yere sahip geçim kaynaklarından biri de akınlar yoluyla getirilen kölelerdir. Toplumun en üst kesiminden sıradan köylüsüne kadar herkesin sahip olduğu metaalar arasında kölelerin olduğu grşmştr. Bu yüzden de birkaç köle sahibi olmanın zenginlik göstergesi olmayacağı anlaşılmıştır. Kadın kölelerin efendisinden ocuk doğurması ile gelen mm-i veledlik statüsünün azat edilme yöntemleri arasında çok görülmediği anlaşılmıştır. Azat edilen kölelerin, özgürlüklerini ya tedbir veya mükâtebe yoluyla ya da sahibinin gönül rızası ile kazandıkları grlmştr.

Sonuç olarak ihtiyaçlara binaen sonradan kurulmuş bu şehrin nasıl geliştıği, hangi yapılardan oluştğu, içinde yaşıyan insanların gündelik hayatları, kültürleri, hukuk karşısndaki durumları şehir tarihi ekseninde ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâlî Sadaret Divân Kalemi Evrakı (A.DVN), nr. 38/81.
İbnülemin Maliye (İE. ML), nr. 33/3198.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

Bağdat Koleksiyonu, Nr. 309 İptidai Surette Yapılmış Haritalar, s. 12.

Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsionalnoy Bibliotek (ORRNB)

Kırım Şer'iyye Sicilleri, Fond 917.

- H. 1057-1061/M. 1647-1650 Tarihli 3 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- H. 1061-1063/M. 1650-1653 Tarihli 4 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- H. 1070-1074/M. 1659-1664 Tarihli 8 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- H. 1075-1076/M. 1666-1666 Tarihli 9 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- H. 1077-1079/M. 1666-1667 Tarihli 10 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- H. 1077-1078/M. 1667-1668 Tarihli 11 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- H. 1078-1079/M. 1668-1669 Tarihli 13 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- H. 1079-1082/M. 1669-1672 Tarihli 14 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- H. 1083-1087/M. 1672-1677 Tarihli 15 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- H. 1082-1083/M. 1671-1673 Tarihli 16 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- H. 1084-1085/M. 1673-1675 Tarihli 17 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- H. 1083-1084/M. 1672-1673 Tarihli 18 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- H. 1082-1083/M. 1672-1673 Tarihli 19 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- H. 1084-1086/M. 1673-1676 Tarihli 20 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- H. 1086-1087/M. 1675-1677 Tarihli 21 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

Archivio di Stato di Venezia (ASVe)

Senato, Dispacci, Dispacci degli ambasciatori e residenti, Costantinopoli, Filze 67,
Nr. 119, 233, 237, 347.
I libri Commemoriali della Repubblica di Venezia Regesti, Tomo VII, Venezia 1907,
Nr: 126.

Archivio di Stato di Modena (ASM)

Cancelleria Ducale Estense Estero, Corteggi e documenti di Stati e Città Italia, Stati
Varii, Tartaria, Busta 193, Specie Unica.

Biblioteca Universitaria di Bologna (BOB)

Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili, Busta 288, Belge Nr. 153.

Biblioteca Nazionale Marciana (BNM)

Il Codice Cumanico e il suo mondo (Latini Fondo Antico 549/Collacazione 1597), Venezia 2002.

Kitaplar:

ABACI, Nurcan (2001), *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

Abdülgaflar Kırımî (2014), *Umdetü'l-Ahbar*, Derya Derin Paşaoğlu (haz.), Academy of Sciences of Tatarstan Republic, C. 1, Kazan.

AÇIK, Turan (2012), *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Trabzon.

ALAN, Ercan (2015), *Kadıasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Ali Efendi (1995), *Şeyhulislâm Fetvaları*, İbrahim Ural (çev.), Fey Vakfı Hilal Matbaası, İstanbul.

ALTINKAYNAK, Erdoğan (2006), *Kırımçaklar (Tarih-Kültür-Folklor)*, Sota Yay., Harlem-Hollanda.

AKDAĞ, Mustafa (2010), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Yapı Kredi Yay., İstanbul.

AKDAĞ, Mustafa (1999), *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi II (1453-1559)*, Barış Yay., Ankara.

AKGÜNDÜZ, Ahmed (1990), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri I Fatih Devri Kanunnâmeleri*, Fey Vakfı Yay., İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmed (1990), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri II Bâyezîd Devri Kanunnâmeleri*, Fey Vakfı Yay., İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmed (1991), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri III Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*, Fey Vakfı Yay., İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmed (1992), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri IV Kanunî Devri Kanunnâmeleri I. Kısım*, Fey Vakfı Yay., İstanbul.

ARGUNŞAH, Mustafa ve GÜNER, Galip (2015), *Codex Cumanicus*, Kesit Yay., İstanbul.

ALAN, Ercan (2008), *95 Numaralı Mühimme Defteri 1664-1666 (Tahlil, Transkripsiyonu ve Özeti)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

- ALTINÖZ, İsmail (2005), *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- ATAR, Fahreddin (1991), *İslam Adliye Teşkilatı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara.
- AYHÜN, Erşahin Ahmet (2008), *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- AYKUT, Nezihi, (1993), *90 Numaralı Mühimme Defteri*, İstanbul.
- AYVERDİ, İlhan (2011), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.
- BAYKARA, Tuncer (1988), *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.
- BAYKARA, Tuncer (1990), *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir.
- BAYKARA, Tuncer (2004), *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- BEAUPLAN, Guillaume Le Vasseur Sieur De (1993), *A Description of Ukraine*, Andrew B. Pernal-Dennis F. Essar (giriş, çeviri ve notlar), Cambridge-Massachusetts.
- BIYIK, Ömer (2014), *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, Ötüken Yay., İstanbul.
- BİLGE, Sadık Müfit, (2015), *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi, İstanbul.
- BİLGİN, Arif (2004), *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi Yay., İstanbul: 2004.
- BONO, Salvatore (2003), *Yeniçağ İtalya'sında Müslüman Köleler*, Betül Parlak (çev.) İletişim Yay., İstanbul.
- BRAUDEL, Fernand (1989), *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), Eren Yay., İstanbul.
- BRONEVSKIY, Martin (1970), *Kırım*, Kemal Ortaylı, Ege Matbaası, Ankara.
- BULUNUR, Kerim İlker (2014), *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- CARR, Edward Hallet (2002), *Tarih Nedir?*, Misket Gizem Gürtürk (çev.), İletişim Yay., İstanbul.
- CARPINI, Johann de Plano (2001), *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, Ergin Ayan (çev.), Derya Kitabevi, İstanbul.

- CEZAR, Mustafa (1977), *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- CİN, Halil ve Ahmed Akgündüz (1994), *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- CLARKE, Edward Daniel (1811), *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, Lorence Press.
- ÇAĞATAY, Neşet (1989), *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ÇAĞATAY, Neşet (1990), *Ahilik Nedir*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yay., Ankara.
- Çatalcalı Ali Efendi (2014), *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi (1674-1686) Cild-i Evvel*, H. Necâti Demirtaş (haz.), Kubbealtı, İstanbul.
- ÇELİK, Dilek (2011), *67 A 90 Nolu ve 1017-1022 (1608-1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri (Tahlil ve Transkripsiyon)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- ÇİFTÇİ, Cafer (2004), *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa.
- CONCINA, Ennio (1995), *Il Doge e Il Sultano Mercarura, arte e relazioni nel primo '500- Doç ve Sultan 16. Yüzyıl Başlarında Ticaret, Sanat ve İlişkiler*, Sema Postacıoğlu Banon (çev.) Logart Press, Roma.
- DAVIES, Brian L. (2007), *Warefare, State and Society on the Black See Steppe 1500-1700*, Roulledge, London and New York.
- DERİN, Derya (2003), *Abdülgaflar Kırımı'nin Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- DİNGEÇ, Emine (2004), *Rumeli'de Geri Hizmet Teşkilatı İçinde Çingeneler (XVI. Yüzyıl)*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- DOĞAN, Mehmed (2011), *Büyük Türkçe Sözlük*, Yazar Yay., Ankara.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul (1993), *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Endurun Kitabevi, İstanbul.
- ELDEM, Ethem ve GOFFMAN, Daniel Goffman ve MASTERS, Bruce (2012), *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Sermet Yalçın (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.

- ELIADE, Mircea (1991), *Kutsal ve Dindışı*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), Gece Yay., Ankara.
- ELIADE, Mircea (1994), *Edebi Dönüş Mitosu*, Ümit Altuğ (çev.), İmge Kitapevi, Ankara.
- ERDEM, Y. Hakan (2004), *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Bahar Tırnakçı (çev.), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- ERGENÇ, Özer (1995), *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara.
- ERGENÇ, Özer (2013), *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- ERGENÇ, Özer (2014), *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ERGİN, Osman (1939), *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.
- ERGİN, Nihat (1998), *Osmanlı Devletinde Kölelik*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul.
- ESZER, A., Die (1972), Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tatarei' des Emidio Portelli d'Ascoli O.P., Archivum Fratrum Praedicatorum Instituto Storico Domenicano, S. 42, Rome.
- Evliya Çelebi (2006), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, R. Dankoff, S. Kahraman ve Y. Dağlı (haz.), 1. Kitap, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Evliya Çelebi (2006), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, Z. Kursun, S. A. Kahraman, Y. Dağlı (haz.) 2. Kitap, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Evliya Çelebi (2006), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, S. A. Kahraman, Y. Dağlı (haz.), 3. Kitap, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Evliya Çelebi (2001), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, Y. Dağlı, S. A. Kahraman, İ. Sezgin (haz.), 5. Kitap, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Evliya Çelebi (2002), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, Y. Dağlı, S. A. Kahraman (haz.), 6. Kitap, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Evliya Çelebi (2003), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, Y. Dağlı, R. Dankoff (haz.), 7. Kitap, Yapı Kredi Yay., İstanbul.

- Evliya Çelebi (2003), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, Y. Dağlı, R. Dankoff (haz.), 8. Kitap, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Evliya Çelebi (2007), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 5973, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini*, S. A. Kahraman, Y. Dağlı, R. Dankoff (haz.), 10. Kitap, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- FAROQHI, Suraiya (1997), *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Elif Kılıç (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- FAROQHI, Suraiya (2000), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yay., Neyyir Kalaycıoğlu (çev.), İstanbul.
- FAROQHI, Suraiya (2003), *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Gül Çağalı Güven-Özgür TÜresay (çev.), Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- FAROQHI, Suraiya (2009), *Orta Halli Osmanlılar*, Hamit Çalışkan (çev.), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.
- FAROQHI, Suraiya (2011), *Osmanlı Zanaatkârları*, Zülal Kılıç (çev.), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- FAROQHI, Suraiya (2012), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Ercan Türk (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- FETVACI, Emine (2012), *Sarayın İmgeleri Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih*, Nurettin Elhüseyni (çev.), Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- FISHER, Alan W. (2009), *Kırım Tatarları*, Eşref Bengi Özbilen (çev.), Selenge Yay., İstanbul.
- GELİR-ÇELEBİ, Azize (2008), *93 Numaralı Mühimme Defteri (1069-1071/1658-1660) (Tahvil-Transkripsiyon ve Özet)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- GINZBURG, Carlo (2011), *Peynir ve Kurtlar Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni*, Metis Yay., İstanbul.
- GÖLPINARLI, Abdülbâki (2011), *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı*, İstanbul Ticaret Odası Akademik Yayınlar, İstanbul.
- GÜRSAKAL, Necmi (2009), *Sosyal Ağ Analizi*, Dora Yay., Bursa.
- Halim Giray (2013), *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi) Değerlendirme-Metin-Tıpkıbasım*, Alper Başer, Alper Günaydın (haz.), İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü Yay., İstanbul.
- HANNA, Nelly 2006, *Osmanlı Kahire'sinde Tüccar Olmak*, Küre Yay., İstanbul.

- HEYD, Uriel (1973), *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford University Press, Glasgow-New York.
- HIZLI, Mefail (1998), *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- HIZLI, Mefail (2012), *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Emin Yay., Bursa.
- IMBER, Colin (2006), *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1995), *The Customs Register of Caffè (1487-1490)*, Turkish Sources XXII, Cambridge.
- İNALCIK, Halil-QUATAERT, Donald (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1 1300-1600*, Halil Berktaş (çev.), Eren Yay., İstanbul.
- İNALCIK, Halil (2009), *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- İNALCIK, Halil (2014), *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Ruşen Sezer (çev.), Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- İNBAŞI, Mehmet (2004), *Ukrayna'da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yay., İstanbul.
- İSLAMOĞLU, Huricihan (2010), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yay., İstanbul.
- KANÇAL-FERRARI, Nicole (2005), *Kırım'dan Kalan Miras Hansaray*, Klasik Yay., İstanbul.
- KARACA, Müjge (2008), *94 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1662-1665)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- KARPOV, Sergej P. (2000), *La Navigazione Veneziana nel Mar Nero 13.-15*, Edizioni del Girasole, Ravenna.
- Kaysunî-zade Nidaî Remmal Hoca (1973), *Tarih-i Sahib Giray Han*, Özalp Gökbilgin (haz.), Ankara.
- KAVAK, Nuri (2013), *Karasu Kazası (1683-1744) Kırım Hanlığı'nda Bir Yerleşme Örneği*, On-Mat Öner Matbaacılık, Bursa.
- KELEMEN, Mikes (2014), *Türkiye Mektupları*, Sadrettin Karatay (çev.), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

- KIRIMLI, Hakan, KANÇEL FERRARI, Nicole (2016), *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) Mimarî Yadigârları*, T.C Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara.
- KOŁODZIEJCZYK, Dariusz (2011), *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*, Brill, Leiden-Boston.
- KONÇEVSKIY, Arkadiy (1930), *Skazki, Legendy i predaniya Krıma*, Fizkultura i sport, Moskva.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat (1983), *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken Yay., İstanbul.
- KRÓLIKOWSKA, Natalia (2010), *Law and Division of Power in the Crimean Khanate: A Study on the Reign of Murad Giray (1678-1683)*, University of Warsaw Institute of History, Warsaw.
- KUBAN, Doğan (1995), *Türk Hayat'lı Evi*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- KURAT, Akdes Nimet (1937), *Uluğ Muhammet Han'ın Yarlığı*, İstanbul Burhaneddin Matbaası, İstanbul.
- KURAT, Akdes Nimet (1940), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlıklar ve Bitikler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (2011), *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten İdil Kanalı ve XVI. ve XVII. Yüzyıl Osmanlı Rus Münasebetleri)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (2014), *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1983), *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitapevi, İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (2000), *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- LADY, A. (1955), *The Crimea: Its Towns, Inhabitants and Social Customs*, London, Partridge, Oakey, And Co, Edinburg.
- LEEUEWEN, Richard Van (2012), *Bir Osmanlı Şehri Şam: Vakıflar ve Şehir*, H. Ebru Aksoy (çev.), Küre Yay., İstanbul.
- LOCKHAR, L., MOROZZO R., TIEPOLO, M.F., (1973), *I viaggi in Persia degli ambasciatori veneti Barbaro e Contarini*, Istituto Poligrafico dello Stato, Roma.
- MAYDAER, Saadet (2009), *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt Hisar*, Emin Yay., Bursa.

- MILNER, Thos. (1855), *The Crimea, Its Ancient and Modern History; The Khans, The Sultans And The Czar*, World Public Library Edition, London.
- Muhammed İbnu Mahmud El-Üsrûşenî (1984), *Ahkâmu's Sıgâr İslâm Hukukunda Çocuklarla İlgili Hükümler*, İbrahim Cânan (çev.), Cihan Yay., İstanbul.
- MÜFTÜOĞLU, Tamer (1992), *Ahilik Sisteminin Günümüz Türk İşletmeciliği Açısından Değerlendirilmesi*, TES-AR Yay., Ankara.
- NACAK, Mehmet Rauf NACAK- NACAK (2005), Ahmet Hilmi (2005), *Üsküdar Mahkemesi 147 Numaralı Şer'iyye Sicili Defteri (Hicrî 1031-1035)*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi, Bitirme Tezi, İstanbul.
- NASUHU BİLMEN, Ömer (1985), *Hukukî İslâmiyye ve Istıhatı Fıkkiyye Kamusu*, C. 4, Bilmen Yayınevi, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2008), *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2012), *Osmanlı Sarayında Yaşam*, Yitik Hazine Yay., İstanbul.
- ÖZDEM, Zeynep (2010), *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ÖZTÜRK, Yücel (2004), *Özü'den Tuna'ya Kazaklar-1*, Yeditepe Yay., İstanbul.
- ÖZTÜRK, Yücel (2014), *Osmanlı Hakimiyetinde Keefe (1475-1600)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- ÖZVAR Erol-BİLGİN, Arif (2008), *Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Türkiye Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul.
- ÖZYETGİN, Ayşe Melek (1996), *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelenmesi*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- PAMUK, Şevket (2007), *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Gökhan Aksay (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Peçevi İbrahim Efendi (1981), *Peçevi Tarihi I*, Beskir Sıtkı Baykal (haz.), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

- PEDANI, Maria Pia (1996), *Relazioni di Ambasciatori Veneti al Senato Costantinopoli Relazioni Inedite (1512-1789)*, S. 14, Padova.
- PEDANI, Maria Pia (2011), *Osmanlı Padişahının Adına İstanbul'un Fethinden Girit Savaşına Venedik'e Gönderilen Osmanlılar*, Elis Yıldırım (çev.), Nevin Özkan (ed.), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- PEIRCE, Leslie (2005), *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, Ülkün Tansel (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (1995), *Türkçe Sözlük*, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1965), *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul.
- SAK, İzzet (1992), *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya.
- SARI, Sema Aktaş (2016), *3a ve 3b Numaralı 1648-1679 tarihli Kırım Kadiasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- SERT, Özlem (2008), *Reconstructing a Town from its Court Records Rodosçuk (1546-1553)*, Dissertation an der Fakultät für Kulturwissenschaften der Ludwig-Maximilians Universität München, Doktora Tezi, München.
- Selânîkî Mustafa Efendi (1989), *Tarih-i Selânîkî*, Mehmet İpşirli (haz.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- SCHILTBERGER, Johannes (1997), *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, Turgut Akpınar (çev.), İletişim Yay., İstanbul.
- SINGER, Amy (1996), *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Sema Bulutsuz (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- SIROEÇKOVSKIY, V. E. (1979), *Muhammed Geray Han ve Vassalları*, Kemal Ortaylı (çev.), Su Yay., İstanbul.
- SMIRNOV, V. D. (2016), *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Ahsen Batur (çev.), Selenge Yay, İstanbul.
- ŞAHİN, Hacı Haldun (1992), *Üsküdar Kadılığı 6/281 Numaralı Şer'iyye Sicili (1090/1679)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ŞAMLIOĞLU, Elif Serra (2013), *Kırım Tatar Masalları Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Şemseddin Sâmî (1989), *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitapevi, İstanbul.

- ŞEN, Ömer (2007), *Osmanlı'da Köle Olmak: Esaretten Özgürlüğe Geçiş Süreci*, Kapı Yay., İstanbul.
- ŞEN, Muhammet (2013), *Kırım Hanlığı'nda I. Selim Giray Han Dönemi (1671-1674)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir.
- Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi (2013), *Ma'rûzât Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi*, Pehlul Düzenli (haz.), Klasik, İstanbul.
- Şeyhülislam Feyzullah Efendi (2009), *Fetâvâ-yı Feyziye Şeyhülislam Feyzullah Efendi*, Süleyman Kaya (haz.), Klasik, İstanbul.
- TAK, Ekrem (1999), *Üsküdar Kadılığı 1 Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 919-927/M. 1513-1520)*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü, Lisans Tezi, İstanbul.
- TAŞ, Hülya Taş (2004), *XVII. Yüzyılda Ankara*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- TAŞKIN, Ünal (2005), *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- TAVERNİER, Jean-Baptiste (1984), *Topkapı Sarayında Yaşam*, Perran Üstündağ (çev.), Çağdaş Yay., İstanbul.
- TAVERNİER, Jean-Baptiste (2006), *Tavernier Seyahatnamesi Stafenos Yerasimos'un Anısına*, Teoman Tunçdoğan (çev.), Kitap Yay., İstanbul.
- T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (1995), *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), Özet-Transkripsiyon ve İndeks*, Ankara.
- T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (2001), *83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628), Özet-Transkripsiyon ve İndeks ve Tıpkıbasım*, Ankara.
- TOLEDANO, Ehud R. (1998), *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, University of Washington Pres, London.
- TOLEDANO, Ehud R. (2010), *Suskun ve Yokmuşçasına İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, Y. Hakan Erdem (çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- TOTT, Baron De (Tarih yok), *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, Tercüman Gazetesi Yay..
- TURAN, Şerafettin (1990), *Türkiye-İtalya İlişkileri I Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, Metis Yay., İstanbul.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1945), *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, TTK, Ankara.

- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2011), *Osmanlı Tarihi Cilt 3, 1. Kısım, (II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2011), *Osmanlı Tarihi Cilt 3, 2. Kısım, (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ÜÇÖK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet ve BOKURT, Gülnihal (2002), *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara.
- ÜREKLİ, Muzaffer (1989), *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi 1441-1569*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.: 98, Seri: 3, S. 26.
- VÉLIAMINOF-ZERNOF, V. (1864), *Matériaux Pour Servir A L'histoire du Kaanat de Crimée*, Saint-Petersbourg.
- YALÇIN, Nihat (2009), *1572-1587 (H. 980-995) Yılları Arası Üsküdar Mahkemesi Kadı Sicilleri'nin Sosyal ve İktisadi Açından Değerlendirmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- YAMAN, Ahmet (1998), *İslam Aile Hukuku*, Gençleri Evlendirme ve Mehir Vakfı, Konya.
- YAŞA, Fırat (2014), *67 A 90 numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadiasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Yenişehirli Abdullah Efendi (2011), *Behçetü'l-Fetâvâ Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi*, Süleyman Kaya, Betül Algin, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan ((haz.), Klasik, İstanbul.
- YILDIZ, Murat (2005), *92 Numaralı ve 1657-1658 Tarihli Mühimme Defteri (Değerlendirme-Transkripsiyon-Dizin)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- YILDIZ, Kenan (2002), *9 Numaralı Üsküdar Kadı Sicili (940-942/1534-1536)*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü, Lisans Tezi, İstanbul.
- ZE'EVİ, Dror (2000), *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Serpil Çağlayan (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- ZILFI, Madeline C. (2010), *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambridge.

WAWRZNIAK, Krzysztof (2003), *Ottoman-Polish Diplomatic Relations in the Sixteenth Century*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Master Thesis, Ankara.

WRANGELL, Baronne L. De (2014), *Kırım'ın Çehreleri*, Mesut Tufan (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.

Süreli Yayınlar:

ABACI, Nurcan (2014), “Bekledim de Gelmedin: 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kadınlar ve Kayıp Kocaları”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C. 41, ss. 63-69.

ABDULLAHOĞLU, Hasan (1934), “Birinci Mengili Giray Han Yarlığı”, *Türkiyat Mecmuası*, S. 4, ss. 99-111.

ACAR, Halil İbrahim (2010), “Talak”, *DİA*, C. 39, ss. 496-500.

AÇIK, Turan (2010), “Bir Yeniden İnşa Denemesi: 18. Yüzyılın Ortalarında Trabzon Evleri Hakkında Bazı Tespitler”, *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza*, İçinde, Edt. Ömer İskender Tuluk, Halil İbrahim Düzenli, Klasik Yay., İstanbul, ss. 215-236.

AÇIK, Turan (2013), “Yeminin İki Yüzü: Vicdanı ve Toplumsal Kanaat Arasında Osmanlı Bireyi”, *History Studies*, S. 5, ss. 1-18.

AÇIK, Turan-DÜZENLİ, Halil İbrahim (2015), “XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Evlerine Dair”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İçinde, Edt. Coşkun Yılmaz, İSAM Yay., İstanbul, ss. 244-248.

AĞAT, Nurettin (1963), “Bağımsız Kırım Hanları VIII Mengli Giray Han”, *Emel Dergisi*, S. 14, ss. 8-11.

AĞAT, Nurettin (1965), “Kırım Hanları Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Tarihi Gerçekler III”, *Emel Dergisi*, S. 26, ss. 16-19.

AĞAT, Nurettin (1967), “Bir Kırım Haritasının Düşündürdükleri”, *Emel Dergisi*, S. 40, ss. 12-15.

AĞAT, Nurettin (1968), “Kırım Şehirleri IV Bahçesaray”, *Emel Dergisi*, S. 47, ss. 20-25.

AHISKALI, Recep (2006), “Muhzır”, *DİA*, C. 31, ss. 85-86.

ALPARGU, Mehmet (1996), “Tarihi Süreç İçinde Nogay Türklerinde Aile ve Akralık Münasebetleri”, *Emel Dergisi*, S. 216, ss. 12-20.

ALTINKAYNAK, Erdoğan (2011), “Kırım Karayları Hakkında Kullanılan Bazı Kavram ve Anlam Yanlışlıkları Üzerine”, *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)*, İçinde, Edt. Mehmed Alpargu-Yücel Öztürk-M. Bilal Çelik, Bilecik, ss. 93-100.

- AKALIN, Şebnem (2002), “Kervansaray”, *DİA*, C. 25, ss. 299-302.
- AKÇOKRAKLI, Osman (1983), “Kırım Tatar Damgaları”, *Emel Dergisi*, S. 135, ss. 161-180.
- AKKAYA, Mustafa (2011), “XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar’da Köle Ticareti, Kölelerin Ticaretle Uğraşması”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 25, ss. 204-217.
- AKYÜZ, Jülide (2005), “Evlenme Sözleşmesinin Önemli Bir Ögesi Olan “Mehir” Hakkında Bazı Düşünceler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, ss. 213-230.
- ARAZ, Yahya (2005), “16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kişilerarası İlişkilerde Bir Pazarlık, Kontrol ve İkna Aracı Olarak Evlilik Sözleşmeleri”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 2, ss. 25-45.
- ARAZ, Yahya (2008), “Kadınlar, Toplum ve Hukuk 16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Eşleri Tarafından Terk Edilen Kadınlar”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 6, ss. 61-82.
- ARAZ, Yahya (2013), “Erken Modern Osmanlı Toplumunda Evden Ayrı Düşmek: Gidenler ve Arkada Kalanlar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Doğu Batı*, S. 64, ss. 149-180.
- ARAZ, Yahya (2014), “Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler: Osmanlı İstanbul’unda Hamile ve Çocuk Annesi Cariyeler Üzerine Düşünceler (1790-1800)”, *Kebikeç*, S. 37, ss. 233-260.
- ASLANAPA, Oktay (1983), “Kırım’ın Kısa Tarihçesi”, *Emel Dergisi*, S. 135, ss. 22-24.
- ATAR, Fahreddin (2003), “Mahkeme”, *DİA*, C. 27, İstanbul, ss. 338-341.
- AYDIN, M. Akif -HAMİDULLAH, Muhammed (2002), “Köle”, *DİA*, C. 26, ss. 237-246.
- AYDIN, Mehmet Akif (2003), “Osmanlı Devleti’nde Mahkeme”, *DİA*, C. 27, ss. 341-344.
- BALA, Mirza (1966), “Kırım”, *Emel Dergisi*, S. 35, ss. 10-16.
- BARKAN, Ömer Lütfi (1966), “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, S. 3/5-6, ss. 1-479.
- BARUT, Ali (1997), “Kırım Hanlığı ile Kuzey-Batı Kafkasya İlişkilerinde Atalık Müessesinin Yeri”, *Emel Dergisi*, S. 219, ss. 21-27.
- BARTHOLD, W. (1993), “Bahçesaray”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, s. 225-227.

- BAŞER, Alper (2015), “Kırım Hanlığı Tarihinde Mangıt Kabilesi”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, İçinde, Edt. Yücel Öztürk, Çamlıca Yay., İstanbul, ss. 75-98.
- BEN-NAEH, Yaron (2006), “Blond, Tall, with Honey-Colored Eyes: Jewish Ownership of Slaves in the Ottoman Empire”, *Jewish History*, S. 20, No. 3/4, ss. 315-332.
- BEYDİLLİ, Kemal (2000), “Osmanlı Devleti’nde İmam”, *DİA*, C. 22, s. 181-186.
- BİLGE, Sadık Müfit (2012), “Bir Toplumsal Sınıf İmtiyazı Olarak Osmanlı Devleti’nde Vergi Muafiyeti”, *Düşünen Siyaset*, S. 28, ss. 385-405.
- BİLGE, Sadık Müfit (2014), “Osmanlı İstanbul’unda Berber Esnafı (Fetihten 1830’lara İstanbul Esnaf ve Sosyal Hayat Tarihine Bir Katkı)”, *Osmanlı İstanbul’u II*, İçinde, Edt. Feridun Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, ss. 187-206.
- BÖLÜKBAŞI, Ömer Faruk (2010), “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Darphanesi ve Para Darbı”, *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Davut Hut, Zekeriya Kurşun, Ahmet Kavas (haz.), ss. 229-240.
- BULUNUR, Kerim İlker (2007), “Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaret Tarihine Katkı: Akkırman Gümrüğü”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, İçinde, Edt. Mehmed Alpargu-Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yay., Sakarya, ss. 525-581.
- CELİL, Seyit (1979), “Bağçasaray”, *Emel Dergisi*, S. 112, ss. 31-36.
- CEVDET PAŞA, Ahmet (1997), “Kırım ve Kafkas Tarihçesi”, Ahmed Özaydın (haz.), *Emel Dergisi*, S. 221, ss. 9-30.
- CEYLAN, Metin (2014), “İslam Hukukunda Kaçan Köle (Abık)” *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 7, ss. 56-73.
- CİHAN Ahmet-YILMAZ, Fehmi (2004), “Kırım Kadı Sicilleri”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 2004, ss. 131-176.
- ÇETİN, Cemal (2013), “Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci” *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan*, İçinde, Edt. Hasan Bahar, Mustafa Toker, M. Ali Hacıgökmen, H. Gül Küçükbezci, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya, ss. 443-466.
- ÇETİN, Cemal (2014), “Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç Kararları ve Tatbiki: Konya Örneği (1645-1750)”, *History Studies*, S. 6/6, ss. 43-70.
- CEVDET PAŞA, Ahmet (1997), “Kırım ve Kafkas Tarihçesi”, Ahmed Özaydın (haz.), *Emel Dergisi*, S. 221, ss. 9-30.
- ÇAĞATAY, Neşet (1971), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Riba Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık”, *Vakıflar Dergisi*, S. 9, ss. 39-66.

- ÇAM, Nusret (1999), “Türk Mezar ve Türbelerinin Özellikleri ile İlgili Bazı Düşünceler, *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu 18-20 Aralık 1998*, Mezarlık Vakfı, İstanbul, ss. 63-71.
- DEĞİRMENCİ, Tülün (2015), “Kahve Bahane, Kahvehane Şahane: Bir Osmanlı Kahvehanesinin Portresi”, *Bir Taşım Keyif Türk Kahvesinin 500 Yıllık Öyküsü*, İçinde, Edt. Ersu Pekin, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, ss. 119-137.
- DÖRTOK-ABACI, Zeynep (2006), “Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh: 18. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri” *OTAM*, S. 20, ss. 105-115.
- EKİN, Ümit (2013), “17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, İçinde, Edt. Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik, Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., Sakarya, ss. 567-580.
- ERGENÇ, Özer (1984), “Osmanlı Şehrindeki Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 4, ss. 69-78.
- ERKAL, Mehmed (1992), “Beytül-mâl”, *DİA*, C. 6, ss. 90-94.
- ERKEK, Mehmet Salih (2009), “18. Yüzyıl Mardin Kadı Mahkemesine Yansıyan Küfür Davaları”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, S. 2/1, ss. 52-60.
- FISHER, Alan W. (1978), “The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales, Some Preliminary Considerations”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi Beşeri Bilimler-Humanities*, S. 6, ss. 149-174.
- FISHER, Alan W. (1999), “Muscovy and The Black Sea Slave Trade”, *A Precarious Balance: Conflict, Trade, and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, ss. 27-45.
- GÖKTÜRK, Hakkı (1961), “Berber”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 5, ss. 2514-2520.
- GÜNAY, Hacı Mehmed (2012), “Vakıf”, *DİA*, C. 42, ss. 475-479.
- GÜNEŞ, Hasan Hüseyin (2006), “Bahçeşaray Câmî-i Kebir Mahallesi İnsanlar ve Kurumlar”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 11, ss. 91-99.
- GÜNEŞ-YAĞCI, Zübeyde (2005), “Osmanlı Taşrasında Kadınlara Yönelik Cinsel Suçlarda Adalet Arama Geleneği”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 6/2, ss. 51-81.
- GÜNEŞ-YAĞCI, Zübeyde (2006), “16. Yüzyılda Kırım’da Köle Ticareti”, *Karadeniz Araştırmaları Balkan Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, S. 8, ss. 12-30.
- GÜNEŞ-YAĞCI, Zübeyde (2011), “İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti 1606-1607”, *History Studies*, S. 3/2, ss. 371-384.

- GÜNEŞ-YAĞCI, Zübeyde (2015), “Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya’nın Önemi”, *Yeni Türkiye*, S. 71, ss. 429-444.
- GÜNEŞ-YAĞCI, Zübeyde (2015), “Kölelerin Kaçmaya Çalıştıkları Mekân Üsküdar (XVI-XVIII. Yüzyıllar)”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 21-23 Kasım 2014 Bildiriler II*, İçinde, Edt. Çoşkun Yılmaz, Cengiz Tomar, Uğur Demir, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul ss. 267-283.
- HAIWORONSKI, Oleksa (2005), “An Overview of the Mediaeval Crimean Tatar Settlement of Eskiyrut”, *EJOS*, S. 8, ss. 1-11.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (1994), “Dellâl”, *DİA*, C. 9, ss. 145-146.
- IVANICS, Maria (2015), “Bozkır’daki Bir Kabilenin Kökeni ve Yükselişi: Şirinler”, Mustafa Işık (çev.), *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, İçinde, Edt. Yücel Öztürk, Çamlıca Yay., İstanbul, ss. 53-71.
- İLGÜREL, Mücteba (2009), “Subaşı”, *DİA*, C. 37, ss. 447-448.
- İĞÜS, Esmâ (2016), “Balkanlar’dan Anadolu’ya Boza ve Türleri ile Türkiye’deki Balkan Kökenli Bozacılar”, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 1, ss. 101-111.
- İNALCIK, Halil (1969), “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, S. 29, ss. 97-140.
- İNALCIK, Halil (1978), “The Ottoman Economic Mind and Aspects of Ottoman Economy”, *Studies in the Economic History of the Middle East*, İçinde, Edt. M. A. Cook, Oxford, ss. 207-218.
- İNALCIK, Halil (1983), “Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı”, *Emel Dergisi*, S. 135, ss. 51-73.
- İNALCIK, Halil (1993), “Osmanlılar’da Cizye”, *DİA*, C. 8, ss. 45-48.
- İNALCIK, Halil (1994), “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi”, *Belleten*, C. 8, S. 30, ss. 185-229.
- İNALCIK, Halil (1996), “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu”, *Belleten*, C. LX, S. 227, ss. 165-191.
- İNALCIK, Halil (1996), “Gazi Giray I”, *DİA*, C. 13, s. 451.
- İNALCIK, Halil (1996), “Filori”, *DİA*, C. 13, ss. 106-107.
- İNALCIK, Halil (1996), “Giray ”, *DİA*, C. 14, ss. 76-78.
- İNALCIK, Halil (1999), “Osmanlı Rus İlişkileri 1492-1700”, *Türkiye Rus İlişkilerinde 500. Yıl 1491-1992*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, ss. 25-36.
- İNALCIK, Halil (2001), “Kalgay”, *DİA*, C. 24, ss. 259.

- İNALCIK, Halil (2002), “Kırım Hanlığı”, *DİA*, C. 25, ss. 450-458.
- İNALCIK, Halil (2008), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeği”, *Doğu Batı Makaleler II*, Taşkın Taşın-Sunay Aksoy (haz.), İstanbul, ss. 117-144.
- İNALCIK, Halil (2012), “Osmanlı Hukukuna Giriş Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Adalet Kitabı*, İçinde, Edt. Halil İnalçık-Bülent Arı-Selim Aslantaş, Kadim Yay., Ankara, ss. 87-115.
- İPŞİRLİ, Mehmet (1998), “Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)”, *Belleten*, S. 61/232, Ankara, ss. 597-700.
- İPŞİRLİ, Mehmet (2006), “Osmanlılar’da Naib”, *DİA*, C. 32, ss. 312-313.
- JENNINGS, Ronald C. (1978), “Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System”, *Studia Islamica*, Nr. 48, ss. 133-172.
- JENNINGS, Ronald C. (1987), “Black Slaves and Free Blacks in the Ottoman Cyprus, 1590-1640”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, S. 30, No. 3, ss. 286- 302.
- JENNINGS, Ronald C. (1993), “Divorce in the Ottoman Sharia Court of Cyprus 1580-1640”, *Studia Islamica*, S. 78, 1993, ss. 155-167.
- KALLEK, Cengiz (2002), “Kulaç”, *DİA*, C. 26, ss. 353-354.
- KALLEK, Cengiz (1998), “Hisbe”, *DİA*, C. 18, ss. 133-143.
- KAMBER, Ufuk (2016), “Peynirin Tarihçesi”, *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, C. 77, S. 2, ss. 40-44.
- KANÇAL-FERRARİ, Nicole (1997), “Han Sarayı”, *DİA*, C. 15, ss. 521-524.
- KANÇAL-FERRARİ, Nicole (2013), “Zincirli Medrese”, *DİA*, C. 44, ss. 445-446.
- KAPLAN, Mehmet (1982), “Bahçesaray Çeşmesi”, *Emel Dergisi*, S. 129, ss. 1-13.
- KARATAŞ, Ali İhsan (2007), “Bursa’daki Uygulamalar Işığında Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Meskenleriyle İlgili Düzenlemeler”, *T.C Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 2, ss. 123-154.
- KARATAY, Zafer (1991), “Bahçesaray”, *DİA*, C. 4, ss. 482-483.
- KAVAK, Nuri (2009), “Kırım Hanlığı Şer‘iyye Sicilleri’nde Yer Alan Avarız ve Para Vakıfları Üzerine”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 10, ss. 273-287.
- KAVAK, Nuri (2010), “Kırım Tatarları’nda Mahalle Kültürü”, *Bilgi*, S. 55, ss. 93-102.

- KAVAK, Nuri (2010), “Kırım Hanlığı Şer’iyye Sicilleri’ne Yansıyan Kitaplar”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 35, ss. 275-286.
- KAVAK, Nuri (2011), “Kırım Hanlığı Şer’iyye Sicilleri’ndeki Karayim İzleri”, *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)*, İçinde, Edt. Mehmed Alpargu-Yücel Öztürk-M. Bilal Çelik, Bilecik, ss. 337-350.
- KAVAK, Nuri (2015), “Kırım Tatarları’nda Gündelik Hayat (XVII-XVIII. Asır)”, İçinde, Edt. Yücel Öztürk, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Çamlıca Yay., ss. 155-174.
- KAVAK, Nuri (2015), “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kırım Hanlığı’nda Gayr-i Müslimlerin Yeri (Şer’iyye Sicillerine Göre)”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, C. 4, S. 12, ss. 19-28.
- KAYA, Ali (2008), “17. Yüzyıl Bursa Şer’iyye Sicillerinin İşlam Aile Hukuku Açısından Tahlili”, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1, ss. 81-107.
- KAZICI, Ziya (1998), “Hisbe”, *DİA*, C. 18, ss. 143-145.
- KIRIMLI, Hakan (2004), “Crimean Tatars, Nogays, and Scottish Missionaries The story of Katti Geray and other baptised descendants of the Crimean Khans”, *Cahiers du monde russe*, S. 45/1-2, ss. 61-107.
- KIZILOV, Mikhail (2007), “Slave Trade in the Early Modern Crimea From the Perspective of Christian, Muslim and Jewish Sources”, *JEMH*, S. 11, ss. 1-31.
- KOÇ, Yunus (2005), “Osmanlı’da Kent İşkânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)”, *TALİD*, C. 3. S. 6, ss. 161-210.
- KOŁODZIEJCZYK, Dariusz (2012), “Divided Sovereignty in the Genghisid States as Exemplified by the Crimean Khanate: “Oriental Despotism” à rebours?”, *Acta Slavica*, S. 32, ss. 1-21.
- KÖLE, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.58e63c29526df9.49764762, 10.04.2017.
- KRÒLIKOWSKA, Natalia (2012), “Crimean Crime Stories Cases of Homicide and Bodily Harm during the Reing of Murad Giray (1678-1687)”, *The Crimean Khanate between East and West (15th-18th Century)*, İçinde, Edt. Denise Klein, Harrossowitz Verlag-Wiesbaden, ss. 109-124.
- KUBAN, Doğan (1978), “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 7, ss. 53-73.
- KURTSEYİDOVA, Elmira (1997), “Hansaray’a Ne Yaptılar”, Hakan Kırımlı (çev.), *Emel Dergisi*, S. 218, ss. 4-5.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (2006), “Narh”, *DİA*, C. 32, ss. 390-391.

- MALOWIST, Marian, "Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries", *Past and Present*, Nr. 13, 1958, ss. 26-39.
- MANZ, Beatrice Forbes (1978), "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532", *Harvard Ukrainian Studies*, S. 2/3, 1978, s. 282-309.
- MAYDAER, Saadet (2007), "Klasik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyeye Sicillerine Göre)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 1, ss. 299-320.
- OR, Oktay (1966), "Kırım'da Türkler ve Türk Eserleri", *Emel Dergisi*, S. 33, ss. 4-10.
- ÖCALAN, Hasan Basri (2002), "Bursa'da Boza ve Tarihî Bozahâneler", *Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Yusuf Oğuzoğlu, Kerime Üstünoğlu (haz.), C. 1, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yay., ss. 111-122.
- ÖNKAL, Ahmet-BOZKURT, Nebi (1993), "Cami", *DİA*, C. 7, ss. 46-56.
- ÖNTUĞ, M. Murat (2013), "Osmanlı Dönemi Balıkesir Hamamları (XVI-XVII. Yüzyıl)", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*, İçinde, Edt. Hasan Bahar, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Konya, ss. 423-434.
- ÖZ, Mehmet (2005), "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri", *TALİD*, C. 3, S. 6, ss. 57-88.
- ÖZCAN, Tahsin (2008), "Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar", *Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İçinde, Edt. Erol Özvar-Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, ss. 113-128.
- ÖZEL, Ahmet (1995), "Esir", *DİA*, C. 11, ss. 382-389.
- ÖZTÜRK, Temel (2008), "Kadı Sicillerindeki Bazı Muhallefatlara Göre Trabzon'da Temizlik ve Vücut Bakım Malzemeleri (1700-1750)", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 32, ss. 249-282.
- ÖZTÜRK, Yücel (1995), "XIII. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Ticareti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, ss. 113-136.
- ÖZTÜRK, Yücel (2008), "Yerel İdare Tarihi Açısından Kefe Örneği (16. Yüzyıl)", *Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İçinde, Edt. Erol Özvar-Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, ss. 163-190.
- ÖZTÜRK, Yücel (2002), "Kırım Hanlığı", *Türkler*, C. 8, ss. 480-513.
- ÖZTÜRK, Yücel (2011), "From Tavrıda to Crimea: The Terms of Crimea and Karaim in Historical and Etymological Perspectives", *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)*, İçinde, Edt. Mehmed Alpargu-Yücel Öztürk-M. Bilal Çelik, Bilecik, ss. 111-130.
- ÖZTÜRK, Yücel (2015), "Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım Hanlığı", İçinde, Edt. Yücel Öztürk, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Çamlıca, ss. 13-48.

- ÖZVAR, Erol ve BİLGİN, Arif (2008), “Şehir Yönetimi ve Tarihi Üzerine”, *Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İçinde, Edt. Erol Özvar-Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, ss. 15-32.
- PEACOCK, Andrew C.S. (2007), “Sea Trade and the Islamic World down to the Mongol Period”, *The Black Sea: Past, Present and Future*, İçinde, Edt. Gülден Erkut-Stephen Mitchell, British Institute, Ankara, s. 65-72.
- PEIRCE, Leslie (1998), “She is trouble and I will divorce her: Orality, Honor, and Representation in the Ottoman Court of Aintab”, *Women in the Medieval Islamic World Power, Patronage, and Piety*, İçinde, Edt. Gavin R.G. Hambly, St. Martin's Press, New York, ss. 269-300.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1962), “Bir Mültezim Zimen Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, No. 1-2, ss. 145-218.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1964), “XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul’da Tedavüldeki Sikkelerin Râici”, *Belgeler*, C. I, S. 2, ss. 228-233.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1967), “Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul’da Fiyatlar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 1, ss. 36-53.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1980), “Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, ss. 67-138.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1983), “Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler”, *Atatürk Konferansları 1975-1976 VIII*, Ankara, ss. 217-229.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1989), “Akçe”, *DİA*, C. 2, ss. 224-227.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1989), “Altın”, *DİA*, C. 2, ss. 532-536.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1994), “Dirhem”, *DİA*, C. 9, ss. 368-371.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1995), “Esedî”, *DİA*, C. 11, ss. 368-369.
- SAK, İzzet (1994), “Şer’iyye Sicillerine Göre Kölelerin Milliyet ve Eşkali (17. ve 18. Yüzyıllar)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, ss. 377-394.
- SAVAŞ, Saim (1992), “Fetva ve Şer’iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Türkiye Cumhuriyeti Aile Araştırmaları Kurumu Yay., C. 2, Ankara, ss. 504-547.
- SELÇUK, İlkel (2016), “Boza Consumption in the Early-Modern Istanbul As an Energy Drink and a Mood-Altering Substance”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 11, S. 1, ss. 61-81.
- SICHNSKY, V. (1997), “Edward Daniel Clarke’in Kırım Seyahati”, Namık Kemal Bayar (çev.), *Emel Dergisi*, S. 220, ss. 17-21.

- SINGER, Amy (2006), “Evliya Çelebi on ‘imarets’”, *Mamluks and Ottomans Studies in honour of Michael Winter*, İçinde, Edt. David J. Wasserstein-Ami Ayalon, Routledge-London-Newyork, s. 123-133.
- SOYSAL, Abdullah Zihni (1974), “Kırım Hanlığında Asilzadeler”, *Emel Dergisi*, S. 83, ss. 14-23.
- TAESCHNER, Franz (1953), “İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilâtı)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, S.1-4, ss. 3-32.
- TAŞ, Hülya (2008), “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdül-hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Bilig*, S. 44, ss. 25-44.
- TAK, Ekrem (2005), “1513-1520 Tarihli Kadı Siciline Göre Kaçkın Köleler”, *II. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler*, I, İstanbul 2005, ss. 19-28.
- TEKİN, Zeki (1997), “İstanbul Debbaghaneleri”, *OTAM*, S. 8, ss. 349-364.
- TEZCAN, Mehmet (2016), “Kırım-Bahçesaray’daki Zincirli Medrese ile Türkiye’deki Zincirli Medreselerin Bir Mukayesesi Hakkında”, *Islamskoe Obrazovanie v Krymu: Istoricheskie vechi i puti vrozhdeniya, Dohovnoe Upravlenie Musulman Respubliki Krym v.g Sevastopol, Krymskiy Inzhenerno-Pedagogicheskiy Universitet, Simfeporol*, ss. 43-96.
- TOK, Özen (2005), “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 18, ss. 155-173.
- TOK, Özen (2007), “Kayseri Kadı Sicillerindeki Yaralanma ve Ölüm Vakalarıyla İlgili Keşif Raporları (1650-1660)”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, ss. 327-347.
- TOPÇUOĞLU, Ali Aslan (2010), “Yahudilik-Hristiyanlık ve İslâm Hukukuna Göre Nikâh Akdine Etkisi Bakımından Din Farklılığı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 10, S. 2, ss. 79-120.
- TURAN, Ahmet Nezihi (2003), “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 9, ss. 1-16.
- TÜRK, Ahmet (2015), “Kırım Hanlığı’nda İslamiyet”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, İçinde, Edt. Yücel Öztürk, Çamlıca, ss. 123-150.
- UĞUR, Yunus (2015), “Mahalle Biyografilerine Bir Katkı: Osmanlı Dönemi Edirne’sinden Dört Örnek”, *Şehir&Toplum*, S. 3, ss. 63-73.
- ULUSOY, Kadir (2011), “Türk Toplum Hayatında Yaşatılan Kahve ve Kahvehane Kültürü (Bir Sözlü kültür ve Sosyal Çevre Eğitimi Çalışması)”, *Milli Folklor*, S. 89, ss. 159-169.

- VEINSTEIN, Gilles (1987), “XVI. Yüzyılda Karadeniz’in Kuzeyindeki Steplerde Bulunan Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri”, Yavuz Cezar (çev.) *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Prof. Dr. S. F. Ülgener Armağanı, C. 43, ss. 79-109.
- YAKUBOVYCH, Mykhaylo (2013), “Post-Classical Islamic Philosophy in the Medieval Crimea: Sharaf Al-Din Al-Qirimi and Ahmad Al-Qirimi, *Studia Antyczne i Mediewistyczne*, S.11/46, ss. 219-232.
- YAŞA, Fırat (2014), “Kırım Hanlığı’nda Köleliğin Sosyal ve Mali Boyutları”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, S. 13/3, ss. 657-669.
- YAŞA, Fırat (2017), “Han’ın Mutfağından Bahçesaray’daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Kılercibaşı Mehmed Ağa”, *bilig, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.81, 2017, ss. 27-49.
- YILDIRIM, Onur (2010), “Osmanlı İaşeciliği ve Esnaf: On Sekizinci Yüzyıl İstanbul’unda Debbağlar”, *Doğu Batı Osmanlılar II*, S. 52, ss. 133-157.
- YILMAZ, Fehmi (2009), “On Sekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım’da Gayrimüslimler”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 33, ss. 237-268.
- YILMAZ, Fehmi (2011), “Terekelere Göre Kırım Karaylarının Servetleri”, *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)*, İçinde, Edt. Mehmed Alpargu-Yücel Öztürk-M. Bilal Çelik, Bilecik, ss. 351-376.
- YILMAZ, Fehmi (2015), “XVIII. Asırda Hanlık Başkenti Bahçesaray”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, İçinde, Edt. Yücel Öztürk, Çamlıca, ss. 179-215.
- YILMAZ, Fikret (2005), “Boş Vaktiniz Var mı? veya 16. Yüzyılda Anadolu’da Şarap, Eğlence ve Suç”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 1, ss. 11-49.
- YVONNE, J. Seng (1996), “Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, S. 39, No. 2, ss. 136-169.
- ZAT, Vefa (1994), “Meyhaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 5, ss. 434-438.

EKLER

EK 1: Genel Hatlarıyla XVIII. Yüzyıla Ait Bir Kırım Haritası (TSMA)

Ek 2: Archivio di Stato di Milano- Carta Geografica della Crimea- XIX. Yüzyıl

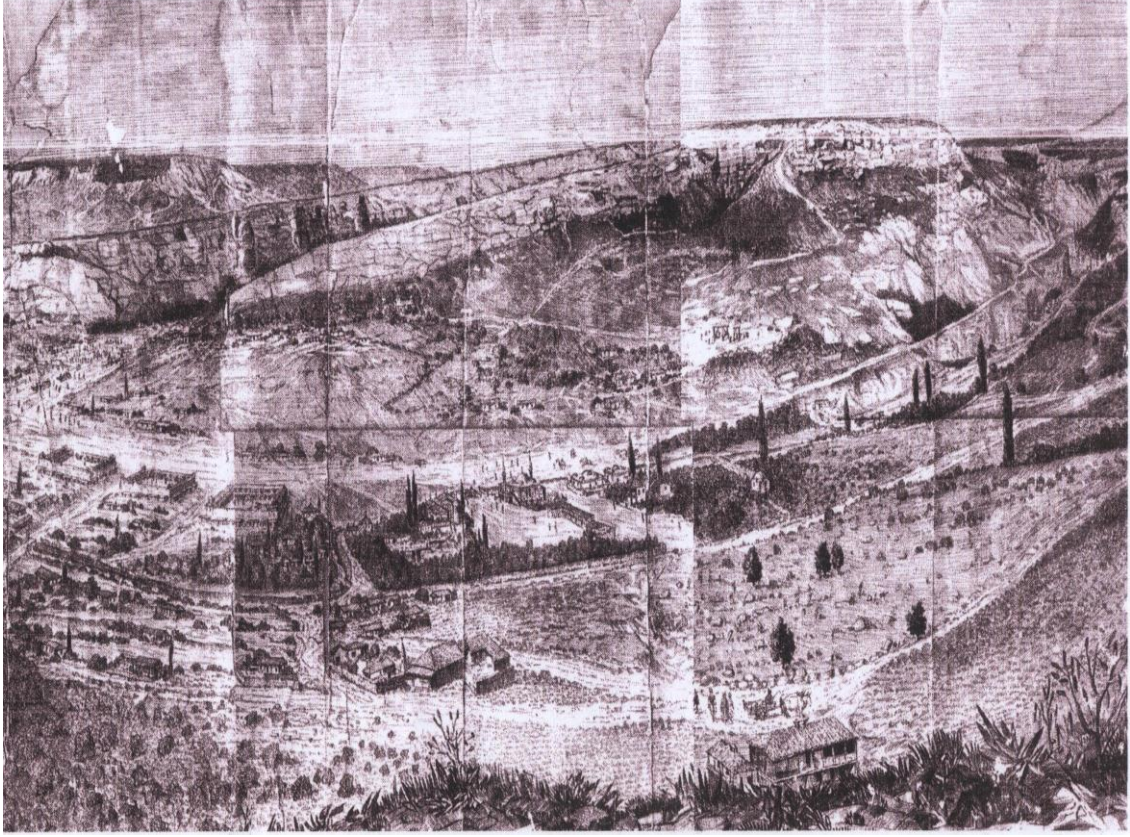
EK 3: Archivio di Stato di Milano- Carta Geografica della Crimea- XIX. Yüzyıl

ЕК 4: Bahçesaray ve Çevresi

EK 5: Bahçesaray ve Hansarayı Gösteren XVII. Yüzyıla Ait Bir Gravür

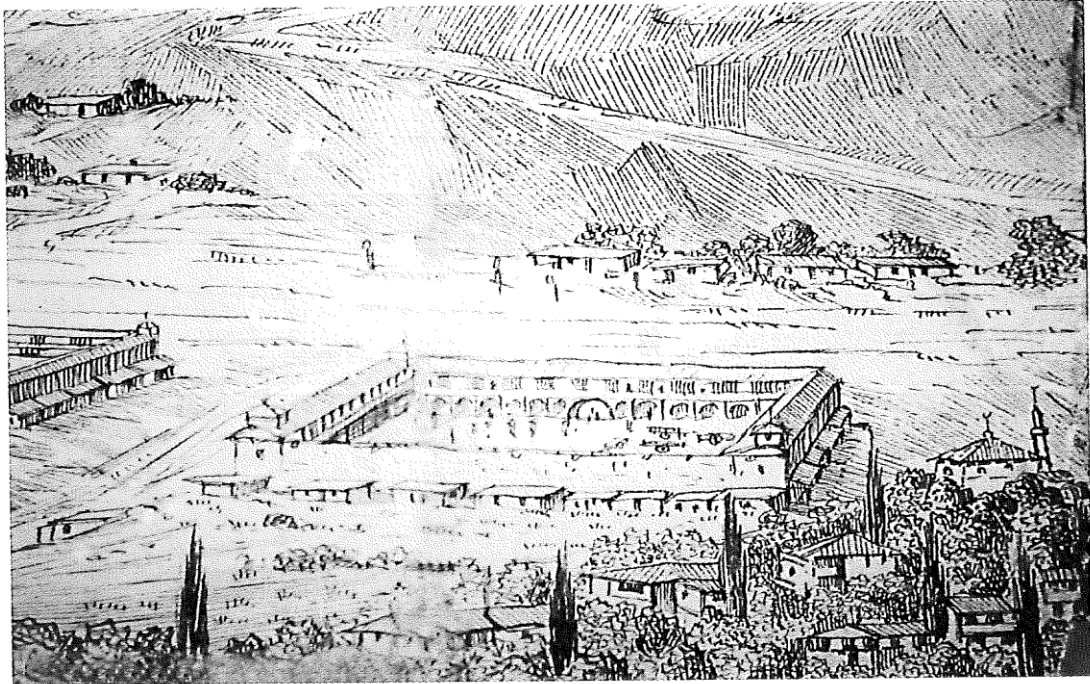
EK 6: Hansaray, Genel Görünüş (1790'ların ilk yarısı, Peter Simon Pallas'tan)

EK 7: Hansaray, Birinci Köprü ve önündeki meydan. (XIX. yüzyılın ilk yarısı, Luigi Premazzi'nin resmi)

EK 8: XVII. Yüzyıl Ortalarına Ait Bahçesaray'da Bir Kervansaray Gravürü (Muhtemelen Sefer Gazi Ağa Kervansarayı)

EK 9: Hansaray giriş cephesi. (1880'ler)

EK 10: Bahçesaray ve Hansaray'ın Genel Görünümü (Carlo Bossoli'den)

ÖZGEÇMİŞ

Lisans eğitime Uludağ Üniversitesi Tarih Bölümü'nde 2009'da başlayan Fırat Yaşa, 2012 yılında mezun oldu. Ara vermeden 2012 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitime başladı. 2013 yılında öğrenci değişim programı ile Foggia Üniversitesi'nde bir dönem eğitim aldı. Bu süreçte İtalyanca öğrenmeye başlayan Yaşa, Modena, Bologna, Milano Arşivleri'nde araştırmalar yaptı. 2014 yılında "67 A 90 numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat" başlıklı teziyle yüksek lisans mezunu oldu. Aynı yıl, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı'nda doktora eğitimine başladı. 2015 yılında tekrardan öğrenci değişim programıyla Venedik'e Ca' Foscari Üniversitesi'ne giderek İtalya'da kaldığı süreçte Venedik, Bologna, Modena, Roma ve Vatikan'daki arşivlerde araştırmalarını sürdürmüştür. Bursa'da ailesiyle birlikte yaşamaktadır.